

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ

Με απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ δι-
δακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυ-
κείου τυπώνονται ἀπὸ τὸν Ὄργανισμό Ἐκδόσεως
Διδακτικῶν Βιβλίων καὶ μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΕΡΕΥΝΕΣ

Με απόφαση της Ελληνικής Κοινωνίας των Επιστημών, η Εταιρεία αυτή οργανώθηκε με σκοπό την έρευνα και την εκδόσεως των ιστορικών μελετών. Η Εταιρεία αυτή οργανώθηκε με σκοπό την έρευνα και την εκδόσεως των ιστορικών μελετών. Η Εταιρεία αυτή οργανώθηκε με σκοπό την έρευνα και την εκδόσεως των ιστορικών μελετών.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ

Β' ΛΥΚΕΙΟΥ

“Υψηλή επιλογής”

ΑΘΗΝΑ

1980

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ἔξωφύλλου

P. Lond. II 354 σελ. 163 ἔτ. 7-4 π.Χ. Αἴτηση δύο δημοσίων γεωργῶν
πρὸς τὸν ἑπαρχο Γάιο Τυράννιο.

Χάρις καὶ κάστρα τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν F. de Wit 1702 (Γεν-
νάδειος Βιβλιοθήκη. Ἐκδοση τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος:
Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία, Ἀθῆναι 1972 ἀρ. 138.

Ἡ ἰδέα τοῦ ἔξωφύλλου καὶ ἐπιλογή τῶν εἰκόνων εἶναι τῆς συγγρα-
φέως.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό βιβλίον αυτό θεωρήθηκε σκόπιμον από τήν άρμόδια ύπηρεσία του ΚΕΜΕ νά εισαχθεί στή Β΄ τάξη του Γενικού Λυκείου ως διδασκτικό βοήθημα του μαθήματος έπιλογής της Ίστορίας, γιά νά βοηθήσει όσους προορίζονται νά σπουδάσουν θεωρητικές έπιστήμες νά άποκτήσουν μιά πρώτη γνωριμία μέ τά προβλήματα που άντιμετωπίζει ό έρευνητής της Ίστορίας τόσο στήν άνίχνευση των πηγών καί συλλογή του ιστορικού ύλικου, όσο καί στον τρόπο της έπεξεργασίας του καί τήν εύρεση της ιστορικής άλήθειας. Ό σπουδαστής έχει άκόμη τή δυνατότητα νά γνωρίσει καί τίς βοηθητικές έπιστήμες της Ίστορίας που εΐναι άπαραίτητες γιά τήν άνάγνωση (παλαιολογία, κωδικολογία), γλωσσική κατανόηση, χρονολόγηση της ιστορικής ύλης (χρονολογία), μελέτη του χώρου (ιστορική γεωγραφία) καί του ανθρώπινου δυναμικού (άνθρωπογεωγραφία), καθώς καί όλων εκείνων των κλάδων (Νομισματική, Έπιγραφική, Σφραγιστική, Παπυρολογία, Διπλωματική, Έραλδική κτλ.) που ολοκληρώνουν τήν καλύτερη καί σε αυθεντικότερη προέλευση στηριγμένη γνώση μιάς έποχής.

Θεωρητικότερα προβλήματα, όπως εκείνο της αιτιότητας ή τό συναφές της νομοτέλειας στήν Ίστορία ή τό πιό απλό της σημασίας της προσωπικότητας, θά μās άπασχολήσουν πολύ λίγο. Άκόμη λιγότερο θά θιγούν προβλήματα που άποτελούν τό περιεχόμενο της Φιλοσοφίας της Ίστορίας καί σχετίζονται μέ τήν άναζήτηση κανόνων καί κριτηρίων, που τυχόν διέπουν τήν έξελικτική πορεία της Ίστορίας στο σύνολό της, όπως έπιχειρήθηκε, γιά νά περιοριστώ σε μερικούς μόνο, μετά τον Άραβα πρόδρομο Ίμπν Καλντούν στο ΙΔ΄ αΐωνα, από τους Giambattista Vico (1668-1744), Georg W. Fr. Hegel (1770 - 1831), Auguste Comte (1798-1857) καί άλλους νεότερους στοχαστές. Άκόμη πιό μακρινή εΐναι ή θεολογία της Ί-

στορίας τήν ὁποία ἐκπροσωποῦν ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος (354-430), ἰδίως στό *De civitate Dei**, καί ὁ J.-B. Bossuet (1627-1704) μέ τό *Discours sur l'histoire universelle*** δεχόμενοι τήν πορεία τῆς Ἱστορίας ὡς ἐκδήλωση τῆς Θείας βουλήσεως.

Ἡ περιορισμένη ἔκταση καί ὁ εἰσαγωγικός χαρακτήρας τοῦ ποιήματος ἐπέβαλε αὐστηρή ἐπιλογή τῆς βιβλιογραφίας, τόσο στά γενικά ἔργα πού ἀναγράφονται στό τέλος, ὅσο καί στά εἰδικότερα πού συνοδεύουν κάθε κεφάλαιο. Ἡ καλοζυγισμένη σειρά μαθημάτων τοῦ Κ. Γεωργούλη, πού συγκεντρώθηκε σέ τόμο μέ τόν τίτλο "Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας", Ἀθήναι 1976, ξεφεύγει ἀπό τά μεθοδολογικά προβλήματα καί δίνει μιὰ εὐσύνοπτη ἀλλά ἱκανοποιητική ἐπισκόπηση τῶν κυριότερων προσπαθειῶν τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης γιά τήν ἐρμηνεία τῆς ἱστορικῆς πορείας.

Οἱ παράγραφοι ἢ τμήματα παραγράφων πού ἔχουν τεθεῖ μέσα σέ ἀγκύλες δέν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ὑποχρεωτικῆς διδασκαλίας οὔτε περιλαμβάνονται στήν ἐξεταστέα ὕλη· διατηρήθηκαν ὁμως καί τά τμήματα αὐτά στήν παρούσα ἔκδοση ἀπό σεβασμό πρὸς τήν ἐπιστημονική ἀριότητα τοῦ συγγράμματος.

* *Περί τῆς Πολιτείας τοῦ Θεοῦ.*

** *Στοχασμοί γιά τήν παγκόσμια ἱστορία.*



Παράσταση ελαιοτριβείου από άττικό σκύφο του Γ' αί. π.Χ. Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών.

Τί είναι Ίστορία

Ἡ Ίστορία εἶναι ἡ ἐπιστῆμη πού ἀσχολεῖται μέ τή γνώση τοῦ παρελθόντος, τῆ διαπίστωση καί κατανόηση τῶν γεγονότων. Ὁ ὅρος δηλώνει ἀκόμη καί τήν ἱστορική πραγματικότητα, τά ἴδια δηλαδή τά ἱστορικά γεγονότα. Ἡ λέξη Ίστορία ἔχει τή ρίζα τῆς στή λέξη ἴστωρ, πού σημαίνει: «αὐτός πού γνωρίζει» εἶναι ἡ ἴδια ρίζα μέ τό ρῆμα οἶδα = γνωρίζω, τήν ὁποία θρῖσκουμε καί σά λατινικά ὡς historia. Ἐπ' αὐτήν πέρασε καί στίς ἄλλες εὐρωπαϊκές γλώσσες: histoire, history, storia, istorie. Στίς λατινογενεῖς γλώσσες ξεκινᾶ ἀπό τήν ὑποκειμενική σημασία, τή γνώση, καί προχωρεῖ στήν ἀντικειμενική. Ἐντίθετα σά γερμανικά, (ὅπου ὁ ὅρος Geschichte = ἱστορία συνδέεται μέ τό ρῆμα geschehen = συμβαίνει) δηλώνει τό γεγονός· κι ἐδῶ ἡ σημασία εἶναι διπλή, ἀλλ' ἀφετηρία εἶναι τό γεγονός, τό ἀντικείμενο, καί κατάληξη ἡ ὑποκειμενική σημασία, ἡ γνώση του.

ὁρισμός

ἀξία
τῆς ἱστορίας

Στόν πασιγνώστο στίχο τοῦ Εὐριπίδη πού μᾶς ἔχει σωθεῖ στούς Στρωματεῖς Κλήμεντα τοῦ Ἀλεξανδρέα: “Ὀλβίος ὅστις τῆς ἱστορίας ἔσχε μάθησιν”, ἡ λέξη ἱστορία δηλώνει γενικά τή γνώση. Ἡ λάμψη τῆς ἱστορικής μάθησης σέ συνδυασμό μέ τόν πλουτισμό τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας ἔχουν ἐπανειλημμένα ἐξαρθεῖ. Θυμίζω τήν πασίγνωστη φράση τοῦ Κικέρωνα: *“Historia...magistra vitae”** τήν ἐμπνευσμένη κρίση τοῦ βυζαντινοῦ Νικήτα Χωνιάτη: *“Ἱστορία κάλλιστον εὖρημα τῶν Ἑλλήνων”* καί τέλος τόν ἀπροκάλυπτο θαυμασμό τοῦ πλουτισμένου μέ τή σοφία τῆς Ἀνατολῆς ἀφηγήματος τῶν *Χιλίων καί μᾶς νυκτῶν*, ὅπου ὁ ἀνώνυμος συντάκτης ἐκθειάζει τήν προσφορά τῆς Ἱστορίας γιά τή γνώση τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ζωῆς.

Γεγονός. Ἱστορικό Γεγονός

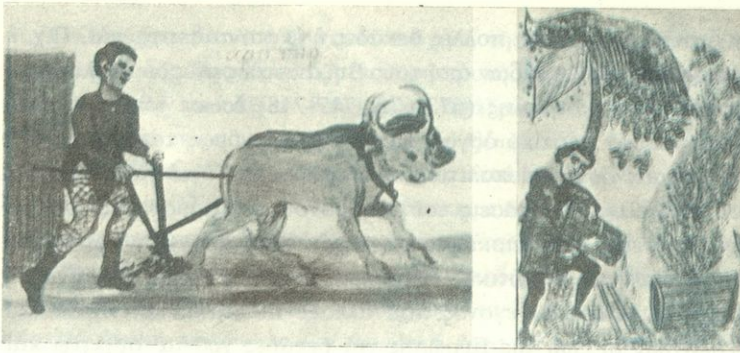
Ἄλλά τί εἶναι γεγονός καί τί ἱστορικό γεγονός; Κάθε μεταβολή ἀποτελεῖ γεγονός ἀλλά δέν εἶναι πάντοτε ἱστορικό γεγονός. Π.χ. τά φυσικά φαινόμενα, ὅπως ἡ περιστροφή τῆς γῆς ἢ ἡ ἀνακύκλιση τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, εἶναι γεγονότα ἀλλ’ ὄχι ἱστορικά. Ἐπαναλαμβάνονται σέ τακτά χρονικά διαστήματα κι ἔχουν ληφθεῖ ὡς τρόπος μέτρησης τοῦ χρόνου.

ἱστορικό
γεγονός

Τό ἱστορικό γεγονός ἔχει ὡς ἐπίκεντρο τόν ἀνθρώπο· τή ζωή του ὅπως διαμορφώνεται ἀπό τήν ἐπίδραση φυσικῶν φαινομένων (π.χ. ἐνός σεισμοῦ, ἔκρηξης ἡφαιστείου) ἢ καθὼς μεταβάλλονται οἱ ὑλικές συνθήκες διαβίωσης· ἐνυπάρχει ἀκόμη ἡ ἐκδήλωση τῆς θέλησης καί τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ ἀτόμου καθὼς καί ὀρισμένες συναισθηματικές ἀντιδράσεις. Τό ἱστορικό γεγονός ἔχει μοναδικότητα· τό ἴδιο εἶναι ἀνεπανάληπτο. Εἶναι δηλαδή πράξη ἀνθρώπινη ἀτόμων ἢ ομάδων, πού ἔχει κάτι τό ἀξιοσημειώμενο καί ἀσκει ἐπίδραση στούς μεταγενεστέρους. Καθημερινά συμβαίνουν πολλά γεγονότα. Ἄλλα ἐξαρχῆς ἐπισημαίνονται ὡς σπουδαῖα, πολλά περνοῦν ἀπαράτηρητα καί μερικά ἐμφανίζονται σημαντικά μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου. Ὁ ἱστορικός ἐπιλέγει ἀπ’ αὐτές τίς πράξεις ὅ,τι κατά τήν κρίση του εἶναι σημαντικό. Κι ἐδῶ μπαίνει τό ὑποκειμενικό στοιχείο στήν ἐκτίμηση τῶν γεγονότων, ἰδιαίτερα γιά τίς πράξεις ἐκεῖνες πού

ἐκτίμηση
καί ἐπιλογή

* Ἱστορία... δάσκαλος τῆς ζωῆς.



Ἀγροτική ζωὴ στὸ Βυζάντιο: γεωργὸς καὶ μελισσοουργὸς ἀπὸ εἰκονογραφημένα χειρῶγραφα τοῦ 15ου καὶ τοῦ 11ου αἰ. (Ἔθν. Βιβλιοθήκη).

ἐκ πρώτης ὄψεως δὲ φαίνεται νὰ ἔχουν μεγάλη σημασία, ἀλλ' ὅταν ἰδωθοῦν ἀπὸ ἄλλη σκοπιά μπορεῖ νὰ φωτίσουν καταστάσεις ἢ γεγονότα ἐντελῶς διαφορετικά. Ἔτσι πρέπει νὰ ἐξετάσουμε καὶ τὴ σημασία τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου κατὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν γεγονότων, θέμα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἀργότερα.

Ἄλλὰ καὶ φυσικὰ φαινόμενα ἀποκτοῦν σημασία ὅταν στὴ συγκεκριμένη τους μορφή ἔχουν ἐπιπτώσεις στὴ ζωὴ μᾶς περιοχῆς, μερικές μάλιστα φορές μέ πολύ σημαντικές συνέπειες. Π.χ. ὁ σεισμός τοῦ 464 π.Χ. στὴ Λακωνία εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τὴν ἐπανάσταση τῶν ειλώτων καὶ τὴν ἔκρηξη τοῦ Γ' Μεσσηνιακοῦ πολέμου. Ἡ ἔκρηξη τοῦ Βεζούδιου στὰ 79 μ.Χ., ἄλλο φυσικὸ φαινόμενο, ἐπέφερε τὴν καταστροφή τῶν τριῶν πόλεων: Πομπηίας, Ἑρκουλάνου καὶ Σταδίων. Μέ τὴν τέφρα καὶ τ' ἄλλα ὑλικά πού κάλυψαν τοὺς οἰκισμοὺς διαφυλάχθηκε ἀνέπαφη ἢ εἰκόνα τῶν πόλεων ἐκείνης τῆς ὥρας. Τό ἴδιο καὶ ἡ ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου τῆς Θήρας γύρω στὰ 1450 (ἢ κατ' ἄλλους στὰ 1200 π.Χ.) προκάλεσε τεράστια παλιρροϊκὰ κύματα πού ἐπληξαν τὴν Κρήτη, καταστρέφοντας ἔτσι τὰ κέντρα τοῦ ὑστερομινωικοῦ πολιτισμοῦ τὰ ὁποῖα ἔρχονται σήμερα στὸ φῶς μέ τὴς ἀνασκαφές. Ἔτσι διλέπουμε* πὼς φυσικὰ γεγονότα μεταβάλλονται σέ ἱστορικά γεγονότα. Για νὰ ἔχει ἱστορικὴ σημασία τό φυσικὸ γεγονός, πρέπει νὰ ἔχει ἐπιπτώσεις στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο, πάντα σέ συνάρτηση μέ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν.

Τό ἱστορικὸ γεγονός, ἀνεπανάληπτο καθ' ἑαυτὸ, ἀνήκει στὸ παρελθόν, ἀσκεῖ ὅμως πολλές φορές ἐπίδραση καὶ στὸ παρόν, ἔστω καὶ

*φυσικὰ
φαινόμενα
μέ ἱστορικὴ
σημασία*

*μοναδικότητα
τοῦ ἱστορικοῦ*

γεγονότος και
συνέπειές του

ἄν ἔχουν μεσολαβήσει πολλές δεκάδες ἢ ἑκατοντάδες χρόνια. Π.χ. ἡ ἀπόκρουση τῶν Ἀράβων ἀπό τοὺς Βυζαντινοὺς στὶς δύο πολιορκίες τῆς Κωνσταντινούπολης (673-678, 717-718) ἔσωσε τότε τὴν αὐτοκρατορία σάν κρατικό ὄργανισμό, διαφύλαξε ὅμως ταυτόχρονα καὶ τὴν ἀρχαία ἑλληνική πολιτισμική παράδοση καὶ τὸ Χριστιανισμό, πού ἀποτελοῦν τὶς βάσεις τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ μας. Ἐν τὸ Βυζάντιο εἶχε τότε ὑποκύψει καὶ τυχόν ἐξισλαμιστεῖ, ἡ μορφή τοῦ κόσμου θά ἦταν ἀλλιώτικη. Ἡ γαλλικὴ Ἐπανάσταση (1789) εἶναι κι αὐτὴ ἓνα ἱστορικό γεγονός, πού ἄλλαξε πολιτικά, κοινωνικά καὶ ἰδεολογικά τὴ ζωὴ τῆς Εὐρώπης γιὰ δεκάδες χρόνια· συγκινεῖ καὶ ἐμπνέει μὲ τὰ ἰδεολογικά της κηρύγματα καὶ τὶς σημερινές γενιές. Ἔτσι ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα ἀποτελεῖ σύνολο γεγονότων πού ἐξελισσονται στὸ χρόνο, φαίνονται σημαντικά γιὰ τὴν ὁμαδικὴ ἐκδήλωση ἀνθρώπινης δραστηριότητος καὶ μὲ τὴ συνεχῆ ροὴ τους ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιδροῦν κατευθυντικά στὸ μέλλον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Τί θεωρήθηκε ἱστορικό γεγονός καὶ ἱστορία σέ διάφορες ἐποχές

φασεις
τῆς ἱστορικῆς
ἔρευνας

Ἡ ἀπλή χρονικὴ καταγραφή γεγονότων, ὅπως γίνεται σέ παλιές χρονογραφίες, δέν ἐντάσσεται στὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Ἡ ἐρευνητικὴ ἐργασία γιὰ τὴν ἀναζήτηση, ἐρμηνεία καὶ κατανόηση τῶν πηγῶν εἶναι ἡ πρώτη προϋπόθεση· ἡ ἐπιλογή τῶν ἀξιωματικῶν πρᾶξεων, ἡ παρακολούθηση καὶ ἔνταξή τους στὸ ἱστορικό γίνεσθαι, ὁ φωτισμὸς τους γιὰ νὰ ἀποδώσουμε τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα σέ ὀρισμένο τόπο καὶ χρόνο εἶναι ἡ δευτέρα. Τελευταία, ἀλλ' ὄχι λιγότερο σπουδαία, εἶναι ἡ ἀπόδοση ὅλης αὐτῆς τῆς διεργασίας μὲ ἀκρίβεια, σαφήνεια καὶ γλαφυρότητα, σέ τρόπο ὥστε ἡ ἱστορικὴ πραγματεία νὰ καταστεῖ, κατὰ τὸ δυνατό, κείμενο μὲ λογοτεχνικὴ ὑπόσταση.

ἡ ἄποψη τοῦ
Ἡρόδοτου:
κριτήρια
ἐπιλογῆς

Ἄς σταματήσουμε γιὰ λίγο στὴν ἐπιγραμματικὴ φράση τοῦ Ἡρόδοτου (Ἱστοριῶν Α' 1), στὴν ὁποία διατυπώνει τὴν ἀντίληψή του περὶ τῆς Ἱστορίας: "Ἡροδότου Ἀλικαρνησέος ἱστορίας ἀπόδειξις ἦδε, ὡς μῆτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μῆτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά, τὰ μὲν Ἕλλησι τὰ δέ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τὰ τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτῆν ἐπολέμησαν ἀλλήλοισιν."

Ο Ἡρόδοτος καθορίζει τούς στόχους τῆς ἱστορικῆς ἐπιστημονικῆς ἀφήγησης. Προτάσσει τή διατήρηση στή μνήμη τῶν ἀνθρώπων τῶν σπουδαίων καί ἄξιων θαυμασμοῦ πράξεων γιά νά μὴ ἀφανισθοῦν ἀπό τό πέρασμα τοῦ χρόνου. Δέ θεωρεῖ ὅλα ἄξια νά μνημονευθοῦν ἀλλά τὰ *“μεγάλα καί θαυμαστά*, κατὰ τὴν ἔλλογο κρίση τοῦ ἱστορικοῦ, *ἔργα*.” Εἰσάγεται ἔτσι τό ὑποκειμενικό στοιχείο στὴν ἐπιλογή τῶν συμβάντων. Ταυτόχρονα ἡ τοποθέτηση στὴν ἴδια μοῖρα τῶν ἀξιωματιμῶν ἔργων Ἑλλήνων καί βαρβάρων ὑποδεικνύει ὅτι γιά τὴν ἐπιλογή τους πρέπει νά ἰσχύσουν τὰ ἴδια κριτήρια. Ἐνδιαφέρεται ἀκόμη τὰ *μεγάλα καί θαυμαστά* ἔργα νά μὴ μείνουν ἀκλεᾶ, ἀλλά νά γίνουν γνωστά στίς ἐπόμενες γενεές γιά νά διαγωνιστεῖ ἡ ἱστορικὴ συνέχεια. Μὲ τὴν κατακλείδα *τά τε ἄλλα καί δι’ ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισιν* ἀγγίζει ἓνα ἄλλο πρόβλημα: τὴν αἰτιότητα στὴν Ἱστορία. Θά μᾶς ἀπασχολήσει κι αὐτὸ ἀργότερα.

Τό συμπέρασμα ἔρχεται λογικό. Ὑπάρχει ἡ ὑποκειμενικὴ κρίση τοῦ ἱστορικοῦ ὅταν ἐπιλέγει τὰ γεγονότα πού κρίνει ἄξια νά διατηρηθοῦν στὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων. Πρέπει νά ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ θεώρηση κατὰ τὴν ἀφήγηση καί νά δοθεῖ ἡ ἀντίληψη τῆς ἱστορικῆς συνέχειας. Ὁ ἱστορικός ὀφείλει νά ἀναζητήσει τὰ αἷτια τῶν ὅσων συνέβησαν.

Μιλῆσαμε γιά ἐπιλογή τῶν γεγονότων. Ὑπάρχουν βέβαια τὰ μεγάλα καί σπουδαῖα, συνήθως σέ συσχετισμὸ μὲ τὴ διεθνή θέση τοῦ λαοῦ ἢ τοῦ κράτους στό ὁποῖο ἀναφέρονται, πού δέν μπορεῖ νά παραλειφθοῦν. Παλαιότερα μάλιστα, ὅταν τὰ κύρια θέματα τοῦ ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος ἦταν τὰ πολιτικά, οἱ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις καί οἱ διεθνεῖς σχέσεις, ὀλόκληροι τομεῖς τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς, δέ φωτίζονταν. Τὴν τάση αὐτὴ ἐκπροσωποῦν οἱ μεγάλοι ἱστορικοὶ τῆς Ἀρχαιότητος (Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης, Πολύβιος), πού τό κέντρο τῆς ἀφήγησής τους εἶναι τό πολιτικό στοιχείο, οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις καί οἱ συνέπειές τους στὴ διαμόρφωση τῶν διακρατικῶν σχέσεων καί σέ μικρότερη ἔκταση τῶν ἐσωτερικῶν πολιτικῶν ἀγώνων, ἐνώ γιά τό πολίτευμα τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῆς Σπάρτης ἢ τῆ διάρθρωση τῆς οἰκονομίας ἐλάχιστες δίνουν πληροφορίες. Ὁ δυζαντινός, (ἀπὸ τὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης), Προκόπιος βαδίζει στὰ ἴχνη τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν, ἔξιστορώντας τούς πολέμους τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ καί μόνο τρεῖς σειρές ἀφιερώνει στό κωδικοποιητικό του ἔργο, τό μεγαλύτερο

τί θεωρήθηκε ἱστορικό γεγονός κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καί τό μεσαίωνα

ίσως επίτευγμα τῆς βασιλείας του. Οἱ βυζαντινοὶ χρονογράφοι, ἀφελεῖς καὶ ἐνδιαφερόμενοι γιὰ εὐρύτερο, μὴ μορφωμένο κοινό, ἀποδίδουν μεγάλη σημασία στὴ μνεία τῶν φυσικῶν φαινομένων (σεισμοὺς, ξηρασίες, πλημμύρες, ἐκλείψεις ἡλιακές, ἐμφάνιση κομήτη κτλ.). Παρατηροῦμε ἀκόμη ὅτι, ὅταν ἓνα θρησκευτικὸ κίνημα συνταράζει μιὰ κοινωνία, παίρνει μεγαλύτερη θέση στὶς ἱστορικές ἀφηγήσεις τῆς ἐποχῆς. Τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο, τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ συγγραφέα, οἱ πνευματικὲς ἀνάγκες τοῦ κοινοῦ πού ἀπευθύνεται καὶ τὰ γενικότερα ἰδεολογικὰ κίνητρα προσδιορίζουν καίρια τὴν ἐπιλογή.

σημερινή
ἀποψη
γιὰ τὸ
ἱστορικό
γεγονός

Σήμερα τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλάξει. Ἡ Ἱστορία ἔχει περιλάβει τὴν ἐξέταση καὶ τῶν κοινωνικο-οἰκονομικῶν φαινομένων, σέ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἰδεολογικὰ κίνητρα καὶ τὶς γενικότερες πολιτικὲς ἐπιπτώσεις, μὲ συνέπεια νὰ ἀναπτυχθοῦν σχολές πού ἔφθασαν σὸ ἄλλο ἄκρο. Δημιουργήθηκε ἡ λεγόμενη ἄνευ γεγονότων ἱστορία (histoire non événementielle) πού τοποθετεῖ τὸ κέντρο τοῦ βάρους στὶς ἰδέες, στοὺς κοινωνικοὺς μετασχηματισμοὺς, στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις. Ἀλλὰ κι ἡ τάση αὐτὴ δέν εἶναι ἐπαινετὴ. Τὰ οἰκονομικο-κοινωνικά φαινόμενα δέν εἶναι νοητὰ ἔξω ἀπὸ τὰ πολιτικο-στρατιωτικά πλαίσια τοῦ συγκεκριμένου κρατικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ γεωγραφικοῦ χώρου καὶ γι' αὐτὸ ἀναγκαῖα προϋπόθεση εἶναι ἡ γνώση τῶν τελευταίων. Ἐπίτευγμα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα εἶναι ἡ στροφὴ τῆς ἱστορικῆς σπουδῆς σέ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τομεῖς τῆς κρατικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Πρωτοπόροι λογίζονται ὁ Marc Bloch (1886-1944, Ἐδραῖος τὴν καταγωγή, πού βρῆκε τὸ θάνατο ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς κοντὰ στὴ Λυών) καὶ ὁ Lucien Febvre (1878-1956), καθηγητὲς σὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου· τὸ περιοδικὸ Annales d'histoire économique et sociale*, πού ἴδρυσαν τὸ 1929, ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Στόχοι τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης

ἐξακριβωση
γεγονότων
ἢ ἀναπλάση

Ἄλλο θέμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει: Ὁ ἱστορικὸς θά περιοριστεῖ νὰ ἀναζητήσει καὶ νὰ ἐξακριβώσῃ τὰ γεγονότα καὶ θά προσπαθήσῃ νὰ τὰ ἀποδώσῃ ὅσο γίνεται πιὸ πιστὰ, ἢ πέρα ἀπὸ τὴ

* Χρονικὰ οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας.

διακρίδωση θά θελήσει νά τά ἐρμηνεύσει καί κατά κάποιον τρόπο νά αναπλάσει τήν ἐποχή; Τήν πρώτη ἄποψη ἐκπροσωπεῖ ἡ ἱστοριογραφία τοῦ 19^{ου} αἰώνα ἐπηρεασμένη ἀπό τόν ἰδεολογικά κυρίαρχο τότε θετικισμό. Πρῦτανεύει τό ἀξίωμα τοῦ μεγάλου γερμανοῦ ἱστορικοῦ Leopold von Ranke γιά τήν ἀποστολή τοῦ ἱστορικοῦ: νά ἀνεύρει τί πραγματικά συνέβη. *Wie es eigentlich gewesen ist*, εἶναι ἡ φράση του πού ἔχει περάσει σέ ὅλα τά ἐγχειρίδια.

Κατ' αὐτούς πού ὑποστηρίζουν τή δεύτερη ἄποψη, πέρα ἀπό τήν ἐξακρίδωση τῶν γεγονότων, χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νά τά φωτίσει, νά τά ἐρμηνεύσει, νά αναπλάσει τήν ἐποχή. Ἐδῶ πρέπει νά προσέξουμε πόσο τό προσωπικό στοιχείο ἀσκεῖ ἀποφασιστικό ρόλο καί σέ πόσο παραπλανητικό δρόμο μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει, ἀφοῦ καί ἡ φιλοσοφική θεώρηση τοῦ ἀτόμου καί οἱ ἰδεολογικές πεποιθήσεις πού διαμορφώνουν τό ἰδεολογικό ὑπόβαθρο τοῦ καιροῦ του ἐπηρεάζουν λίγο ἢ πολύ καί τό γράφοντα. Κλασικό παράδειγμα ἔχουμε τόν Ἄγγλο ἱστορικό Ἐδ. Γίββωνα (Edward Gibbon 1737-1794). Ἐπηρεασμένος ἀπό τίς φιλελεύθερες ροπές καί τό θρησκευτικό σκεπτικισμό τοῦ 18^{ου} αἰώνα ὁ Γίββων εἶδε μέ τό πρίσμα τοῦ Διαφωτισμοῦ τή βυζαντινὴ ἱστορία σάν μιὰ θλιβερὴ συνέχεια τῆς δοξασμένης ρωμαϊκῆς καί μιλάει γιά παρακμὴ καί πτώση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας* (*The history of the decline and fall of the Roman empire*, London 1776-1778, εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ἔργου), ἐννοώντας τή μεγάλη βυζαντινὴ αὐτοκρατορία πού πάνω ἀπὸ χίλια χρόνια (324-1453) ἀντιμετώπισε τοὺς ποικιλώνυμους βαρβάρους, ὀδήγησε μεγάλο μέρος τους στὸ Χριστιανισμό καί τόν πολιτισμὸ καί διέσωσε τήν πνευματικὴ κληρονομιά τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Μπορεῖ μιὰ παρακμὴ νά κρατήσῃ χίλια χρόνια;

*κίνδυνοι
ἱστορικῆς
προκατάλη-
ψης*

Ἡ αἰτιότητα στὴν ἱστορία

1. Μέ τήν ἐπίδραση τῆς αἰτιοκρατίας, θεμελιακῆς ἀρχῆς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, (μολονότι κι ἐδῶ τείνει σήμερα νά ἀναθεωρηθεῖ ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητας καί νά ὑποκατασταθεῖ μέ τὴ γενικότερη τῶν «συνθηκῶν ἐμφανίσεως» ἐνός φαινομένου) διαμορφώθηκε καί στὴν Ἱστορία μιὰ τάση πού ἔταξε σκοπὸ τῆς τήν ἀναζήτηση τῶν αἰτίων στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες τά

*ἡ ἔννοια
τῆς
αἰτιότητας
γενικά*

* Ἡ ἱστορία τῆς παρακμῆς καί πτώσεως τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ίδια αίτια και οί αυτές προϋποθέσεις προκαλοῦν πάντοτε τά ίδια ἀποτελέσματα, γι' αὐτό και χαρακτηρίζονται θετικές ἐπιστήμες. Ἔτσι πολλοί ἐπιστήμονες και περισσότεροί φιλόσοφοι πιστεύουν ὅτι χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νά ἀναζητήσει και προσδιορίσει τά αίτια τῶν γεγονότων, ὁπότε μέ τή γνώση τους θά ἦταν δυνατή και ἡ πρόβλεψη γιά τό μέλλον, κάτι πού ἰδιαίτερα συγκινεῖ τόν ἄνθρωπο.

2. Στούς κατώτεροὺς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος εἶναι δυνατή και πιό εὐκόλη ἡ ἀναζήτηση σχέσεων αἰτιότητος. Ὅπως π.χ. στίς οἰκονομικές ἢ κοινωνικές σχέσεις· ὑπό τίς ἴδιες συνθήκες θά παραχθοῦν τά ἴδια ἀποτελέσματα. Π.χ. πρέπει νά ὑπάρχει ὀρισμένη ἰσορροπία μεταξύ τῶν ὑπαρχόντων ἀγαθῶν, τοῦ νομίματος-χαρτονομίσματος πού κυκλοφορεῖ και τῆς ταχύτητας τῆς κυκλοφορίας του. Ἄν ἓνας ἀπό τοὺς παραπάνω παράγοντες διαταραχθεῖ, τότε ἡ ἰσορροπία παύει νά ὑπάρχει και δημιουργεῖται πληθωρισμός. Στήν πολεμαϊκή Αἴγυπτο, στό Βυζάντιο, στήν ἔθνικο-σοσιαλιστική Γερμανία ἐπικράτησε ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία και παρατηρήθηκαν παρόμοιες, ὡς ἓνα σημεῖο, οἰκονομικές σχέσεις. Ὅρίζεται ἀπό τό κράτος ὁ τρόπος παραγωγῆς, οἱ τιμές, τά ὄρια κέρδους, ὁ τόπος ἐργασίας, ἡ εἰσοδος στό ἐπάγγελμα, ἡ δυνατότητα ἀλλαγῆς εἶδους και τόπου ἐργασίας.

3. Στούς ἀνώτεροὺς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος ἡ ἀναζήτηση και ἀνεύρεση αἰτιότητος παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερες δυσκολίες. Ἐάν δοῦμε μιά μεγάλη ἱστορική χρονική περίοδο, π.χ. τριακοσίων ἐτῶν στήν Εὐρώπη, ἡ ἱστορία θά ἦταν ἴσως ἡ ἴδια στίς γενικές της γραμμές, ἀλλά ἂν ἐξετάσουμε τά γεγονότα μῆς δεκαετίας, πολύ πιθανόν νά ἦταν διαφορετικά. Ἄν δέν ὑπῆρχε ὁ Ναπολέων πιθανόν νά μὴν εἶχαν γίνει μέ τήν ἴδια μορφή οἱ πόλεμοι και οἱ συνασπισμοί τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν πού σχηματίστηκαν γιά νά τοὺς ἀντιμετωπίσουν. Ἄλλά ἡ ἐξέλιξη, ἡ κοινωνική και πολιτιστική, ἀκόμη κι ἡ πολιτική θά ἦταν περίπου ὅμοια. Ἄν δέν ὑπῆρχε ὁ Κολόμβος, πάλι θά εἶχε ἀνακαλυφθεῖ ἡ Ἀμερική λίγα χρόνια ἀργότερα ἀπό κάποιον ἄλλο και ἡ ἐπίδραση τῆς ἀνακάλυψης τοῦ Νέου Κόσμου στήν Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος θά ἦταν ἡ ἴδια.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μᾶς δίνει ἡ ρωμαϊκή Ἱστορία. Οἱ ὑπερασπιστές τῆς δημοκρατίας πίστεψαν ὅτι γιά νά ἐπιζήσει τό δημοκρατικό πολίτευμα μόνο ἐμπόδιο ἦταν ὁ Καίσαρ. Ἔτσι ἀποφάσισαν και πραγματοποιοῖσαν τή δολοφονία του. Δέν εἶχαν καταλάβει

ἡ αἰτιότητα
σὴν οἰκονομική
και κοινωνική
ζωή

ἡ αἰτιότητα
σὴν πολιτική
και πολιτιστική
ἐξέλιξη

παράδειγμα-
τα

ὅτι ἡ ἔκταση πού πηρε τότε τό ρωμαϊκό κράτος δημιούργησε ἄλλες διοικητικές ἀνάγκες· κατά συνέπεια ἡ μορφή τοῦ πολιτεύματος ἔπρεπε νά ἀναποκριθεῖ σ' αὐτές. Ἡ ρωμαϊκή δημοκρατία ἦταν καταδικασμένη, ἀνεξάρτητα ἀπό τά πρόσωπα. Γι' αὐτό καί λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Αὐγούστος, λιγότερο αὐθόρμητος καί περισσότερο μεθοδικός, πέτυχε, χωρίς νά ἀνατρέψει κανένα ἀπό τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς καί μόνο μέ τόν τρόπο ἐφαρμογῆς τους καί ιδιαίτερα μέ τή συνεχή διατήρηση στό πρόσωπό του τῆς *tribunitia potestas**, νά μεταβάλλει τό πολίτευμα καί νά ἐπιβάλλει καθαρά προσωπικό καθεστώς, γνωστό μέ τό ὄνομα *ἡγεμονία* (*Principatus*), ἀπό τόν τίτλο πού ὁ ἴδιος ἔλαβε *princeps*, *ἡγεμόνας*. Βλέπουμε ὅτι γιά μεγάλες χρονικές περιόδους τά ρεύματα, οἱ κατευθύνσεις καί οἱ ἐξελίξεις θά ἦταν οἱ ἴδιες, ἀνεξάρτητα ἀπό τά πρόσωπα ἢ τόν τρόπο ἐφαρμογῆς τους. Στήν περίπτωση τοῦ Αὐγούστου ἡ πολιτειακή μεταβολή ἐπῆλθε εἰρηνικά· μποροῦσε ὅμως, ἂν ἀντί αὐτοῦ ἦταν ἄλλος μέ διαφορετικό χαρακτήρα, νά εἶχε χρησιμοποιήσει βίαια μέσα, νά προκαλοῦσε ἐπανάσταση - καί ἐνδεχομένως ἐμφύλιο πόλεμο - ἀλλά καί πάλι θά εἶχε ἐπέλθει ἡ ἴδια μεταβολή στό πολίτευμα.

4. Πόσο λίγο οἱ σύγχρονοι μποροῦν νά προδῶνουν μιάν ἐπερχόμενη μεταβολή τό εἶδαμε καί στίς μέρες μας. Κανείς δέν ὑποπτεύθηκε ὅτι τό τέλος τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου (1945) θά σήμαινε καί τό τέλος τῆς ἀποικιοκρατίας, ὅταν μάλιστα θυμηθοῦμε ὅτι μόλις λίγα χρόνια προηγουμένως ἔγινε ἡ ἐκστρατεία τῆς Ἀθῆσωνίας (1935) μέ σκοπό νά αὐξήσει τό ἀποικιακό τῆς κράτος ἡ Ἰταλία, ὥστε νά μὴν ὑστερεῖ ἔναντι τῆς Ἀγγλίας καί Γαλλίας. Ἀπό τήν ἔκτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας ἀρχίζουν τά ἀπελευθερωτικά κινήματα στίς χῶρες τῆς Ἀφρικῆς καί τό καύχημα τοῦ βρετανικοῦ στέμματος, ἡ Ἰνδία, ἀποκτᾶ τήν ἀνεξαρτησία τῆς (1947) παραμένοντας ἕνας ἀπλός κρῖκος στήν ἀλυσίδα τῆς Κοινοπολιτείας. Ὁ εὐφύεστατος Talleyrand στά 1798 πρόβλεπε ὅτι ἡ Ὄθωμανική αὐτοκρατορία θά ἐπιζοῦσε τό πολύ καμιά εἰκοσιπενταετία χρόνια· ἀκόμη καί τήν εὐρωπαϊκή Τουρκία θά μοίραζαν μεταξύ τους Αὐστρία καί Ρωσία. Σήμερα ξέρουμε ὅτι ὅλα ἔγιναν διαφορετικά.

5. Ἀκόμη δυσκολότερη εἶναι ἡ ἐξήγηση καί ἡ ἀναζήτηση αἰτιότητας στίς ὑψηλότερες σφαῖρες τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας,

*αἰτιότητα
καί πρόδλεψη
στήν ἱστορία*

*ἡ αἰτιότητα
στοὺς τομεῖς*

* δημαρχική ἐξουσία

της πνευματικής
δημιουργίας

ὅπως εἶναι οἱ εἰκαστικές τέχνες καί ἡ λογοτεχνία. Γιατί π.χ. στήν Ἀναγέννηση, πού ἔζησαν ἑκατοντάδες ζωγράφοι κανεῖς δέ σκέφθηκε νά ἐκφραστεῖ ἀφηρημένα, ὅπως παρατηρεῖται σήμερα στήν τέχνη, ἢ κανεῖς σημερινός δέ ζωγραφίζει ὅπως ὁ Ραφαήλ ἢ ὁ David; Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Μιχαήλ Ἀγγελου ἢ τοῦ Ραφαήλ θά ἦταν ἡ ἴδια ἂν ζοῦσαν σέ ἄλλη ἐποχή· ἡ ζωγραφική τους τεχνοτροπία ὅμως θά ἦταν διαφορετική, ἀνάλογη μέ τήν ἐποχή τους. Ὑψιστο δημιούργημα τῆς Ἀρχαιότητος στή λογοτεχνία εἶναι ἡ τραγωδία, ὅπως τοῦ ἸΘ' αἰώνα τό μυθιστόρημα· ἡ κλασική Ἀρχαιότητα ἀγνοοῦσε τό μυθιστόρημα, κι αὐτά τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς εἶναι τυποποιημένα καί συμβατικά. Ποῦ ὁ κόσμος τῆς «Ἀνθρώπινης Κομωδίας» ὅπου ὁ Balzac περιγράφει τήν ἀνερχόμενη ἀστική τάξη καί τήν παρακμάζουσα ἀριστοκρατία σ' ὅλες τῆς τίς ἐκφάνσεις, οἰκονομικές, κοινωνικές, ἐρωτικές, οἰκογενειακές κτλ. Ὁ κατ' ἐξοχήν τρόπος ἐκφράσεως τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς καί μάλιστα μεταξύ 1947 καί 1974 περίπου ἦταν ὁ κινηματογράφος. Σ' αὐτόν ἀποκρυσταλλώνονται ροπές καλλιτεχνικές, πνευματικές, κοινωνικές καί τελευταῖα πολιτικές. Ἀκόμη καί σέ δευτερότερο πνευματικούς τομεῖς, ὅπως εἶναι ἡ γραφή, δέν εἶναι εὐκόλο νά δοθεῖ ἐξήγηση πῶς συμβαίνει καί διαφέρει κατά ἐποχές ἀνεξάρτητα ἀπό τεχνικούς λόγους. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ τύπος γραφῆς διαφέρει καί ἀποτελεῖ τρόπο χρονολόγησής τῶν παπύρων καί τῶν χειρογράφων κωδίκων.

Ἱστορική αἰτιότητα καί ἰδεολογικά ρεύματα

ἱστορική
αἰτιότητα καί
προσωπικό-
τητα

Ἀπό τίς μεγάλες προσωπικότητες τῆς καμπῆς τοῦ Γ' πρὸς τόν Δ' αἰώνα εἶναι ὁ Διοκλητιανός (284-305) καί στό πρῶτο μισό τοῦ Δ' Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας (312-337). Ὁ Διοκλητιανός, μεγαλοφυῆς πολιτικός, ἔγινε εἰσηγητής ρηξικέλευθων μεταρρυθμίσεων στή διοίκηση, τό στρατό, τήν οἰκονομία, πού ἀποδείχτηκαν σωστές καί στήριξαν τό κράτος μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Ἡρακλείου (610). Ἐντούτοις στή θρησκευτική πολιτική ἀπέτυχε ἐντελῶς. Οἱ χριστιανοί, πού ἀποτελοῦσαν μικρό μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καί μάλιστα τό σχετικά κατώτερο κοινωνικά καί οἰκονομικά, ἐπικράτησαν μολονότι ὁ στρατός καί ἡ κρατική διοίκηση ἦταν στά χέρια τῶν ἐθνικῶν, οἰκο-

νομικά κατά πολύ ισχυροτέρων. Ὁ Διοκλητιανὸς πῆγε ἀντίθετα στό ρεῦμα πιστεύοντας ὅτι μέ σκληρές διώξεις μπορούσε νά δαμάσει τίς ψυχές καί τήν ἐλπίδα τῶν ἀνθρώπων πού χαράζει ἡ πίστη. Ἀντίθετα, ὁ Κωνσταντῖνος ἔγκαιρα κατάλαβε ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἦταν ἡ θρησκεία πού ἀνταποκρινόταν στίς προσδοκίες τῶν συγχρόνων του καί πῆρε τίς σωστές πολιτικές ἀποφάσεις.

Ἐνάλογη ἀποτυχία σημείωσε ἡ κρατική ἐξουσία μέ τήν Εἰκονομαχία. Οἱ δύο πρῶτοι εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες Λέων Γ΄ (717-741) καί Κωνσταντῖνος Ε΄ (741-775) ξεχωρίζουν γιά τίς πολιτικές καί στρατιωτικές τους ἰκανότητες. Ἡ ἀπόκρουση τῶν Ἀράβων πρό τῆς Κωνσταντινούπολης (717-718) ἀπό τόν Λέοντα καί ἡ διάγνωση καί ἀντιμετώπιση τοῦ βουλγαρικοῦ κινδύνου ἀπό τόν Κωνσταντῖνο ἀποτελοῦν τρανή ἀπόδειξη. Οἱ ἴδιοι ὁμως ἠγεμόνες ἀπέτυχαν ἐντελῶς στή θρησκευτική τους πολιτική μολοντί ἐριξαν ὅλο τό βάρος τῆς αὐτοκρατορικής ἐξουσίας γιά νά ἐπιβάλουν τίς εἰκονοκλαστικές ἀντιλήψεις. Ἡ κρατική ἐπιβολή δέν ἀρκεῖ γιά νά ἀλλάξουν βαθιά ριζωμένες ἀνθρώπινες πεποιθήσεις. Ἡ νεώτερη ἔρευνα δέχεται ὅτι ἰδεολογικές καί πνευματικές ροπές, συνυφασμένες μέ τό πολιτισμικό καί πνευματικό παρελθόν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ἀποδείχτηκαν ἰσχυρότερες ἀπό τίς κυριαρχούσες στήν Ἀνατολή ἢ ὅποια ὑπῆρξε, ἰδιαίτερα στίς μεθοριακές περιοχές, δεκτική καί τῶν ἱρانيῶν καί ἀραβικῶν τάσεων. Ἀλλά καί πάλι παραμένει τό ἐρώτημα: γιατί νά ἐπικρατήσουν οἱ πρῶτες ἔναντι τῶν δευτέρων πού εἶχαν καί τήν ὑποστήριξη τοῦ κράτους;

Ἐάν ὁ πολιτικός δέν ἀντιληφθεῖ ἔγκαιρα τή διαμόρφωση ὀρισμένων ἰδεολογικῶν ροπῶν καί δέν προσαρμόσει τήν πολιτική του στοὺς τομεῖς πού ἐπηρεάζονται ἀπό τίς νεωτερικές αὐτές τάσεις, ὅποιες κι ἂν εἶναι, εἶναι καταδικασμένος ν' ἀποτύχει, ὅπως συνέβη μέ τόν ἄξιο κατά πάντα Διοκλητιανό στό θρησκευτικό τομέα. Δέν εἶναι διόλου εὐκόλο νά προσδιορίσουμε ποιοὶ παράγοντες ἐπίδρουν στή διαμόρφωση αὐτῶν τῶν ροπῶν. Στή συγκεκριμένη περίπτωση τῆς ἐπικρατήσεως τῶν χριστιανῶν εἶναι βέβαιο ὅτι δοθήθηκε καί ἡ ἄρτια ὀργάνωσή τους, γιατί ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι καλά ὀργανωμένες μειοψηφίες μέ κοινές πεποιθήσεις καί ἰδανικά ὑπερέχουν ἀπό τό ὑπόλοιπο, ἀδιάφορο πλῆθος. Ἀλλά αὐτό δέ βαρύνει στόν προσδιορισμό καί τήν ἐμφάνιση τῶν ροπῶν.

*ἱστορική
αἰτιότητα
καί κρατική
ἐξουσία*

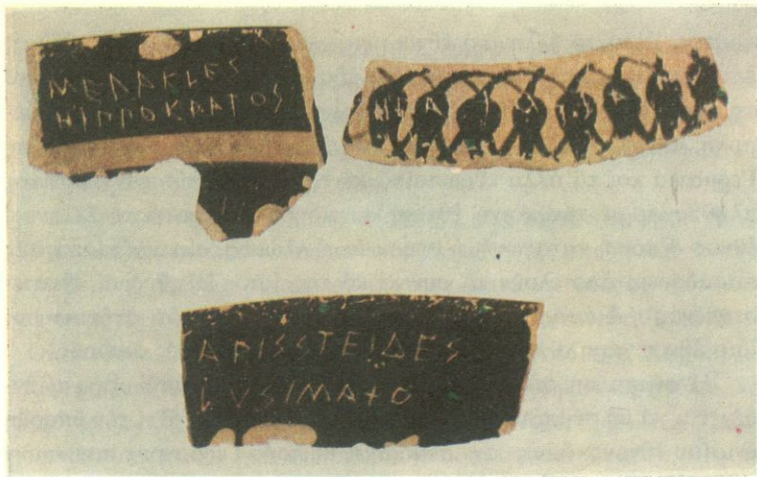
*ἰδεολογικά
ρεῖνματα καί
ἱστορική
πορεία*

Ἡ ιστορική αἰτιότητα καί ἡ σημασία τῆς προσωπικότητας στήν ἱστορία

Ἐνα πρόβλημα πού διχάζει τούς ἱστορικούς καί φιλοσόφους εἶναι ἡ σημασία τῆς προσωπικότητας στή διαμόρφωση τῆς Ἱστορίας. Κατά τή μιὰ φιλοσοφική κατεύθυνση ἡ προσωπικότητα δέν ἀσκεῖ σπουδαία ἐπίρροή καί ἡ ἐξήγηση τῶν γεγονότων πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στίς οἰκονομικές, πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές δομές· ἀποδίδεται σέ δική μας ἀδυναμία ὅταν δέ φθάνουμε στήν ἀνεύρεση τῶν αἰτίων. Στίς περιπτώσεις πού ἡ αἰτιώδης σχέση μᾶς διαφεύγει, γίνεται λόγος γιά «τύχη». Ἡ ἄλλη σχολή θεωρεῖ ἰδιαίτερα σημαντική τή συμβολή τῆς προσωπικότητας στό ἱστορικό γίνεσθαι καί πιστεύει ὅτι αὐτή εἶναι ὁ κύριος παράγοντας στή διαμόρφωση τῶν ἱστορικῶν συμβάντων.

*αἰτιότητα καί
ἱστορικοί
νόμοι*

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νά προβλέψει τήν ἱστορική πορεία καί ἡ διαπίστωση ὅτι στίς φυσικές ἐπιστήμες ὑπάρχουν ἀναλλοίωτοι φυσικοὶ νόμοι παρακίνησε φιλοσόφους καί κοινωνιολόγους νά καταπιαστοῦν μέ τήν ἀναζήτηση «ἱστορικῶν νόμων», πού νά ἐξηγοῦν τή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου στό χρόνο καί νά προσδίδουν κύρος στήν ἐμπειρία ἀπό τά περασμένα. Ἐντούτοις ἡ ἱστορική πραγματικότητα ἀποδεικνύει τό ἀδέβαιο μιᾶς τέτοιας προσπάθειας. Ἄν ἀνατρέξουμε στό ἱστορικό παρελθόν διαφορετικῶν χωρῶν μέ παρόμοιο πολιτικό καί κοινωνικό σύστημα, κατά τήν ἴδια, σχετικά μακρόχρονη περίοδο, θά παρατηρήσουμε ὅτι ἀκόμη καί στόν ἴδιο τομέα μπορεῖ οἱ ἐξελίξεις καί ἀντιδράσεις νά εἶναι διαφορετικές, ὅπως ἐπίσης σέ ἄλλη περίπτωση δέν ἀποκλείεται ἡ ἐξελικτική πορεία νά εἶναι παράλληλη. Ἄν στραφοῦμε π.χ. στήν ἐποχή τῶν θρησκευτικῶν πολέμων τοῦ ΙΣΤ' καί ΙΖ' αἰώνα, διαπιστώνουμε ὅτι σ' ἕνα μέρος τῆς Εὐρώπης, ὅπως στή Βόρεια καί Κεντρική Γερμανία, Ὁλλανδία, Σκανδιναβικές χώρες, ἐπικράτησαν τά μεταρρυθμιστικά κηρύγματα τοῦ Λουθήρου καί τοῦ Καλδίνου καί οἱ κατά τόπους ἡγεμόνες προσχώρησαν στή θρησκευτική μεταρρύθμιση, ἐνῶ σέ ἄλλα κράτη, ὅπως στή Γαλλία, Αὐστρία, Ἰταλία, Ἰσπανία, πληθυσμοί καί βασιλεύοντες οἴκοι ἔμειναν πιστοί στήν καθολική Ἐκκλησία. Καί προκύπτει αὐτόματα τό ἐρώτημα γιά τό βαθμό τῆς συμβολῆς τῆς ἰσχυρῆς προσωπικότητας τοῦ Λουθήρου στήν ἐπικράτηση τοῦ προτεσταντισμοῦ στή Βόρεια καί Κεντρική Γερμανία ἢ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας τοῦ Ἐρρίκου Η' (1509-1547) στήν Ἀγγλία.



Ώστρακα όστρακισμοϋ. Τό κάτω μέ τό όνομα τοϋ Ἄριστείδη. Μουσειό Ἄρχαίας Ἀγορᾶς, Ἀθήνα.

Ἔθνος, κράτος, λαός, όχλος, κοινωνική τάξη

Ὁ ιστορικός έκτός από τίς μεθοδολογικές γνώσεις τοϋ κλάδου του όφείλει νά έχει γενική παιδεία καί ειδική κατάρτιση σέ όρισμένους έπιστημονικούς τομείς. Π.χ. πρeπει νά κατέχει τίς βασικές έννοιες τοϋ πολιτειακοϋ-συνταγματικοϋ καί διοικητικοϋ δικαίου γιά νά εἶναι σέ θέση πρώτο νά ανιχνεύσει τούς θεσμούς στίς ιστορικές έποχές καί σέ κράτη από τά όποία δέ διασώθηκαν σχετικά νομοθετικά κείμενα καί δεϋτερο γιά νά περιγράψει σωστά τή λειτουργία τους. Πρέπει άκόμη νά έχει κοινωνιολογική μόρφωση γιά νά μπορεῖ νά παρακολουθεῖ καί αναλύει τούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Γιά κατατόπιση τοϋ μαθητή θά αναλύσουμε μερικές βασικές πολιτειολογικές καί κοινωνιολογικές έννοιες, δηλωτικές όμαδικών μορφών ανθρώπινου βίου, όπως εἶναι: έθνος, κράτος, λαός, πλήθος, όχλος, κοινωνική τάξη.

1. Ἔθνος εἶναι ή πνευματική κοινότητα τής όποίας τά μέλη έχουν συνείδηση κοινού πολιτισμοϋ καί κοινής ιστορικής παράδοσης, δηλαδή καταγωγής, θρησκείας, γλώσσας, τέχνης, δικαίου, ήθών. Ἡ ύπαρξη έθνους δέν προϋποθέτει άναγκαῖα τήν ύπαρξη κράτους. Στήν περίοδο τής τουρκικής κατάκτησης ή Ἑλλάδα δέν άποτελεῖ

πολιτειακές-κοινωνιολογικές έννοιες χρήσιμες γιά τόν ιστορικό

ή έννοια τοϋ έθνους

κράτος, αλλά τό ἑλληνικό ἔθνος ὑπάρχει καί δοῦν. Στίς μέρες μας, ἔκτός ἀπό μᾶς πού ζοῦμε στήν Ἑλλάδα, στό συγκροτημένο ἑλληνικό κράτος, εἶναι καί οἱ Ἕλληνες τῆς διασποράς, στήν Κωνσταντινούπολη, τήν Κύπρο, τήν Αἴγυπτο, τήν Ἀμερική, τήν Αὐστράλια, τή Γερμανία καί τά ἄλλα εὐρωπαϊκά κέντρα. Ὁλος αὐτός ὁ ἑλληνικός πληθυσμός μέ τήν κοινή ἔθνική συνείδηση συγκροτεῖ τό ἑλληνικό ἔθνος· ἡ κοινή καταγωγή, ἡ θρησκεία, ἡ γλώσσα, οἱ κοινές ἱστορικές παραδόσεις ἀποτελοῦν τό συνεκτικό του ἰστό. Πληθυσμοί ἐγκατεστημένοι σέ διάφορες περιοχές ἔχουν τή συνείδηση ὅτι ἀνήκουν στό ἴδιο ἔθνος χάρις σ' αὐτούς τούς κοινούς πνευματικούς δεσμούς.

*Χαρακτηριστικά
γνωρίσματα
τῆς ἔθνικῆς
κοινότητος*

Ἡ σύμπτωση αὐτῶν τῶν στοιχείων δέν εἶναι ἀπόλυτη καί ἐνδέχεται νά μή συμπίπτουν ὅλα, χωρίς αὐτό νά ἐπηρεάζει τήν ὑπαρξη ἐνιαίου ἔθνους, ὅπως π.χ. συμβαίνει μέ τούς Γερμανούς πού ἔχουν κοινή ἔθνική συνείδηση ἀλλ' ὄχι καί θρησκευτική πίστη, ἀφοῦ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως τῆς Βαυαρίας, παραρηνίων περιοχῶν, πρεσβεῦει τό καθολικό δόγμα, ἐνώ ἄλλο τμήμα, ἰδιαίτερα τῆς Πρωσίας, Σαξονίας, ἀκολουθεῖ τόν προτεσταντισμό.

Συμβαίνει ἐπίσης καί τό ἀντίθετο. Ἡ ὑπαρξη ἑνός ἢ δύο κοινῶν στοιχείων σέ δύο διαφορετικούς λαούς δέ σημαίνει ἀναγκαστικά καί κοινή ἔθνική συνείδηση. Π.χ. οἱ Ἀγγλοι καί Ἀμερικάνοι ἔχουν τήν ἴδια γλώσσα – καί ἐν πολλοῖς τήν ἴδια θρησκεία (προτεσταντική) – ἀλλ' ἀποτελοῦν δύο ξεχωριστά ἔθνη. Στήν ἀνεξάρτητη καί δημοκρατική Ἰνδία ἐπίσημη γλώσσα ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἡ ἀγγλική, κατάλοιπο τῆς περιόδου πού ἡ χώρα ἦταν ἀγγλική ἀποικία· καί τοῦτο γιατί τά 500 ἑκατομμύρια τοῦ πληθυσμοῦ μιλοῦν διάφορα γλωσσικά ἰδιώματα ἀπό τά ὁποῖα κανένα δέν ἔγινε ἀκόμη καθολικά ἀποδεκτό. Ἀλλ' ἡ υἱοθέτηση τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας ἀπό τό ἰνδικό κράτος δέν καθιστᾶ τούς Ἰνδοὺς τμήμα τοῦ ἀγγλικοῦ ἔθνους. Γερμανοί καί Αὐστριακοί μιλοῦν τήν ἴδια γλώσσα, ἔχουν κοινή καταγωγή, μεγάλο τμήμα τοῦ γερμανικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι καθολικοί, ὅπως καί οἱ Αὐστριακοί, ἀλλ' ἀποτελοῦν δύο διαφορετικά ἔθνη· διαφέρει ἡ ἱστορική παράδοση τῶν δύο λαῶν, οἱ ὁποῖοι γιά μεγάλο διάστημα τῆς ἱστορικῆς τους πορείας βρέθηκαν ἀντιμέτωποι στό διεθνή πολιτικό στίβο καί στά πεδία τῶν μαχῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά εἶναι δυνατό διαφορά σέ γλωσσικά ἰδιώματα νά ἀποκτᾶ προεκτάσεις καί νά δημιουργεῖ ἐσωτερικές ἀντιθέσεις, ὅπως στήν Ἰσπανία μεταξύ Καταλανῶν καί Καστιλιανῶν ἢ Φλαμανδῶν καί Βαλλόνων στό Βέλγιο.

Πάντως αποδείχτηκε σφραερή ή άποψη μερικων έπιστημόνων πού θέλησαν νά άπλοποιήσουν τά πάγματα ή, έπηρεασμένοι από μονομερείς άντίληψεις, ζήτησαν νά στηρίξουν τήν έννοια του έθνους σ' έναν τομέα μόνο, είτε αυτός είναι ή γλώσσα, είτε τό κράτος, είτε τό έδαφος, είτε ή φυλετική καταγωγή.

Άξιοπρόσεκτο είναι πώς στίς μέρες μας δημιουργήθηκε ένα νέο έθνος: τό άμερικανικό. Άρσιά κατοικημένη τήν έποχή πού άνακαλύφθηκε ή Βόρεια Άμερική δέχτηκε κατά περιόδους άποίκους, μετανάστες από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, Πολωνούς, Ίρλανδούς, Όλλανδούς, Ίταλούς, Έλληνες, Έβραίους. Από τήν Άφρική μεταφέρθηκαν Μαύροι, πού άρχικά χρησιμοποιήθηκαν ως δούλοι, και από χώρες τής Άσίας μετανάστευσαν Κινέζοι, Ίάπωνες, Ίνδοί, όπως επίσης κατέφυγαν εκεί πλησιόχωροι Μεξικανοί και Πορτορικανοί. Οί πληθυσμοί αυτοί με τή διαφορετική προέλευση, γλώσσα, θρησκεία, πολιτιστική θαμίδα και ιστορικό παρελθόν συγχωνεύθηκαν με τήν άραοδο του καιρού και άποτελέσαν ένα νέο έθνος, τό άμερικανικό. Ζώντας στον ίδιο τόπο, κάτω από τίς ίδιες συνθήκες, πολεμώντας για τά ίδια ιδανικά και μιλώντας τελικά ένιαία γλώσσα, τήν άγγλική, άπόκτησαν κοινή έθνική συνείδηση. Άξιοπρόσεκτο πάντως είναι ότι σχεδόν στο σύνολό τους οί Ευρωπαίοι διατήρησαν τή θρησκεία πού κάθε φυλετική όμάδα πρέσβευε όταν ξεκίνησε από τον τόπο τής προελεύσεώς της. Έτσι οί Ίρλανδοί, Πολωνοί και Ίταλοί είναι καθολικοί, οί Έλληνες και Ρώσοι όρθόδοξοι, και πολλοί Ίουδαίοι κράτησαν τή δική τους θρησκεία. Οί Μαύροι εκχριστιανίστηκαν και σχεδόν στο σύνολό τους έγιναν διαμαρτυρόμενοι διάφορων άποκλίσεων.

Γιά τον ιστορικό παρουσιάζονται δύο σπουδαία προβλήματα: α) Ποιές οί διαφορές μεταξύ των έθνων και β) ποιά ή έκάστοτε διαπιστούμενη αντίληψη τής έθνικής συνείδησης.

Η έννοια του έθνους και τής έθνικής ιδέας δέν έχει τήν ίδια βαρύτητα στην ιστορική πορεία των λαών. Ίδιαίτερα αναπτύχθηκε τό ΙΘ' αιώνα με τή σημασία πού δόθηκε στο ιδεώδες τής προσωπικής έλευθερίας και τήν πάλη για τήν ίκανοποίησή της. Ως προέκταση αυτών διαμορφώθηκε ή άρχή των έθνοτήτων και τής αυθύπαρκτης πολιτικής τους ύπόστασης σε άντίστοιχα κράτη. Έτσι σ' όλο τον περασμένο αιώνα μέχρι τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ή άρχή των έθνοτήτων έδέσποσε στην ευρωπαϊκή πολιτική. Τά έθνικά κινήματα

*Ιδιαίτερη
περίπτωση
έθνότητας*

*ή έννοια
τής έθνότητας
κατά τό Ιθ'
αίωνα*

καταλαμβάνουν όλο τό ΙΘ΄ αιώνα στίς περιοχές τής Εὐρώπης, όπου διάφορες ἐθνότητες βρισκόνταν καταπιεσμένες ἀπό μοναρχικά καθεστώτα (Βαλκανική, Ἴταλική χερσόνησος, Βέλγιο, σλαβικός κόσμος τής Ἀνατολικῆς Εὐρώπης) καί ἐπιζητοῦν τήν ἐθνική τους ἀνεξαρτησία. Εἶναι φανερό ἡ ἀντίθεση μ' αὐτό πού συνέβαινε τό Ις΄ ἢ ΙΖ΄ αἶώνα, ὅταν ἡ θέληση τῶν ὑπῆκόων δέν εἶχε καμιά βαρύτητα στήν κρατική τους ἐξάρτηση, ἀφοῦ ἐδέσποζε ἡ ἀρχή τῆς προσωπικῆς συνάρτησης ἐδάφους καί φορέα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἔτσι ὁ γάμος μᾶς περιγίπισσας μέ τόν ἡγεμόνα ἢ τό διάδοχο ἑνός κράτους σήμαινε καί τήν προσάρτηση μᾶς ἐπαρχίας καί τήν παραχώρηση τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων της, πού εἶχε σ' αὐτήν, στό μέλλοντα σύζυγό της- ἡγεμόνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ Αὐστροία, γιά τήν ὁποία εἰπώθηκε τό δηκτικό γνωμικό: *Bella gerant alii, tu felix Austria nubes* (ἄλλοι κάνουν πολέμους, σὺ Αὐστροία εὐτυχημένη συνάπτεις γάμους ἐπιτυχεῖς).

ἔννοια
τοῦ κράτους

2. **Κράτος** εἶναι λαός μόνιμος, ἐγκατεστημένος σέ ὀρισμένο χῶρο, ὀργανωμένος σέ νομικό πρόσωπο πού ἀσκεῖ πρωτογενή πολιτική ἐξουσία. Ἀπαραίτητο στοιχεῖο τοῦ κράτους εἶναι ἡ μόνιμη ἐγκατάσταση τοῦ λαοῦ σέ ὀρισμένο χῶρο. Ἰσραηλινό κράτος ἰδρύθηκε ὅταν οἱ Ἑβραῖοι ἐγκαταστάθηκαν καί πάλι στήν Παλαιστίνη. Ὁ γεωγραφικός χῶρος δυνατὸν κατά τῆ διάρκεια τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ κράτους νά μεταβληθεῖ σέ ἕκταση. Π.χ. ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία μετὰ τήν ἀραβική κατάκτηση ἐπὶ Ἡρακλείου χάνει τίς ἐπαρχίες Συρίας, Παλαιστίνης, Αἰγύπτου. Τό ἴδιο ἄλλαξε καί ἡ γεωγραφική ἕκταση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στοὺς αἰῶνες ΙΗ΄-ΙΘ΄. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ κράτους εἶναι πρωτογενῆς· δέν ἔχει δοθεῖ ἀπὸ ἄλλον ὑπέρτερο ὀργανισμό. Καί οἱ δῆμοι καί κοινότητες ἀσκοῦν ἐξουσία, ἀλλ' αὐτὴ εἶναι δευτερογενῆς, γιατί τοὺς ἔχει παραχωρηθεῖ ἀπὸ τό κράτος γιά ὀρισμένους σκοποὺς.

σχέση
τῶν ἐννοιῶν:
κράτος-
ἔθνος

Κράτος καί ἔθνος δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά συμπίπτουν στήν ἕκταση. Πολλές φορές σ' ἓνα κράτος ὑπάγονται περισσότεροι λαοὶ μέ διαφορετικὲς ἱστορικὲς παραδόσεις. Ὅταν ἡ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία κυριαρχοῦσε στή νοτιανατολικὴ Εὐρώπη βρισκόνταν κάτω ἀπὸ τήν πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ σουλτάνου οἱ λαοὶ τῆς Βαλκανικῆς πού εἶχαν ἀντιθέσεις καί μετὰξὺ τους καί μέ τόν Τοῦρκο κυρίαρχο. Ὅλοι ὅμως ἦταν ὑπῆκοοι τοῦ ἴδιου κράτους. Τό ἴδιο φαινόμενο

παρατηρείται και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, όπου τό συνεκτικό στοιχείο του κρατικού οργανισμού είναι τό πολιτικό και όχι τό εθνικό. Ίταλοί, Γαλάτες, Ίθηρες, Δάκες, Ίλλυριοί, Θράκες, Έλληνες, Σύροι, Φοίνικες, Αίγύπτιοι, Ίουδαίοι, λαοί μέ διαφορετική φυλετική προέλευση, γλώσσα, θρησκεία, πολιτιστική παράδοση, ιστορικό παρελθόν είναι ύπήκοοι, μετά δέ τήν Constitutio Antoniniana (212 μ.Χ.) πολίτες τής μεγάλης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ή συνείδηση ότι ύπόκεινται σέ μία άρχή συνδέει τούς ετερόκλιτους και ετερόγλωσσους ύπηκόους σ' έναν ένιαίο πολιτικό οργανισμό.

Ή υπό ένα και τόν αυτό πολιτικό φορέα συνύπαρξη λαών μέ διαφορετική καταγωγή, διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο και πολιτισμική εξέλιξη, ένδεχομένως διαφορετική γλώσσα και θρησκεία, όπως π.χ. ήταν ή όθωμανική αυτοκρατορία ή ή αυστροουγγρική μοναρχία, μπορεί σέ μία στιγμή νά δημιουργήσει έκρηκτικές καταστάσεις και όλος αυτός ό κρατικός οργανισμός νά διασπαστεί ή άκόμη και νά πάψει νά ύφίσταται. Έτσι από τήν πολυεθνική αυστροουγγρική μοναρχία μετά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο διαμορφώθηκαν άυτοτελή κρατίδια (π.χ. Αυστρία, Ούγγαρία, Τσεχοσλοβακία) μέ πολύ άδέβαιο, όπως έδειξαν τά πράγματα, μέλλον. ή περιοχές πού μέχρι τότε τής άνήκαν, άποσπάστηκαν και προσαρτήθηκαν σέ ύπάρχοντα κράτη τής ίδιας εθνολογικής προέλευσης (π.χ. Κροατία, Βοσνία, Έρζεγοβίνη, Σλοβενία μαζί μέ τή Σερβία σχημάτισαν τή Γιουγκοσλαβία).

3. Ή έννοια **λαός** ταυτίζεται σέ πολλά μέ τήν έννοια του έθνους αλλά χρησιμοποιείται συχνά και στη σημασία του πληθυσμός. Π.χ. «τό μεγαλύτερο τμήμα του έλληνικού λαού (= πληθυσμού) έχει μόρφωση... ένώ πολύ μικρό ποσοστό είναι άναλφάβητο». Ό όρος πληθυσμός (=λαός) χρησιμοποιείται στίς στατιστικές έκακριδώσεις και ξεχωρίζει σέ άρρενες και θήλεις, μορφωμένους και άπαιδευτους, σέ νέους, μεσήλικες, ήλικιωμένους, σέ άπασχολούμενους, ύποαπασχολούμενους, άνεργους κτλ.

ή έννοια
του λαού

4. Μέ τήν έννοια **πλήθος** δηλώνεται άνοργάνωτη ομάδα. Καθάρά ύποτιμητική σημασία έχει ό όρος **όχλος** πού διαφέρει από τό πλήθος. Όχλος είναι άνοργάνωτη ομάδα πού δέν ύπακούει στη λογική αλλά κυριαρχείται από παρορμήσεις.

οι έννοιες
του πλήθους
και του όχλου

“Όλες αυτές οι έννοιες είναι σημαντικές για τον ιστορικό που χρειάζεται να αναλύσει και ερμηνεύσει τις ομαδικές εκδηλώσεις και να προσδιορίσει τη συμβολή τους στην εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων. Η σκέψη, ή δράση, τα αισθήματα της ομάδας διαφέρουν από τα άτομικά. Πώς δημιουργούνται; Πρώτος ο Gustave Lebon (1841-1931), γάλλος γιατρός και κοινωνιολόγος, μελέτησε επιστημονικά την ομαδική ψυχολογία στο γνωστό βιβλίο του *La psychologie des foules* (1895)*.

*ιδιότητες
του πλήθους*

Πλήθος ἐδῶ νοεῖται κάθε μεγάλη ανθρώπινη ομάδα που συνδέεται μέσω στον ίδιο χώρο και υπόκειται στην επίδραση των ίδιων παρορμήσεων. Π.χ. σε μία αίθουσα κινηματογράφου (κοινός χώρος) ξεσπάει πανικός από την έκρηξη βόμβας σε μία πολιτική συγκέντρωση ακούγονται συνθήματα και οι συγκεντρωμένοι πολίτες προβαίνουν σε διάφορες ενέργειες (κοινή νοοτροπία). Το πλήθος δεν ενεργεί σύμφωνα με λογικά κριτήρια και ώριμη σκέψη αλλά παρασύρεται από την έντυπωσιάζουσα παραστατικότητα ορισμένων εικόνων και βιωμάτων. Τη σκέψη και δράση του πλήθους κατευθύνουν: α) η διόγκωση των παρορμήσεων· β) η υποχώρηση της ατομικής συνείδησης· γ) η διάθεση για μίμηση που μερικές φορές παίρνει επικίνδυνες διαστάσεις (παιδική σταυροφορία μετά την αναγγελία και οργάνωση της πρώτης σταυροφορίας) ή φτάνει σε γελοίες εκδηλώσεις, όπως κατά τη διάρκεια συναυλιών των Beatles ή άλλων συναφών μουσικών συγκροτημάτων· δ) η υποβολή· ιδιαίτερα άνθρωποι χωρίς ξεχωριστή πνευματική ανάπτυξη, δεκτικοί μεγαλύτερης συναισθηματικής επιρροής, αφήνονται να παρασυρθούν, μερικές μάλιστα φορές σε πραγματικές φαντασιώσεις.

*εκδηλώσεις
του πλήθους*

Τόσο από την Αρχαιότητα, τό Βυζάντιο, όσο και τη νεώτερη ελληνική ιστορία παραδίδονται αφηγήσεις σύμφωνα με τις οποίες σε κρίσιμες στρατιωτικές καταστάσεις οι πολεμιστές είδαν τό Θησέα ή τόν Ἀχιλλέα στήν Ἀρχαιότητα, τήν Παναγία ή ἕναν ἀπό τούς στρατιωτικούς ἄγιους στή χριστιανική ἐποχή νά μετέχουν στή συντριβή τοῦ ἐχθροῦ. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές ἐξηγοῦν ὡς ἕνα σημεῖο καί τίς καταστροφές πού προκαλοῦνται κατά τή διάρκεια ταραχῶν καί ἐπαναστάσεων. Τό ἄτομο μόνο του δέ θά εἶχε ἴσως διανοηθεῖ νά ἐπιχειρήσει τέτοιες καταστροφικές πράξεις. Ἀκόμη εἶναι φορές πού

* Ψυχολογία τῶν ὄχλων.

τό πλήθος οδηγείται σέ αὐτοκαταστροφή, ὅπως στήν περίπτωση πυρκαγιᾶς σέ κλειστό χῶρο ἢ ναυάγιου, ὁπότε ὁ κίνδυνος ἀπό τίς ἀνεξέλεγκτες καί σπασμωδικές ἐνέργειες τοῦ πανικοβλημένου πλήθους εἶναι μέγιστος.

Ἐχοντας ὑπόψη ὅλα αὐτά ὁ ἱστορικός μπορεῖ νά ἐκτιμήσει καλύτερα τήν ἀξία τῶν πληροφοριῶν, νά ἀντιληφθεῖ σωστότερα τίς ἐξελίξεις· π.χ. πῶς πῆρε ἐπαναστατικό χαρακτήρα μιᾶ ἀνώδυνη ἀρχικά συμπλοκή, πῶς μεταμορφώθηκε σέ ἐπανάσταση πού ἔβαλε σέ κίνδυνο τό καθεστῶς ἢ ἐπετάχυνε τήν πτώση του. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις φαίνεται καί ὁ μαγνητισμός πού ἀσκοῦν τά συνθήματα. Ὅσο πιο ἀόριστα εἶναι, τόσο ἀφήνουν πιο ἐλεύθερη τή φαντασία κι ἐπομένως αὐξάνουν τή συναισθηματική τους ἀπήχηση.

Ὅταν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τό λογικά σκεπτόμενο ἄτομο εἶναι φορῆς πού ἀπό θυμό, ζήλεια, κούραση, διάθεση γιά ἐκδίκηση μπορεῖ νά παρασυρθεῖ σέ ἀσύνητες πράξεις, τότε μποροῦμε νά φανταστοῦμε πόσο πιο ἄλογα εἶναι δυνατό νά ἐνεργήσῃ τό πλήθος ἀκολουθώντας τίς παρορμήσεις του. Δέν εἶναι σπάνιο νά ὑπερεκτιμήσει τίς σωματικές καί ψυχικές του δυνάμεις καί ὑπακούοντας σέ παροτρύνσεις καί κηρύγματα ἐπαναστατικά, κοινωνικά ἢ καί ἐθνικά, νά ριχτεῖ στήν πραγματοποίηση μιᾶς τολμηρῆς ἰδέας, πού ἄλλοτε μπορεῖ νάχει αἴσιο τέλος, ἄλλοτε ὅμως μπορεῖ νά ὀδηγήσῃ στήν ἄκρη τοῦ γκρεμοῦ. Ὁ πόλεμος τοῦ 1897 προετοιμάστηκε ἰδεολογικά ἀπό τήν Ἐθνική Ἐταιρεία, στήν ὁποία πρωτοστατοῦσαν ἔξοχος προσωπικότητες, ὅπως ὁ Σπ. Λάμπρος. Ὁ λαός δεκτικός στή Μεγάλη Ἰδέα, πού μέ πάθος καλλιεργοῦσαν πολιτικά κόμματα, λόγιοι, κληρός, ἐνθουσιασάστηκε κι ἐνῶ ἡ Κυβέρνηση, ἀπροετοίμαστη γιά πόλεμο, ἦταν στήν ἀρχή πολύ διστακτική, τελικά παρασύρθηκε στόν ἀτυχέστατο αὐτό πόλεμο.

Δέν πρέπει ὅμως νά θεωρήσουμε σωστό μέτρο τό ἀκριβῶς ἀντίθετο, οὔτε εἶναι εὐκόλο νά τά ὑπολογίζει κανεῖς ὅλα καί νά τά μετράει μέ τή λογική. Ἐξάλλου οἱ οὐτοπίες δέν εἶναι σπάνιο νά ἔχουν αἴσια ἐξέλιξη. Μέ τή λογική, οἱ λιγοστοί Ἕλληνες δέν ἔπρεπε νά τά δάλουν μέ τήν τεράστια σέ ἔκταση καί πληθυσμό Ὄθωμανική αὐτοκρατορία καί νά κηρύξουν τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὅπως καί οἱ μακρινοί πρόγονοί μας παρά τήν ὀλιγανθρωπία καί τήν πολιτική τους διάσπαση οὔτε στιγμή δέ δίστασαν νά ἀντιταχθοῦν στό πλοῦσιο, μεγάλο καί πολυάνθρωπο περσικό βασίλειο, ὅταν ἐξεστρά-

*ἀρνητικές
καί θετικές
ἐπιπτώσεις
ἀπό τίς
παρορμήσεις
τοῦ πλήθους*

τευσε έναντίον τους. Ουτοπίες και πραγματικότητα βρίσκονται πολλές φορές σε μιά άξεδιάλυτη ένότητα. Τό πλήθος άρέσκεται σε αϋταπάτες είτε θγαίνουν σε καλό, είτε φέρουν τήν καταστροφή του. Γι' αϋτό χρέος του ίστορικού είναι, ιδιαίτερα σε ταραγμένους καιρούς, έκτός από τίς άφορμές και τήν εξέλιξη τών συμβαινόντων, νά παρακολουθεί και τίς αντιδράσεις του πλήθους. Τά σύμβολα επίσης μαγνητίζουν τά πλήθη και είναι δυνατον γύρω από τή σημαία ενός συντάγματος νά διεξαχθεί σκληρός άγώνας. Ή περσική έκστρατεία του Ήρακλείου πήρε σταυροφορικό χαρακτήρα γιατί τό ιερότατο χριστιανικό σύμβολο, ό Τίμιος Σταυρός, είχε πέσει στά περσικά χέρια μέ τήν άλωση τής Ήρουσαλήμ στά 614.

*τά σύμβολα
και ή σημασία
τους*

*ό ρόλος του
όργανωμένου
πλήθους στην
ίστορική ζωή*

Ή μεγάλη γαλλική επανάσταση του 1789 έφερε κατά τούς νεώτερους χρόνους στο ίστορικό προσκήνιο μεγάλα πλήθη μέ τή δική τους ψυχολογία, πού πήραν θέση για πρόσωπα και καταστάσεις κι έτσι οί ίστορικοί είχαν τήν εύκαιρία νά γνωρίσουν τό μηχανισμό τών πολιτικών τους αντιδράσεων. Κάτι ανάλογο ίσχύει για τή λαϊκή συμμετοχή στα μεγάλα επαναστατικά κινήματα, όπως ήταν ή όκτωβριανή ρωσική επανάσταση (1917) ή ό έμφύλιος πόλεμος στην Ήσπανία (1936-1939). Κι ενώ στο παρελθόν ή Ήστορία παρουσιαζόταν σαν μιά άλυσίδα τής δράσης βασιλέων, στρατηγών, πολιτικών συνασπισμών, σε μιά στιγμή έγινε συνειδητό ότι ή παρουσία του ανθρώπινου πλήθους είναι ύπολογίσιμος παράγοντας στην πορεία της. Χάρη στή γαλλική επανάσταση έγινε αντιληπτό ότι, έκτός από τούς άρχηγούς κρατών, υπάρχουν οικονομικές, πνευματικές και κοινωνικές δυνάμεις πού επηρεάζουν τήν ίστορική εξέλιξη. Μέ τήν καλύτερη μελέτη από τούς κοινωνιολόγους τής σημασίας τής κοινωνικής ομάδας και του τρόπου πού δρᾷ, έγινε κατανοητό ότι ή έπιρροή πού ασκεί τό πλήθος προσδιορίζεται από τό μέγεθος και τή συνοχή του, ότι μόνο του βρίσκεται σε αδυναμία νά σκεφθεί και νά πάρει άποφάσεις και έχει ανάγκη άρχηγού. Άναζητεί κάποιον και του εμπιστεύεται τήν ήγεσία είτε πρόκειται για πρωτόγονη όρδη πολεμιστών είτε για σύγχρονο πολιτικό κόμμα. Έτσι παρουσιάζεται ό άρχηγός τής ομάδας ως ό φορέας τών σκέψεων, τών επιδιώξεων, τών άποφάσεων. Κι ενώ προς στιγμή ή θέση του άτομου ως συντελεστή του ίστορικού γίνεσθαι φάνηκε νά κλονίζεται, ή αναγνώριση τής άρχηγικής του παρουσίας μέσα στην ομάδα του έδωκε πάλι τή θέση του στην Ήστορία. Πολλές όμως από τίς πρωτοβουλίες πού

άλλοτε απέδιδαν στο άτομο, ξέρουμε πλέον ότι έχουν την άφετηρία τους στο περιβάλλον, τις οικονομικές, πνευματικές και κοινωνικές ροπές.

5. Με τον όρο **κοινωνική τάξη** νοείται ομάδα από άτομα που, ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες, προσδιορίζεται κατά διάφορο ποσοστό από οικονομικά, πολιτιστικά, πολιτικά ή και νομικά στοιχεία. Οί κοινωνιολόγοι διαφωνούν ως προς τη σημασία και τα κριτήρια (εισόδημα, νομική σχέση προς τα μέσα παραγωγής, κοινωνικο-επαγγελματική κατάταξη, καταγωγή, θέση στον πολιτειακό οργανισμό κτλ.) προσδιορισμού των τάξεων. Άνάλογες δυσκολίες ανακύπτουν όταν προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε τον αριθμό των κοινωνικών τάξεων και να αναλύσουμε τη στρατιγραφία* των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών της Δύσης, όπως επίσης της νέας διομηχανικής κοινωνίας της Σοβιετικής Ρωσίας και των ανατολικών λαϊκών δημοκρατιών. Οί περισσότεροι κοινωνιολόγοι δέχονται την ύπαρξη μίας ανώτερης τάξης, μίας ή περισσότερων μεσαίων και της εργατικής τάξης. Γίνεται ακόμη δεκτό ότι σε μερικές κοινωνίες άπαντα και τέταρτη τάξη, ή άγροτική. Σημαντική για τό πρόβλημα των τάξεων ήταν ή συμβολή των Cl. H. Saint-Simon, Karl Marx, Max Weber από τούς παλαιότερους και των P. Sorokin, G. Gurvitch από τούς νεότερους.

*ή έννοια των
κοινωνικών
τάξεων*

Η φύση και τό κλίμα ως παράγοντες της ιστορικής ζωής

Η ελληνική Άρχαιότητα με μερικούς από τούς μεγαλοφυέστερους πνευματικούς εκπροσώπους της παρατήρησε πόσο τό κλίμα, τό έδαφος και ή διαμόρφωση του φυσικού χώρου άποτελούν ουσιώδεις παράγοντες για τη φυσική και πνευματική ανάπτυξη του ανθρώπου. Πρώτος τό πρόσεξε ό Ίπλοκράτης που κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τά ήθη και οί συνήθειες των βόρειων λαών δέν είχαν ήμερότητα εξαιτίας της τραχύτητας του κλίματος. Στόν Άριστοτέλη άνήκει ή παρατήρηση ότι οί βόρειοι είναι πολεμικότεροι και γενναιότεροι, ενώ οί νότιοι είναι προικισμένοι με μεγαλύτερες πνευματικές ικανότητες.

Τό εύκρατο κλίμα υπήρξε ευεργετικό για τόν άνθρωπο, γι' αυτό

έπίδραση του

* στρατιγραφία: κλάδος της γεωλογίας που εξετάζει τη διαδοχή και θέση των στρωμάτων του φλοιού της γης.

κλίματος

καί οἱ ἀρχαῖοι πολιτισμοί ἀναπτύχθηκαν σέ εὐκρατες περιοχές, κοντά σέ μεγάλα ποτάμια. Ἀκόμη καί οἱ Ἕνδεις στή Νότιο Ἀμερική καί τό ὑψίπεδο τοῦ Μεξικοῦ, ὅπου ἐπίσης ἀνθίσαν παλαιοὶ πολιτισμοί, θρῖσκονται μὲν σέ τροπική ζώνη, ἀλλά χάρη στό μεγάλο ὑψόμετρο ὅπου ἦταν κτισμένες οἱ πολιτείες, οἱ θερμοκρασίες εἶναι εὐχάριστες. Ἡ μεγάλη καί ὑγρή ζέση, τό δυνατὸ κρῦο, ἡ ὀμίχλη, τό φῶς ἐπιδρῶν στό χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων. Βέβαια ὁ ἀνθρώπος προσαρμόζεται στό κλίμα καί ἡ τεχνική πρόοδος προσπαθεῖ νά ἐξουδετερώσει τίς δυσμενεῖς κλιματολογικὲς συνθήκες καί νά καταστήσει τὴ ζωὴ πιὸ ἀνετη καί μὲ μικρότερη ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ ἐποχικά φυσικά φαινόμενα. Τὴν ἐπίδραση τοῦ κλίματος στόν ἀνθρώπο βλέπουμε ἀκόμη καί στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, ἀνάμεσα στόν κάτοικο τῆς πόλης καί στό χωρικό τῆς ὑπαίθρου. Οἱ Ἰάπωνες καί Κινέζοι πού ζοῦν στίς Ἠνωμένες Πολιτείες γιὰ δευτέρη ἢ τρίτη γενιά, εἶναι ψηλότεροι ἀπὸ τοὺς ὁμοεθνεῖς τους πού ζοῦν στὴν Κίνα ἢ τὴν Ἰαπωνία, ὅπως ἀποδείξαν ἀνθρωπομετρικὲς ἔρευνες.

ἐπίδραση τοῦ
ἐδάφους καί
τῶν ὑδάτων

Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καί ἡ ὑδρολογικὴ κατάσταση ἐπιδρῶν ἐπίσης στὴν κατανομὴ τῶν ἀνθρώπων στό χῶρο. Π.χ. στὴν Αἴγυπτο πόλεις καί χωριά ἀκολουθοῦν τὴ ροὴ τοῦ Νεῖλου. Χῶρος κατάσπαρτος ἀπὸ νησιά, ὅπως εἶναι ὁ ἑλληνικὸς, καί μὲ τὴ θάλασσα σέ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τίς μεσόγειες περιοχές, ὤθησε τὸν πληθυσμὸ ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἐποχὴ ὡς τίς μέρες μας σέ ἔξοδο, ἴδρωση ἀποικιῶν, ἐκμετάλλευση τοῦ ὑγροῦ στοιχείου γιὰ τὸν προσπορισμὸ πλοῦτου καί τὴν ἀνάπτυξη τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν. Φοίνικες, Ἕλληνες, Βενετοί, Ἰσπανοί, Ἀγγλοὶ θεμελίωσαν τίς αὐτοκρατορίες τους στὴ θάλασσα.

θεωρίες
γιὰ τὴν
ἐπίδραση
τοῦ φυσικοῦ
περιβάλλο-
ντος
στὴν ἱστορικὴ
ζωή

Ἀστρονόμοι, γεωλόγοι, ἀνθρωπολόγοι ἔχουν ἐπιδοθεῖ στὴν ἐξέταση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καί τοῦ κλίματος στὴν ἱστορικὴ ἀνέλιξη. Ὁρισμένοι ὑποστηρίζουν τὴν ὑπαρξὴ κοσμικῆς περιοδικότητος (διάρκειας κάπου 1850 ἐτῶν κάθε φορὰ), ἐξαρτώμενης ἀπὸ τίς θέσεις ἡλίου, σελήνης πού συνεπάγεται κατὰ διαστήματα καταστροφικὲς μεταβολές στὴ γῆ, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐπηρεάζεται σέ μεγάλῃ ἐκταση ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν. Ἡ προσπάθεια νά συσχετιστεῖ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη μὲ τό κλίμα καί τὴ φύση τοῦ ἐδάφους ἔχει ὑποστηριχθεῖ καί στό παρελθόν καί μάλιστα ἀπὸ σπουδαίους φιλοσόφους. Ὁ Montesquieu (1689-1755) π.χ. ἐξηγοῦσε

τήν ιστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας μέ τή γεωγραφική τῆς διαμόρφωση. Τό ξερό, ἄγρονο ἀττικό τοπίο εὐνόησε τήν ἐγκατάσταση δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ἐνῶ ἡ εὐφορη σπαρτιατική πεδιάδα βρῆκε τήν ἔκφραση τῆς στό ἀριστοκρατικό. Τίς ἀπόψεις αὐτές συμμεριζόταν καί ὁ Hippolyte Taine (1828-1893), ἐνῶ ὁ Georg Hegel ἀντιδρούσε μέ τήν ἀποστομωτική ἀπάντηση «Νά μή μοῦ μιλοῦν γιά τόν οὐρανό τῆς Ἑλλάδας, τῆ στιγμή πού ἐκεῖ κυριαρχοῦν οἱ Τοῦρκοι».

Μέ τόν ἐπιστημονικότερο χαρακτήρα πού ἔχει σήμερα ἡ ἔρευνα στράφηκε στή μελέτη τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν φαινομένων. Ἡ περιοδική ἐμφάνιση τῶν ἠλιακῶν κηλίδων (κάθε ἕνδεκα χρόνια περίπου) προκαλεῖ ἠλεκτρομαγνητικές διαταραχές πού ἐπηρεάζουν τή μετεωρολογική κατάσταση. Ἀπό κεῖ καί πέρα ἐπιστήμονες ἀναζήτησαν ἐνδεχόμενη ἐπιρροή στίς σοδειές, στήν ἐμφάνιση τῶν ἐπιδημιῶν, τήν ψυχολογία τοῦ πλήθους καί σέ τελευταία ἀνάλυση στήν ἱστορική ἐξέλιξη. Βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι μέχρι τό τέλος τοῦ ΙΗ' αἰῶνα οἱ μετεωρολογικές συνθήκες (βαριοί χειμῶνες, ἀνομβρία καί μεγάλη ξηρασία, πλημμύρες σέ μεγάλη ἔκταση) ἀσκοῦσαν σπουδαία ἐπιρροή στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες, σχεδόν ἀποκλειστικά ἀγροτικές, στίς ὁποῖες τό πρόβλημα τῆς ἐπιβίωσης ἦταν τό πιό βασικό. Καί σήμερα εἶδαμε σέ ὑπανάπτυκτες κυρίως χώρες πόσο οἱ κλιματικές συνθήκες μποροῦν νά ἐπηρεάσουν τίς πολιτικές ἐξελίξεις. Ἡ ἐπίμονη ξηρασία σέ ὀρισμένες ἀφρικανικές χώρες ἔφερε λιμό καί μαζί μέ τή δοῆθεια σέ τροφίμα ἀπό τά προηγμένα κράτη, σημειώθηκαν στή συνέχεια καί ὀρισμένες πολιτικές προσεγγίσεις. Κατά μία θεωρία ἡ μετατόπιση τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος κατά τόν ὕστερο Μεσαῖωνα πρὸς τό Βορρά ὀφείλεται σέ αὐξηση τῆς ἀτμοσφαιρικής θερμοκρασίας. Κατ' ἄλλη παρατήρηση ἡ ἔξαρση τῆς χολέρας σέ πανεπιδημικές καταστάσεις συμπίπτει μέ τή μέγιστη αὐξηση τῆς ἠλιακῆς δραστηριότητος. Οἱ συσχετισμοί πού ἐπιχειρήθηκαν ἀνάμεσα στίς μετεωρολογικές καί κλιματολογικές μεταβολές ἀπό τό ἕνα μέρος καί τά κοινωνικά φαινόμενα ἀπό τό ἄλλο, φαίνεται νά μήν ἀνταποκρίνονται πάντοτε στά πράγματα· βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι ὀξύνουν τήν κριτική παρατήρηση καί κεντρίζουν σέ πιό προσεκτική σπουδή.

Γιά τή διεξαγωγή τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων εἶχε σημασία ἡ ἐποχή τοῦ ἔτους· κατά κανόνα πραγματοποιοῦνταν μεταξύ ἄνοιξης καί φθινόπωρου. Ὁ ρωσικός χειμῶνας τοῦ 1812 σύντριψε τίς στρατιές τοῦ Ναπολέοντα, κι ἀκόμη ὁ πρόωρος καί βαρῦς χειμῶνας τοῦ

*σχετικά
ἱστορικά
περιστατικά*

1941-1942 ματαίωσε τήν ολοκλήρωση τοῦ γερμανικοῦ ἐπιθετικοῦ σχεδίου κατά τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσεως. Σήμερα μεγάλα ὑδροηλεκτρικά ἔργα (π.χ. φράγμα Ἀσσουάν στήν Αἴγυπτο, φράγμα Εὐφράτη στή Μεσοποταμία, ρύθμιση τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ Γιάγκ σέ στήν Κίνα) ἔχουν σημαντικές ἐπιπτώσεις στίς καλλιέργειες, στόν ἀνεφοδιασμό τῶν πόλεων, στή ζωή τῶν κατοίκων σέ μεγάλη κλίμακα.

Στό τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα μεγάλη ἀπήχηση εἶχε τό βιβλίο τοῦ F r. R a t z e l: *Anthropogeographie*, τ. I² (1889), II² (1891), τοῦ ὁποίου βασική ἀντίληψη εἶναι ὅτι τό περιβάλλον διαμορφώνει τόν ἄνθρωπο. Σήμερα μιᾶ τέτοια ἄποψη, κάπως μονοκόμματη, θεωρεῖται ἀπλοϊκή. Μόνη ἡ γεωγραφία δέ θεωρεῖται ἱκανή νά προσφέρει ἐξηγήσεις στήν ἱστορική ἐξέλιξη καί ἐφιστᾶται ἡ προσοχή στήν υἰοθέτηση ἀπλουστευμένων καί μονομερῶν ἐξηγήσεων. Στόν ἱστορικό σέ συνεργασία μέ τόν ἀνθρωπογεωγράφο ἀνήκει νά προσδιορίσει κατά πόσο ὁ γεωγραφικός παράγοντας ἐπιδρᾶ κάθε φορά στό ἱστορικό γίνεσθαι. Πολύ ἀξιόλογο εἶναι τό βιβλίο τοῦ L. F e b v e r e: *La terre et l'évolution humaine**, 1922.

Φυλετική ἀνθρωπολογία

Στούς παράγοντες γιά τή διαμόρφωση τῆς Ἱστορίας ἔχει περιληφθεῖ καί ὁ φυλετικός καί μάλιστα σέ ὀρισμένη ἐποχή πῆρε ξεχωριστή σημασία, πού τελικά κορυφώθηκε σέ ἀπαράδεκτες ὑπερβολές. Σύμφωνα μέ τή θεωρία αὐτή, πού δέχεται τήν ὑπαρξη ἀνώτερης καί κατώτερης στάθμης φυλῶν, ἡ δημιουργία πολιτισμῶν εἶναι ἔργο τῶν πρώτων. Ὑπερέχει ἡ «Ἀρία φυλή» καί μέσα σ' αὐτήν ἡ δόρεια φυλετική ὁμάδα. Ἡ καθαρότητα τῆς φυλῆς ἐπηρεάζει τή στάθμη της καί τό πολιτισμικό της ἐπίπεδο. Τή θεωρία τῆς φυλετικῆς ὑπεροχῆς καί τή σημασία τῆς φυλετικῆς καθαρότητας διατύπωσε ὁ J.A. Gobineau (1816-1882) στό ἔργο του *Essai sur l'inégalité des races humaines*** (1853-1855) καί προπάντων ὁ Chamberlain (1855-1927). Ὁ τελευταῖος, ἀγγλικῆς καταγωγῆς, γερμανοποιήθηκε ἐντελῶς καί ἀνέπτυξε παγγερμανιστικές ἀντιλήψεις. Στό ἔργο του *Die Grundlagen*

ἡ ἔννοια τῶν
φυλετικῶν
διακρίσεων

* Ἡ γῆ καί ἡ ἀνθρώπινη ἐξέλιξη.

** Δοκίμο γιά τήν ἀνισότητα τῶν ἀνθρώπινων φυλῶν.

des 19. Jahrhunderts* (1903), πού γνώρισε πολλές εκδόσεις, εκθέτει τή φιλοσοφική του θεώρηση τῆς ἱστορίας καί τοῦ πολιτισμοῦ βασισμένη ὀλοκληρωτικά στή σημασία τοῦ φυλετικοῦ παράγοντα καί καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι μόνο τό πνεῦμα τῶν Ἀρίων, πού στήν Εὐρώπη ἐκπροσωπεῖται ἀπό τούς γερμανικῆς καταγωγῆς λαούς, εἶναι ἰκανό νά ἐξασφαλίσει τό μέλλον τῆς Εὐρώπης. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Gobineau δέν εἶχαν ἀπήχηση μέχρι τή στιγμή πού τίς υἰοθέτησαν Γερμανοί συγγραφεῖς, γιά νά στηρίξουν φιλοδοξίες παγκόσμιας κυριαρχίας. Ἡ θεώρηση τοῦ H. St. Chamberlain στάθηκε πηγὴ ἔμπνευσης γιά τόν Hitler καί πέρασε στήν πολιτική θεωρία τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ.

Οἱ ἀπόψεις αὐτές δέν ἔχουν σοβαρὴ θεωρητικὴ θεμελίωση καί δέν ἀντέχουν σέ κριτικὴ ἀντιμετώπιση. Στούς ἱστορικούς χρόνους δέν ὑπάρχουν ἀμιγεῖς φυλές. Οἱ Ἕλληνες ἀναμείχτηκαν μέ τό προελληνικό πληθυσμικὸ στρώμα, οἱ Ρωμαῖοι μέ τούς Ἑτρούσκους. Στή Δυτικὴ Εὐρώπη παρατηροῦνται κελτικές, ἰταλικές, γερμανικές διασταυρώσεις, ὅπως ἐπίσης στίς ἀνατολικές περιοχές ἀνάμειξη σλαβικοῦ στοιχείου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, ὅταν ὑπάρξουν ὅμοιες συνθήκες καταγωγῆς καί φυσικῶν ἐπιδράσεων ἀνάμεσα σέ συγκεκριμένες ἀνθρώπινες ὁμάδες, διαπιστώνονται ὀρισμένα φυσικά καί ψυχικά χαρακτηριστικά, τά ὀποῖα καί διατηροῦνται. Σήμερα, πού ἡ ἔρευνα τῆς ἀνατομίας καί τῆς φυσιολογίας τοῦ ἀνθρώπου ἔχει προοδεύσει, ἐκτός ἀπό τίς ὀλοφάνερες φυσιογνωμικές διαφορές ἀνάμεσα στοὺς Λευκοὺς, Κίτρινους καί Μαύρους – τίς τρεῖς αὐτές μεγάλες φυλές – διαπιστώνονται διαφορές καί στή φυσιολογία. Ἔτσι οἱ ἀνθρώποι τῆς μαύρης φυλῆς ἔχουν περισσότερο λίπος στοὺς ἰστούς· οἱ ὁμάδες αἵματος ἔχουν διαφορετικὴ ἀναλογία στοὺς Λευκοὺς καί στοὺς Μαύρους.

Σέ μερικές περιπτώσεις διαπιστώνεται ἐσωτερικότερη συνοχὴ σ' ἓνα λαό, ἀποτέλεσμα τῆς ἀπομόνωσής του μέσα σέ ἄλλες, ἐχθρικές γι' αὐτὸν ἀνθρώπινες κοινωνίες. Οἱ Ἰουδαῖοι μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Ἱερουσαλήμ (70 μ.Χ.) δέν εἶχαν καμιὰ κρατικὴ ὀργάνωση μέχρι τό 1948 καί σκόρπισαν στὸν τότε κόσμο, ὅπου γνώρισαν ἐπὶ αἰῶνες ἐχθρότητες, κακουχίες, ἐξορίες, τά φοβερά γκέτο, τά στρατόπεδα

κριτικὴ
τῆς φυλετικῆς
θεωρίας

* Τά θεμέλια τοῦ 19ου αἰώνα.

συγκεντρώσεως καί τέλος τά κρεματόρια. Ἄλλά, χάρις στό μεγάλο συνεκτικό δεσμό πού τούς χαρίζει ἡ θρησκεία, διατήρησαν τή συνοχή τους, τήν ψυχική τους ἐνότητα, καί τή φυλετική τους ὁμοιογένεια. Αὐτό ἀνεξάρτητα ἀπό οἰαδήποτε φυλετική ἀξιολόγηση.

Ὁ Ο. Seeck, ἀπό τούς σπουδαίους μελετητές τῆς ρωμαϊκῆς ιστορίας, ἐξηγεῖ τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου μέ τήν «ἐξαφάνιση τῶν ἀρίστων», ἐξαιτίας τῶν ἐμφύλιων πολέμων, τῶν διώξεων τοῦ Χριστιανισμοῦ, καί μ' αὐτό τόν τρόπο θυμίζει κάπως τή θεωρία γιά τή σημασία τῆς φυλῆς.

Ἐπ' ἀρχῶν, ἀντιθέτως, παραδείγματα λαῶν, ὅπως ὁ αἰγυπτιακός, ὁ περσικός, πού ἀνέπτυξαν στήν ἀρχαιότητα σπουδαία κρατική ὀργάνωση καί λαμπρό πολιτισμό, ἐνῶ ἀργότερα ὁ ἴδιος λαός στόν ἴδιο χώρο πέρασε σέ δευτέρα ἀκόμη καί τρίτη μοίρα, χωρίς στό διάστημα αὐτό νά ἔχει ὑποστῆ σοβαρές φυλετικές μεταβολές.

Χρονολογία

Βασικό μέλημα τοῦ ιστορικοῦ εἶναι ἡ ἐνταξη τῶν γεγονότων στό χώρο καί τό χρόνο. Γιά τή σωστή χρονολόγηση ἀπαραίτητη εἶναι ἡ γνώση τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος (aera, ere) πού ἴσχυε κατά λαούς, ἐποχές καί περιοχές. Ἰδιαίτερα στόν πολυδιασπασμένο ἀρχαίο κόσμο, ὅπου τά χρονολογικά συστήματα καί ἡμερολόγια δέν ἦταν ἐνιαία, παρουσιάζεται ποικιλία στήν ἀφετηρία καί διάρκεια τοῦ ἔτους, τόν ὑπολογισμό τῶν μηνῶν μέ βάση τήν κυκλική ἐπανεμφάνιση τῆς σελήνης (σεληνιακό ἡμερολόγιο) ἢ τήν κατανομή τῶν ἡμερῶν μέ βάση τήν ἡλιακή ἀνακύκληση (ἡλιακό ἡμερολόγιο).

[Τήν ἀνάγκη ὑπολογισμοῦ τοῦ χρόνου αἰσθάνθηκε ὁ ἄνθρωπος πολύ νωρίς. Σ' αὐτό τόν βοήθησε ἡ ἐναλλαγή φωτός καί σκότους, ἡ διαδοχική ἐμφάνιση τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους μέ τήν ἀντίστοιχη βλάστηση, ἡ παρατήρηση τῆς κινήσεως τῶν ἀστρῶν, τοῦ ἡλίου, τῆς διαδοχῆς τῶν φάσεων τῆς σελήνης, πού στάθηκαν ἡ βάση γιά τόν καθορισμό τοῦ ἡμερολογίου σέ ἔτη, μήνες καί μέρες. Ἡ μέρα συνδέεται μέ τήν περιστροφή τῆς γῆς γύρω ἀπό τόν ἄξονά της, ἀναλλοίωτη στους αἰῶνες. Ἡ διάρκεια τῆς κυκλικῆς ἐπανεμφάνισης τῆς σελήνης, ὑπολογιζόμενη πρακτικά σέ 29 1/2 μέρες, ὑπῆρξε ἡ βάση γιά τή διαίρεση τοῦ ἔτους σέ σεληνιακοὺς μήνες. Τό ἀστρονομικό ἔτος, ἐξισούμενο μέ τή μέση διάρκεια τοῦ τροπικοῦ ἔτους - ἀντίστοιχη μέ τό χρόνο τῆς διαδοχικῆς διέλευσης τοῦ ἡλίου ἀπό τό

σημείο τῆς ἑαρινῆς ἰσημερίας, — ἰσοῦται μέ 365 μέρες, 5 ὥρες, 48', 46''.

Ἡ διαίρεση τοῦ χρόνου σέ ἑβδομάδες, πού ὀφείλεται στούς Ἑβραίους, ἔγινε ἀποδεκτή ἀπό χριστιανούς καί μουσουλμάνους. Τό Σάββατο, ἡμέρα ἀναπαύσεως γιά τούς Ἑβραίους, ἀντικαταστάθηκε ἀπό τούς χριστιανούς μέ τήν Κυριακή ἤδη κατά τό Β' αἰώνα.

Οἱ ὑπολογισμοί τῆς κίνησης τῶν οὐρανίων σωμάτων πού ἔγιναν ἀπό τούς ἀρχαίους λαούς δέ συνέλιπταν ἔντελῶς μέ τόν ἀστρονομικά ἀκριβή χρόνο καί ἡ διαφορά τῶν λίγων λεπτῶν ἢ μερικῶν ὥρῶν συσσωρευόταν κάθε χρόνο, προκαλώντας ἔτσι φανερές ἀποκλίσεις ἀπό τόν πραγματικό. Αὐτό παρακίνησε τούς ἀστρονόμους νά ἐπινοήσουν διάφορους τρόπους θεραπείας τῆς ἀσυμφωνίας ἀνάμεσα στό ἰσχύον ἡμερολόγιο καί τόν ἀστρονομικά ἀναγκαῖο χρόνο γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ κίνηση τῶν οὐρανίων σωμάτων (ἥλιου, σελήνης), πού ἀποτελοῦσε τή βάση τοῦ ἡμερολογίου. Ἐτσι παρεμβλήθηκαν «ἐπαγόμενες ἡμέρες», «ἐμβόλιμος μήνας» καί ἐπινοήθηκε τό «δίσεκτο ἔτος».

Ἀπό τούς ἀρχαίους λαούς ἄλλοι, ὅπως οἱ Αἰγύπτιοι καί οἱ Ρωμαῖοι, εἶχαν ἀμιγῆς ἡλιακό ἡμερολόγιο, ἄλλοι ἀμιγῆς σεληνιακό, ἄλλοι μεικτό· κατά συνέπεια κυμαίνονταν ὁ ἀριθμός τῶν ἡμερῶν τοῦ ἔτους (360, 365), τῶν μηνῶν (29, 30), καθὼς καί ἡ ἔναρξη μηνῶν καί ἔτους. Π.χ. στό ρωμαϊκό ἀρχή τοῦ ἔτους ἦταν ἡ 1η Ἰανουαρίου, ἐνῶ στό αἰγυπτιακό ἡ 1η τοῦ μήνα Θῶθ πού γιά τά τρία κοινά ἔτη συμπίπτει μέ τίς 29 Αὐγούστου καί γιά τό δίσεκτο μέ τίς 30 Αὐγούστου. Ἡ παρεμβολή δηλαδή τῶν ἐπαγόμενων ἡμερῶν ἢ τοῦ ἐμβόλιμου μήνα προκαλοῦσε ἀκόμη μεγαλύτερη σύγχυση, ἀφοῦ συχνά εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τό ἔτος νά μὴν ἔχει σταθερή ἀρχή.

Ἡ καθιέρωση νέου χρονολογικοῦ συστήματος ἢ ἡ ἀντικατάσταση ὑπάρχοντος εἶναι δυνατό νά συνδέεται μέ πολιτικές ἢ κοινωνικές ἀνακατατάξεις ἢ τήν ἀποδοχή νέας θρησκείας ἢ τήν κατάκτηση ἀπό ἄλλο λαό. Π.χ. οἱ Σελευκίδες καθιέρωσαν δικό τους χρονολογικό σύστημα μέ ἔναρξη τήν 1η Δίου (= 1η Ὀκτωβρίου) τοῦ 312 π.Χ. Ἡ νίκη τοῦ Ἀκτίου (2 Σεπτεμβρίου 31 π.Χ.) ἀποτέλεσε ἀφετηρία νέου χρονολογικοῦ συστήματος πού ἐπικράτησε σέ μεγάλο μῆμα τῆς Ἀνατολῆς, καί ἡ μετοικεσία (Hidjra= Ἐγείρα) τοῦ Μωάμεθ ἀπό τή Μέκκα στή Μεδίνα ἔγινε ἡ ἀρχή ἄλλου πού ἰσχύει καί σήμερα σ' ὅλο τό μουσουλμανικό κόσμο. Ἡ ἀρχή τοῦ ἔτους ὀρίστηκε

τήν 1η Μουχαρέμ (= 16 Ἰουλίου 622) μέ βάση τήν κυκλική ἐπανεμφάνιση τῆς σεληνῆς· κατόπιν τούτου τό μουσουλμανικό ἔτος διαρέθηκε σέ 12 σεληνιακούς μήνες, ὑπολειπόμενο κατά μερικές μέρες τοῦ ἡλιακοῦ, σέ τρόπο πού κάθε χρόνο ἡ διαφορά μεταξύ αὐτοῦ καί τῶν χρονολογικῶν συστημάτων, τά ὁποῖα στηρίζονται στόν ἡλιακό κύκλο, μεγαλώνει καί μετά ἀπό 33 χρόνια τό μουσουλμανικό διαφέρει κατά ἕνα ὁλόκληρο ἔτος.

Στήν πιά ριζοσπαστική της περίοδο ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση ἐπιδίωξε νά ἀντικαταστήσει τό ἰσχύον χρονολογικό σύστημα μέ ἄλλο τοῦ ὁποῖου ἀφαιτηρία ὀρίστηκε ἡ κατάργηση τῆς βασιλείας καί ἡ ἀνακήρυξη τῆς Δημοκρατίας (1e Vendémiaire = 22 Σεπτεμβρίου 1792). Ταυτόχρονα ἄλλαξαν τά ὀνόματα τῶν μηνῶν μέ νέα, δηλωτικά τῶν καιρικῶν συνηθικῶν. Πίνακες συγχρονισμοῦ τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης μέ τό γρηγοριανό βλ. πρόχειρα στό L' *histoire et ses méthodes** (Encyclopédie de la Pléiade), Paris 1961, σ. 1570-1575, ὅπου καί τά ὀνόματα τῶν μηνῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἡμερολογίου. Χρονολογικό σύστημα καί ἡμερολόγιο ἐγκαταλείφθηκαν μέ τήν ἴδρυση τῆς Αὐτοκρατορίας ἀπό τό Ναπολέοντα μέ ἀπόφαση τῆς Γερουσίας ἀπό 22 fructidor ἔτ. XII = 9 Σεπτεμβρίου 1805 καί ἀρχή ἐφαρμογῆς τήν 1η Ἰανουαρίου 1806. Μόνο μερικά πολύ σπουδαία γεγονότα τῆς Ἐπανάστασης ταυτίστηκαν τόσο ἀπόλυτα μέ τή νέα ἡμερολογιακή ὀριοθέτηση, πού πέρασαν ἔτσι στήν Ἱστορία. Μέ τήν ἀναφορά στήν 9η Thermidor (= 27 Ἰουλίου 1794) ὅλοι ἐννοοῦμε τήν ἀνατροπή τοῦ Ροβεσπιέρου· καί στήν 18 Brumaire (= 9 Νοεμβρίου 1799) τό πραξικόπημα τοῦ Ναπολέοντα πού ἀνέτρεψε τό Διευθυντήριο.

Στόν ἀρχαῖο κόσμο, ἐκτός ἀπό τή διάρκεια τοῦ ἔτους καί τό εἶδος τοῦ ἡμερολογίου, διαφέρει καί ἡ ἀφαιτηρία τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ συστήματος. Ἡ κατά Ὀλυμπιάδες χρονολόγηση ἐγινε γενικά ἀποδεκτή ἀπό τοὺς Ἕλληνες χάρις στόν πανελλήνιο χαρακτήρα τῆς *πεντετηρικῆς* (= κάθε τέσσερα χρόνια) γιορτῆς. Ἡ πρώτη Ὀλυμπιάδα τοποθετεῖται στό 776 π.Χ. Οἱ Ρωμαῖοι χρησιμοποιοῦν δύο χρονολογικά συστήματα. Στό ἕνα ἡ χρονολόγηση μετρίεται ἀπό κτίσεως Ρώμης (ἔτ. 753 π.Χ.), τό ἄλλο στηρίζεται στήν ἐτήσια ἀρχή τῆς ὑπατείας καί κάθε ἔτος προσδιορίζεται μέ τή μνεῖα τῶν δύο ὑπάτων.

* Ἡ Ἱστορία καί οἱ μέθοδοί της.

Μέ τήν κατάργηση τῆς ὑπατείας τό 541 μ.Χ. ἀπό τόν Ἰουστινιανό ἀχρηστεύτηκε τό σύστημα· διατηρήθηκε μόνο γιά ἕνα διάστημα, κυρίως στό ἐγγραφα, μέ τήν ἐξῆς διατύπωση: *καί μετὰ τήν ὑπατείαν Βασιλείου ἔτους τάδε...* Ὁ Βασίλειος, ὡς ὁ τελευταῖος ὑπάτος, πήρε τή θέση χρονολογικοῦ ὀρόσημου. Διάφορες ἑλληνικές πόλεις υἱοθέτησαν ὡς τρόπο χρονολόγησης τήν ἀναφορά σέ ὀρισμένη ἐτήσια ἀρχή τῆς πόλης, ἀναγράφοντας π.χ. στήν Ἀθήνα τό ὄνομα τοῦ ἀρχοντα (πού γι' αὐτό τό λόγο πήρε ἀργότερα καί τήν προσωνυμία *ἐπώνυμος*), στή Σπάρτη τῶν ἐφόρων, στό Ἄργος τῆς ἰερείας τῆς Ἥρας.

Ὁ χριστιανικός κόσμος αἰσθάνθηκε τήν ἀνάγκη νά διακηρύξει καί στό κεφάλαιο αὐτό τήν ἀντίθεσή του μέ τίς παλαιότερες θρησκείες, δημιουργώντας ἕνα νέο χρονολογικό σύστημα, πού νά συνδυάζει τά ἰστορούμενα στήν Παλαιά Διαθήκη γιά τή δημιουργία τοῦ κόσμου μέ τή διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου γιά τήν ἐνσάρκωση τοῦ Κυρίου, τό σταυρικό Πάθος καί τήν Ἀνάσταση. Κατά τόν ὑπολογισμό (ἐσφαλμένο κατά 5-7 χρόνια) πού ἔκαμε στίς ἀρχές τοῦ 5' αἰώνα ὁ μοναχός Διονύσιος ὁ Μικρός, ἡ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, καί συνεπῶς τό ἔτος 1 τῆς σημερινῆς χρονολογίας, συμπίπτει μέ τό ἔτος 5509/8 ἀπό τῆς σύστασης τοῦ σύμπαντος κατά τό βυζαντινὸ λεγόμενο καί τό ἔτος 5493/2 κατά τό ἀλεξανδρινό σύστημα.

Μέ τήν πολιτική ἐνοποίηση καί πολιτιστική ἀφομοίωση πού ἐπῆλθε στούς κόλπους τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐξαλείφθηκαν τά τοπικά χρονολογικά συστήματα, τά ὅποια ἴσχυαν στίς διάφορες πόλεις καί περιοχές τῆς Ἀνατολῆς, καί ἐπικράτησε ἐνιαῖο σύστημα. Ἡ ἀρχή τοῦ ἔτους στό Βυζάντιο σταθεροποιήθηκε στήν 1η Σεπτεμβρίου, ἡμερομηνία στήν ὁποία τοποθετήθηκε ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 5' αἰώνα καί ἡ ἀρχή τῆς ἰνδικτιώνας. Μέ τόν ὄρο ἰνδικτιώνα (μεταγραφή τοῦ λατινικοῦ *indictio*) νοεῖται πρῶτα δεκαπενταετῆς χρονικός κύκλος, πού εἶχε τήν προέλευσή του στόν καθορισμό τῆς φορολογίας τῆς γῆς, καί δεύτερο κάθε ἔτος αὐτοῦ τοῦ κύκλου. Ἀριθμεῖται δηλαδή πρώτη ἰνδικτιώνα, δεύτερη, τρίτη καί οὕτω καθέξῃς ὡς τή δέκατη πέμπτη, ὅποτε ἀρχίζει πάλι ἡ ἀρίθμηση ἀπό τήν ἀρχή (πρώτη ἰνδικτιώνα, δεύτερη κτλ.).

Τό Ἰουλιανό ἡμερολόγιο (= ἔτος 365 ἡμερῶν καί προσθήκη μιᾶς ἡμέρας κάθε τέταρτο ἔτος), ὅπως ὀνομάζεται ἀπό τό ὄνομα τοῦ εἰσηγητῆ του Ἰουλίου Καίσαρα στά 45 π.Χ., ἴσχυσε γιά αἰῶνες.

Παρατηρήθηκε όμως ότι σχεδόν κάθε εκατονταετία παρουσιαζόταν διαφορά μιάς ημέρας από την πραγματικότητα. Στη διόρθωση προέβει ο πάπας Γρηγόριος ΙΓ' (από τον οποίο πήρε το όνομα Γρηγοριανό ημερολόγιο), συνίσταται δε στην παράλειψη της δίσεκτης ημέρας (29 Φεβρουαρίου) από τα έτη των αιώνων που τα άρχικά τους ψηφία δέν είναι διαιρετά μέ τό τέσσερα· δηλαδή δίσεκτα έτη είναι μόνο τά έτη 1600, 2000, 2400 κτλ., όχι όμως και τά 1700, 1800, 1900, 2100, 2200 και ούτω καθεξής. Τό ημερολόγιο ίσχυσε άμέσως (1582) στό τότε παπικό κράτος και τά περισσότερα καθολικά, βαθμιαία δέ έγινε άποδεκτό και στη λοιπή Εύρώπη· στη Ρωσία εισήχθει μετά την επανάσταση του 1917, στην Τουρκία τό 1914 και στην Ελλάδα τό 1923.

Βασικό για τή μελέτη των χρονολογικών συστημάτων και ημερολογίων του άρχαίου και μεσαιωνικού κόσμου είναι τό έργο του V. G r u m e l: *La chronologie*, Paris 1958, πλούσιο σέ πίνακες συγχρονισμού των διαφόρων χρονολογικών συστημάτων και καταλόγους ήγεμόνων, πατών, πατριαρχών κτλ. Για τή χρονολογία του άρχαίου έλληνορωμαϊκού κόσμου ειδικό έγχειρίδιο: A. E. K. Samuel: *Greek and Roman chronology. Calendars and years in classical Antiquity* (Handbuch der Altertumswissenschaft Abt. 1 Teil 7)* München 1972.

Ίστορική γεωγραφία

ή έννοια
της ιστορικής
γεωγραφίας

Η ιστορική γεωγραφία εξετάζει τή φυσιογνωμία της επιφάνειας του εδάφους, τήν έπικοινωνία και τίσ μετακινήσεις των ανθρώπων ομάδων μέσα σέ όρισμένα χρονικά πλαίσια. Ένδιαφέρεται δηλαδή για τήν κατάσταση και τίσ μεταβολές της γήινης επιφάνειας σέ σχέση μέ τά ιστορικά γεγονότα. Οί όρεινοί όγκοι, ή διάταξη των όροσειρών, ή φύση των άκτών, τά συμπλέγματα των νησιών προσδιορίζουν βασικά τούς τρόπους έπικοινωνίας των λαών αλλά και τίσ δυνατότητες διεισδύσεως των ξένων μεταναστών, έπιδρομέων, καθώς και τούς τρόπους άμυνας των κυρίων της χώρας, τουλάχιστον στό παρελθόν γιατί τά σημερινά τεχνικά μέσα έχουν σέ πολλές περιπτώσεις μεταβάλει τά παλιά δεδομένα. Όλοι ξέρουμε πώς ή φύση του εδάφους επηρεάζει τον τρόπο άμυνας ή ανάπτυξης των

* Έλληνικό και ρωμαϊκό χρονολογικό σύστημα. Ημερολόγια και έτη κατά τήν κλασική άρχαιότητα (Έγχειρίδιο Άρχαιολογίας).



Ἡ χάρτα τοῦ Ρήγα, Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

δυνάμεων ἑνὸς στρατοῦ, ἂν δηλαδὴ πρόκειται γιὰ πεδιάδα καὶ μάλιστα ἂν ἡ μάχη δοθεῖ μέ σώματα ἵππικου ἢ ἂν ὁ ἐχθρὸς ἔχει νὰ περάσει κλεισοῦρες, ὅποτε στή δεύτερη περίπτωση ἡ ἄμυνα γίνεται εὐκολότερη καὶ τό πέρασμα κρατιέται μέ ὀλιγάριθμες δυνάμεις. Ἔτσι ἔχουμε ἀπό τήν ἀρχαία, ἱστορία τά παραδείγματα τῆς μάχης τοῦ Γρανικοῦ ἢ τῶν Γαυγαμήλων γιὰ τή σημασία τοῦ ἵππικου ἢ τῶν Θερμοπυλῶν στή δεύτερη περίπτωση, ὅπου οἱ τριακόσιοι Σπαρτιάτες

άντισάθηκαν σέ πολυάριθμο περσικό στρατό, καί στήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση τήν καταστροφή τοῦ Δράμαλη στά Δερεβνάκια (1822).

οἱ ἐπιπτώσεις
τῶν γεωγρα-
φικῶν
μεταβολῶν
στήν ἱστορική
ζωή

Στήν ἱστορική γεωγραφία ἔχουμε νά προσέξουμε διάφορους το-
μεῖς. Πρῶτα-πρῶτα τίς φυσικές μεταβολές τοῦ τοπίου στό πέρασμα
τοῦ χρόνου. Πολλές πόλεις παράλιες στήν Ἀρχαιότητα (π.χ. Μίλη-
τος, Πριήνη, Ραβέννα) ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τήν ἀκτὴ ἐξαιτίας
τῶν προσχώσεων. Ἄλλες φορές πάλι οἱ ἐνέργειες τῶν ἀνθρώπων
δημιουργοῦν ἓνα τεχνικό ἔργο πού φέρνει μεταβολές στίς θαλάσσιες
συγκοινωνίες μέ σπουδαῖες οικονομικές συνέπειες καί ἐπιπτώσεις
πολιτικές καί στρατιωτικές, Π.χ. ὁ Ἴσθμός τῆς Κορίνθου εἶχε σημα-
σία γιά τήν ἐπικοινωνία μεταξύ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καί τῆς
Ἰταλίας. Ἀκόμη σημαντικότερο εἶναι τό ἀνοιγμα τῆς διώρυγας τοῦ
Σουέξ πού συντόμευσε πολύ τό ταξίδι πρὸς τίς Ἰνδίες, τήν Ἀπώ
Ἀνατολή καί τήν Αὐστράλια καί γιά καιρό ἦταν σπουδαῖο κλειδί
στήν ἀποικιακή πολιτική τῆς Μεγάλης Βρετανίας καί στή διακίνηση
τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου. Ἐπίσης οἱ θαλάσσιοι δρόμοι πού ἀνοῖξαν
γιά τήν ἀνθρωπότητα μέ τήν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς εἶχαν ἄμεσες
συνέπειες στήν οἰκονομία τοῦ Παλαιοῦ Κόσμου καί ἰδιαίτερα τῆς
ναυτιλιακῆς κίνησης στή Μεσόγειο. Ἡ Κωνσταντινούπολη καί ἡ
Ἀλεξάνδρεια καί ἀργότερα ἡ Βενετία καί ἡ Γένοβα ἔπαψαν νά
ἔχουν τήν ἐμπορική σπουδαιότητα πού εἶχαν ἐπὶ αἰῶνες, ἀφότου ἡ
ἀφρητρία τῶν ναυτιλιακῶν γραμμῶν μετατοπίστηκε στά λιμάνια τοῦ
Ἀτλαντικοῦ.

[Τά τοπωνύμια δηλώνουν τή διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους, τήν ὕδρο-
γραφία τοῦ χώρου, τή φυτεία, τίς καιρικές συνθήκες, τήν ὕπαρξη
ὄχρου, τό πέρασμα ξένων λαῶν καί παρέχουν στόν ἱστορικό ἐνδεί-
ξεις χρήσιμες γιά τή μελέτη ἐθνολογικῶν θεμάτων. Στόν εὐρωπαϊκό
χώρο συνυπάρχουν τοπωνύμια πού μαρτυροῦν τό πέρασμα καί τήν
ἐγκατάσταση διάφορων λαῶν. Θά περιοριστώ σέ παραδείγματα πού
σχετίζονται εἴτε μέ τόν ἑλληνικό χώρο εἴτε μέ τόν Ἑλληνισμό. Εἶναι
γνωστό ὅτι ὑπάρχουν προελληνικά τοπωνύμια, ὅπως ὁ Λυκαβηττός,
Ἰμηττός, Μένδη, Λάρισα, κι ἀκόμη σλαβικά καί ἀλβανικά σέ ἑλλη-
νικές περιοχές. Ἡ ὕπαρξη σλαβικῶν τοπωνυμίων κυρίως σέ ὄρεινά
σημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου εἶναι τό μόνο κατάλοιπο τῆς σλαβικῆς
διεισόδου κατά τή διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου· δείχνουν τόν
ποιμενικό χαρακτήρα τοῦ λαοῦ πού ἔμεινε μακριά ἀπό τά ἀστικά

κέντρα, τὰ ὅποια διατήρησαν τὶς ἀρχαῖες ὀνομασίαι τους, ὅπως Ἀθήνα, Κόρινθος, Ἄργος, Θήβα, Πάτρα, Θεσσαλονίκη, Λάρισα κτλ. Συλλογὴ τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἐπιχείρησε ὁ M. V a s m e r: Die Slaven in Griechenland, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften phil.-hist. Kl. 12, Berlin 1941, ἀλλ' ὅπως ἀπέδειξε ὁ εἰδικὸς τῆς τοπωνυμικῆς Δ. Γ ε ω ρ γ α κ ᾶ ς στίς μελέτες του Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen stá Byzantinische Zeitschrift τ. 41 (1941) σ. 351-381 καὶ Griechische Ortsnamen αὐτόθι τ. 42 (1942/1949) σ. 76-90, πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἀνάγονται σὲ ἑλληνικὲς ρίζες καὶ εἶναι ἄσχετα μὲ τοὺς Σλάβους. Τό ΙΔ' αἰῶνα ἔχουμε ἀλβανικοὺς ἐποικισμοὺς στὴν ἑλληνικὴ ὑπαιθρο, ὅπου ἔμειναν ὡς τὰ σήμερα μερικὰ ἀλβανικά τοπωνύμια].

Ὁραῖο παράδειγμα διατήρησης τοπωνυμίων ἐπὶ χιλιετηρίδες μόνον ἀπὸ τὴν προφορικὴν παράδοση θεωρῶ τὴ Βραῶνα στὴν Ἀττικὴ πού δείχνει τὴν ἀδιάκοπη συνέχεια ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ὡς τὶς μέρες μας. Πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια ἀποκαλύφθηκαν στὴν περιοχὴ θραύσματα ἀγγείων πού ὀδήγησαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου καὶ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδας μὲ πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀγάλματα, ἐπιγραφές κτλ. πού μαρτυροῦν τὴ λατρεία τῆς Θεᾶς. Ἡ Ἀρτεμη πῆρε τὸ λατρευτικὸ ὄνομα Βραυρωνία ἀπὸ τὸ τοπωνύμιο.

Ἡ ἑλληνικὴ ἦταν ἡ γλῶσσα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ὅταν ἡ Μικρὰ Ἀσία κατακτῆθηκε ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἔμειναν τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων, τὰ ὅποια διατηρήθηκαν ὡς σήμερα στὴν τουρκικὴ φωνητικὴ ἀπόδοση μὲ τὴν ἑλληνικὴ τους ρίζα. Σημειῶν μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα καὶ πρῶτο τῆς Κωνσταντινουπόλης, σημερινῆς Ἰστανμπούλ, πού εἶναι ἡ μεταγραφή τοῦ ἑλληνικοῦ "στὴν Πόλη"· στίς ὀνομασίαις ἄλλων μεγάλων πόλεων τῆς Τουρκίας: Ἰζμίρ = (εἰς) Σμύρνη, Ἰζνίκ = (εἰς) Νίκαια Ἰζμίτ = (εἰς) Νικομήδεια, Σιδάς = Σεβάστεια, Μαλάτια = Μελιτηνή, Καϊζεριε = Καισάρεια, Κιουτάχεια = Κοτυάειον, Κόνιε = Ἰκόνιον κτλ. διατηροῦνται τὰ βυζαντινά - ἑλληνικά τοπωνύμια.

Ἐπίσης στὴ νότια Ἰταλία καὶ Σικελία ἔχουν διατηρηθεῖ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά τοπωνύμια εἴτε αὐτούσια εἴτε κάπως παραφθαρμένα, ὅπως Syracusa = Συρακοῦσαι, Messina, Grigenti = Ἀκράγας, Otranto = Ὑδροῦς, Napoli = Νεάπολις, Trapani = Δρέπανον, Monopoli κ.ἄ.

Ἀκόμη πρέπει νά προσέξουμε τίς πόλεις μέ ιστορική συνέχεια. Διατηροῦν στό παλιό τους τμήμα τή ρυμοτομία πολλές φορές ἀπό τήν ἴδρυσή τους. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τούς δρόμους πού ὀδηγοῦν ἀπό τό κέντρο πρὸς τὰ περὶχωρα καί τήν ὑπαιθρο γενικά. Οἱ δρόμοι μένουν χιλιετηρίδες ὁλόκληρες στά ἴδια χαράγματα. Τό βλέπουμε στήν Ἀττική, τή Ρώμη, τήν Κωνσταντινούπολη, τή Βιέννη, καί τή Βενετία. Οἱ δρόμοι τῆς Ἀττικῆς π.χ. πρὸς τό Μαραθῶνα, ἡ ὁδός Μεσογειῶν πρὸς τό Λαύριο ἢ ἡ Ἱερά Ὀδός ἀκολουθοῦν τό χάραγμα τοῦ ἀρχαίου δρόμου. Στίς ἀνασκαφές τῶν Φιλίππων ἀποκαλύφθηκε πλακόστρωτο τμήμα τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ. Στήν Ἰταλία οἱ ἐθνικοί δρόμοι, οἱ μεγάλες δηλαδή ὀδικές ἀρτηρίες πού συνδέουν τίς πόλεις μεταξύ τους, εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἀρχαῖοι δρόμοι, Φλαμινία, Αἰμιλία, Ἀπλία, Αὐρηλιανή ὁδός κτλ., ὀνομασμένοι ἀπό τό *nomen gentilicium* τοῦ Ρωμαίου ἀρχοντα στόν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ χάραξή τους. Σῶζονται ἀκόμη ἔξω ἀπό τή Ρώμη τμήματα ἀπό τό ἀρχαῖο πλακόστρωτο τῆς Ἀπλίας ὁδοῦ καί ὅπως φαίνεται καί ἡ μεγαλόπρεπη κατάληξή της : οἱ δύο ἀρχαῖες κολόνες πού χαιρετίζουν ἀπό τό ὑψωμα τῆς προκουμαίας τοῦ Brindisi τὰ καράβια ἀπό τήν Ἀνατολή. Σῶζονται ἀκόμη καί ἀρχαῖα γεφύρια σέ χρήση μέχρι σήμερα, ὅπως τό Ponte Milvio (= Pons Milvius) στή Ρώμη. Ἡ rue Saint Jacques στό Παρίσι ἀνηφορίζει δίπλα ἀπό τή Σορβόννη, ὑπενθυμίζοντας ὅτι αὐτήν ἀκολουθοῦσαν οἱ προσκυνητές ἀπό τό Βορρά γιά τόν ἅγιο Ἰάκωβο τῆς Compostella στήν Ἰσπανία. Τήν Εὐρώπη, Μικρά Ἀσία, Ἑγγύς Ἀνατολή διέσχίζαν ἀρχαῖοι δρόμοι πού τούς ἀκολουθοῦσαν ταχυδρόμοι, ἔμποροι, προσκυνητές, στρατός. Μοναδικός εἶναι ὁ λεγόμενος «δρόμος τῆς μετάξης» πού διασχίζει τήν Κεντρική Ἀσία.

Τά σύνορα εἶναι καί αὐτά ἓνα στοιχεῖο πού πρέπει νά λαμβάνει ὑπόψη του ὁ ἱστορικός. Οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν εἰδικές κολόνες σέ διάφορα σημεῖα πού βρισκόνται πολλές φορές στή θέση τους. Ξέρουμε τό ρωμαϊκό σύνορο (*limes*) στή Μ. Βρετανία, Ραιτία, Παννονία, Συρία, Β. Ἀφρική. Τά φυσικά ἐμπόδια, ἰδίως μεγάλα ποτάμια, χρήσιμα ὡς ἀμυντική γραμμή, συνηθέστατα μεταβάλλονται σέ σύνορο. Ἔτσι ὁ Δούναβης, ὁ Εὐφράτης, ὁ Τίγρης ἦταν τά φυσικά σύνορα αἰῶνες ὁλόκληρους στή Ρωμαϊκή ἢ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ἰδίως παλαιότερα τό μεγάλο ποτάμι ἦταν πολύ δύσκολο νά ζευχθεῖ καί οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν εἰδική ὑπηρεσία μέ πλοιάρια γιά τήν ἐπιβλεψη καί ἄμυνα στό Δούναβη.

Πηγές για τήν ιστορική γεωγραφία είναι, ἐκτός ἀπό τό ἴδιο τό φυσικό τοπίο, τά σωζόμενα μνημεῖα καί κατασκευές, ὅπως ἐπιγραφές, *μιλιάρια* — ἔτσι ὀνομάζονταν οἱ τοποθετημένοι στίς ὁδικές ἀρτηρίες κιονίσκοι, γιά νά δείχνουν τίς ἀποστάσεις ἀπό τή Ρώμη καί ἀργότερα ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη —, ἀλλά καί οἱ γραπτές μαρτυρίες : ἀφηγηματικές πηγές, ἰδίως ἱστορικές, γεωγράφοι (Στράβων, Πτολεμαῖος), χάρτες, πορτολάνοι (ὁδηγοί γιά τή ναυσιπλοῖα σχετικοί μέ τά λιμάνια), περιηγητές. Στή βυζαντινή αὐτοκρατορία ἀναπτύχθηκε ἡ συνήθεια νά πηγαίνουν γιά προσκύνημα στούς Ἅγιους Τόπους κι ἔτσι ἔχουμε ἀπό διάφορες ἐποχές περιγραφές ταξιδιωτῶν ἀπό τή Δύση πρὸς τήν Ἱερουσαλήμ. Ἀπό τόν Δ΄ αἰῶνα ἔχουμε τήν περιγραφή αὐτοῦ τοῦ ταξιδιοῦ ἀπό μία μοναχή (Peregrinatio Aetheriae). Πολύτιμες εἶναι οἱ ἀφηγήσεις γιά τήν Ἐνατολή κατά τόν ΙΔ΄-ΙΕ΄ αἰῶνα περιηγητῶν ἀπό τή Δύση, ὅπως τῶν Johann Schiltberger, Bertrandon de la Brocquière, ἢ ἀπό τή Ρωσία, ὅπως τοῦ Ἰγνάτιου τοῦ Σμολένσκ ἢ Ἀράδων, ὅπως τοῦ Ἰμπν Μπατούτα. Γιά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας οἱ ξένοι περιηγητές πού ἐπισκέφτηκαν τήν Ἑλλάδα καί Μικρά Ἀσία διέσωσαν σημαντικές πληροφορίες, ἐθνολογικές, οἰκονομικές καί κοινωνικές. Ἀκόμη μερικοί κράτησαν σκίτσα ἀπό μνημεῖα (τόν Ἰπτόδρομο τῆς Κωνσταντινούπολης, τόν Παρθενῶνα) ἢ γιά τίς ἐνδυμασίες τῶν κατοίκων διαφόρων περιοχῶν.]

Κατανομή τῆς ἱστορικῆς ὕλης καί διαίρεση τῆς ἱστορίας σέ χρονικές περιόδους

Ἡ ἀπεραντοσύνη τῆς ἱστορικῆς ὕλης, ἡ ἔκταση τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἡ διαφορετική ἀρχή τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς σέ κάθε λαό, ἡ παγκοσμιότητα, πού χαρακτηρίζει τή ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητος στούς τελευταίους αἰῶνες, κατέστησαν ἐπιτακτική τήν ἀνάγκη τῆς κατανομῆς τῆς ἱστορικῆς ὕλης. Κι ἐπειδή τό ἱστορικό γίνεσθαι χαρακτηρίζεται ἀπό ἀλληλουχία, ἐνῶ κάθε τομῆ παρουσιάζει μεγαλύτερη ἢ μικρότερη αἰθαιρεσία, ἦταν φανερό ἡ ἀνάγκη ἀποδοχῆς ὀρισμένων κριτηρίων γιά τήν κατανομή τῆς ἱστορικῆς ὕλης. Εὐκολότερη φαίνεται ἡ διαίρεση στό χρόνο καί πῶς δύσκολη σέ ἀναφορά μέ τό ἀντικείμενο. Διαμορφώθηκε κατά συνέπεια ἡ χρονική διαίρεση: α) σέ Ἀρχαίους χρόνους κατά τοὺς ὁποίους ἐμφανίζονται στό ἱστορικό προσκήνιο οἱ λαοὶ τῆς Μεσογείου καί Ἑγγύς Ἀνατολῆς: Αἰγύπτιοι,

*ἀνάγκη
διαίρεσης
τοῦ ἱστορικοῦ
χρόνου*

*περίοδοι
τῆς ἱστορίας*

Σουμέριοι, Βαβυλώνιοι, Ἀσσύριοι, Χετταῖοι, Ἑβραῖοι, Μῆδοι, Πέρσες, Ἕλληνες, Ρωμαῖοι· β') στο Μεσαίωνα πού περιλαμβάνει τήν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου καί τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου (ὁ ὅρος Μεσαίωνας προκάλεσε ἀντιρρήσεις γιατί δέν προήλθε ἀπό τίς ἱστορικές συνθήκες τῆς ἐποχῆς ἀλλά ὀφείλεται στήν ἀνάγκη νά πληρωθεῖ τό κενό μεταξύ τῶν δύο ἄλλων περιόδων) καί γ') στοὺς Νεώτερους χρόνους πού ἀναφέρονται στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας ὅλο καί περισσοτέρων λαῶν τοῦ πλανήτη μας καί τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες καλύπτουν τήν ἱστορία ὄλων τῶν λαῶν τῆς γῆς.

Ἡ ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς — Ἰνδιῶν, Κίνας, Ἰαπωνίας — καί τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς ἀκολουθεῖ δική τῆς διαίρεση. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού οἱ εὐρωπαϊκές δυνάμεις ἐπέκτειναν τήν ἐπίρροή τους μέ τή μιά ἢ τήν ἄλλη μορφή, (πολιτική, οἰκονομική, στρατιωτική) καί στίς ἄλλες ἠπείρους, ἐντάχθηκαν κι αὐτές στά πλαίσια τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

συμβατικότητα
τῶν ἱστορικών
τομῶν

Πολύ ἔχει συζητηθεῖ ὁ προσδιορισμός τῶν χρονικῶν ὁρίων τῶν μεγάλων αὐτῶν περιόδων καί ἰδιαίτερα τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τήν ἱστορία τῶν μεσογειακῶν λαῶν καί ἐκείνων τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς παρακολουθοῦμε ἀπό διαφορετική χρονική ἀφετηρία, ἀνάλογα μέ τά διασωθέντα γιά τόν καθένα γραπτά μνημεῖα καί τήν ἀνάγνωση τῶν γλωσσῶν στίς ὁποῖες ἔχουν αὐτά γραφεῖ, φθάνοντας γιά τοὺς Αἰγύπτιους καί Σουμέριους λίγο μετά τό 3000 π.Χ. Ἡ ἀνάγνωση τῆς Μυκηναϊκῆς γραφῆς Β, ἡ ὁποία ἀποδείχθηκε ὅτι ἀποδίδει ἑλληνική γλώσσα, μαζί μέ τό ἀρχαιολογικό ὕλικό καί τή μεταγενέστερη ἱστορική παράδοση ἐπιτρέπει τή μετάθεση τῆς ἀρχῆς τῆς γραπτῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας γύρω στά 1200 π.Χ. Ἀκολουθεῖ τό μεγάλο χάσμα τοῦ λεγόμενου ἑλληνικοῦ μεσαίωνα· κι ἔτσι φθάνουμε στήν πρώτη ἐκτεταμένη γραπτή μαρτυρία πού ἀποτελοῦν τά ὀμηρικά ἔπη (Θ'-Η' αἰῶνες).

Μεγαλύτερες δυσκολίες παρουσιάζει ὁ χρονικός προσδιορισμός τοῦ τέλους τοῦ ἀρχαίου κόσμου, γιά τόν ὁποῖο ἔχουν προταθεῖ ὡς χρονικά ὁρόσημα τά ἔτη 284 (ἀνοδος τοῦ Διοκλητιανοῦ στό θρόνο), 324 (ἦττα τοῦ Λικινίου καί μονοκρατορία τοῦ Κωνσταντίνου, ἀπόφαση γιά τήν ἴδρυση τῆς Κωνσταντινούπολης), 337 (θάνατος τοῦ Κωνσταντίνου), 395 (θάνατος τοῦ Θεοδοσίου Α' καί διανομή τῆς αὐτοκρατορίας στοὺς δύο γιούς του, ἀπό τοὺς ὁποῖους ὁ Ἀρκάδιος ἐξουσιάζει τήν Ἀνατολή καί ὁ Ὀνώριος τή Δύση), 476 (κατάλυση

του δυτικού ρωμαϊκού κράτους), 565 (θάνατος του Ίουστινιανού Α').

Ο δυτικοευρωπαϊκός χώρος, πλὴν τῆς Μεσογείου, εἰδέχεται στὴν ἱστορική περίοδο στους τελευταίους προχριστιανικούς αἰῶνες ὅταν νέοι βαρβαρικοί λαοὶ ἔρχονται λιγότερο σέ εἰρηνική ἐπαφή καί περισσότερο σέ πολεμική σύγκρουση μέ τό ρωμαϊκό κράτος.

Ὁρόσημο τοῦ τέλους τοῦ Μεσαίωνα θεωρεῖται ἀπό μεγάλο μέρος τῶν ἐρευνητῶν τό 1453, ἔτος τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό τούς Τούρκους καί τοῦ τέλους τοῦ Ἑκατονταετοῦς πολέμου. Σ' αὐτά ἔρχεται νά προστεθεῖ ἡ ἐμφάνιση τῆς τυπογραφίας (1457 πρῶτο χρονολογημένο ἔντυπο τό ψαλτήριο τοῦ Mainz), πού ἄλλαξε τόν πνευματικό ὀρίζοντα τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μερικοί ἱστορικοί μεταφέρουν τό τέλος τοῦ Μεσαίωνα στήν ἐποχή τῆς ἀνακαλύψεως τῶν Νέων Χωρῶν (στά 1492 ὁ Κολόμβος ἐφθάσε στήν Ἄμερική), ἐνῶ ἄλλοι, δίνοντας ἰδιαίτερη σημασία στή θρησκευτική μεταρρύθμιση, κατεβαίνουν στό ἔτος 1517 ὅταν ὁ Λούθηρος θυροκόλλησε τίς θέσεις του στόν ἀνακτορικό ναό τῆς Βιττεμβέργης.

Τέλος ἄρχισε νά ἀναπτύσσεται ἡ τάση νά ἀποκοπεῖ τό τελευταῖο μέρος τῶν Νεότερων Χρόνων καί νά ἀποτελέσει νέα ἐνότητα μέ τήν ὀνομασία "Σύγχρονοι Καιροί" ἢ "Σύγχρονη ἐποχή". Ἀλλά κι ἐδῶ ἀνέκυψε θέμα ἀφετηρίας. Μερικοί πρότειναν ὡς ὀρόσημο τήν ἐναρξη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης (1789), ἄλλοι ὁμως φθάνουν στόν εἰκοστό αἰῶνα κι ἀρχίζουν τούς Σύγχρονους Καιρούς μέ τήν κήρυξη τοῦ πρῶτου παγκόσμιου πολέμου (1914).

Ἄπ' ὅσα πρό ὀλίγου ἀνέφερα γίνεται φανερό ὅτι ἡ διαίρεση σέ Ἀρχαιότητα, Μεσαίωνα, Νεότερους Χρόνους – ἴσως καί Σύγχρονους Καιρούς – χρησιμῆ καί πρακτική, ἔχει συμβατικό χαρακτήρα, γιατί τά χαρακτηριστικά κάθε περιόδου δέ διαμορφώνονται αὐτόματα ἀπό τή μιά μέρα στήν ἄλλη οὔτε παρουσιάζονται ταυτόχρονα σ' ὅλο τόν ἱστορικό χῶρο. Καί μέσα στίς μεγάλες αὐτές περιόδους πάλι ἡ ἱστορική ὕλη κατανέμεται μέ διάφορα κριτήρια εἴτε χρονικά (π.χ. Ἱστορία τῆς Ἀναγέννησης, Ἱστορία τοῦ ΙΣ' καί ΙΖ' αἰῶνα) εἴτε γεωγραφικά (Ἱστορία τοῦ μεσογειακοῦ χώρου, Ἱστορία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Ἱστορία τῆς Μεσοσηνίας κτλ.) εἴτε κατά ἔθνη (Ἱστορία τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Ἑβραίων), εἴτε πολιτικά (Ἱστορία τῆς ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, Ἱστορία τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων), εἴτε προσω-

*εἰδολογικά
κριτήρια
σὴν διαίρεση
τῆς ἱστορίας*

πικά (Βιογραφία του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, του Ναπολέοντα, του Churchill).

Τά κριτήρια δυνατό νά εἶναι εἰδολογικά καί νά ἀφοροῦν τομεῖς τῆς τέχνης τῆς λογοτεχνίας, τῆς οἰκονομίας, τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ὀργάνωσης, ὅποτε συμπλέκονται μέ τούς ἀντίστοιχους εἰδικούς ἐπιστημονικούς κλάδους. Στίς περιπτώσεις αὐτές ὁ συγγραφεὺς παράλληλα πρὸς τίς μεθοδολογικές ἱστορικές γνώσεις, πρέπει νά ἔχει καί εἰδικότερη παιδεία στὸν κλάδο πού θά πραγματοποιεῖ τὴν ἱστορία του. Π.χ. γιὰ τὴν Ἱστορία τοῦ δικαίου ἀπαραίτητη εἶναι ἡ νομικὴ παιδεία, γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς μουσικῆς πολὺ καλὴ θεωρητικὴ καί πρακτικὴ γνώση τῆς μουσικῆς, ὅπως γιὰ τὴ συγγραφή Ἱστορίας τῆς στρατιωτικῆς τέχνης ἢ ἀκόμα τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων χρειάζεται στρατιωτικὴ παιδεία καί ἐμπειρία. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ βιβλίον τοῦ στρατάρχη M o n t g o m e r y: *History of the warfare** (1968) καί σὲ γαλλικὴ μετάφραση *Histoire de la guerre* (1970), ὅπου ἐκτίθεται ἡ ἱστορία τῶν πολέμων ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότατους χρόνους ὡς σήμερα. Τό συνέταξε μέ τὴ βοήθεια δύο ὑψηγῶν τῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης, μιά καί ὁ ἴδιος ἐμπειρὸς καί μορφωμένος στρατιωτικὸς, γνώριζε καλά τὰ προβλήματα τῆς στρατιωτικῆς τέχνης ἀλλὰ δέν κατεῖχε σὲ βάθος τὴν ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν καί ἐποχῶν.

* Ἱστορία τοῦ πολέμου.



Περικεφαλαία κορινθιακού τύπου με επιγραφή "Μιλτιάδης ἀνέ-
θηκεν τῷ Διῷ". Ἀφιέρωμα τοῦ Μιλτιάδη μετά τή νίκη στό
Μαραθῶνα τό 490 π.Χ. Μουσείο Ὀλυμπίας.

Παγκόσμιες Ἱστορίες καί βιβλιογραφική ἐνημέρωση

Ὑπάρχουν σήμερα παγκόσμιες ἱστορίες ἀπόλυτα ἐνήμερες, μέ πλούσια βιβλιογραφία, γραμμένες ἀπό τοὺς ἀριστοὺς γιά κάθε λαό καί ἐποχή, ὥστε νά ἀνταποκρίνονται στό σύγχρονο ἐπίπεδο τῆς ἱστορικής ἔρευνας. Ἡ ἐπέκταση τῆς ἱστορικής ὕλης καί ὁ πολλαπλασιασμός τῶν γνώσεων καθιστᾷ σήμερα ἀδύνατη τῆ σύνταξη Παγκόσμιας Ἱστορίας ἀπό ἓνα μόνον ἄτομο. Κατά κανόνα οἱ συνεργασίες εἶναι διεθνεῖς· ἄλλοτε ὁμως οἱ συνεργάτες ἀνήκουν στό ἐπιστημονικό δυναμικό τῆς χώρας πού εἶχε τήν πρωτοβουλία τῆς σύνταξης. Στίς παγκόσμιες ἱστορίες, πού εἶναι καρπός συλλογικοῦ μόχθου, ξεχωρίζουν:

Cambridge New Ancient History, Medieval History, Modern History*.

*Ἐκδόσεις Cambridge (νέα σειρά), Ἀρχαία Ἱστορία, Μεσαιωνική Ἱστορία, Νεώτερη Ἱστορία.

Histoire Générale* Θεμελιώθηκε από τον G. Glotz με τη συνεργασία του R. Cohen αλλά δεν ολοκληρώθηκε. Περιλαμβάνει τους αρχαίους χρόνους (έκτός από τα ελληνιστικά βασίλεια) και τό Μεσαίωνα.

Peuples et Civilisations** , που κυκλοφορεί σε νέα έκδοση. Clivio*** που έχει τουτό τό ξεχωριστό σε σχέση με τίς άλλες· σχεδόν έξαντλητική αναγραφή τών πηγών με ειδολογική κατάταξη· επιλογή τής κυριότερης και νεότερης βιβλιογραφίας, ανάλυση τών σημαντικών ιστορικών προβλημάτων κατά εποχές και έκθεση τών νεότερων απόψεων. Ή σειρά ξαναβγαίνει με κάπως διαφορετική μορφή και χωρίς τά επί μέρους κεφάλαια στά όποια παρουσιαζόταν ή πρόοδος τής έρευνας στά διάφορα προβλήματα.

Propyläen Weltgeschichte**** με καλή είκονογράφηση. Fischerweltgeschichte.***** 'Ο έκδοτικός οίκος Fischer έκαινοτόμησε στό ότι περιέλαβε ή σειρά αυτή στίς φθηνές έκδόσεις του (τσέπης), παίρνοντας όμως για συνεργάτες όγδόντα έξαίρετους έπιστήμονες απ' όλο τόν κόσμο.

Storia Universale dei popoli e delle civiltà*****

Στά ελληνικά δέν έγινε ακόμη προσπάθεια ανάλογης πρωτότυπης συγγραφής (Ή Ίστορία του Έλληνικού Έθνους αφορά μόνο τήν Ίστορία του Έλληνισμού). Στά ελληνικά κυκλοφορούν δυό μεταφράσεις· ή μιá λεγόμενη τής Unesco δέ φθάνει στό έπιστημονικό επίπεδο εκείνων που ανέφερα παραπάνω· ή δεύτερη είναι τής Ίστορίας που σύνταξε ή Ή Ακαδημία τών Έπιστημών τής ΕΣΣΔ και άντανακλά τίς απόψεις και τό πνεύμα τής σοβιετικής έπιστήμης.

[Ή παρακολούθηση τών έπιστημονικών επιτευγμάτων σε κάθε κλάδο δέν μπορεί νά άφαιρεθί στή τύχη· ή ενημέρωση είναι αναγκαία καθώς και ή συστηματικότερη όργάνωση τής. Ήτοι γεννήθηκε ή κατάρτιση βιβλιογραφικών δελτίων είτε από ένα άτομο είτε από

* Ίστορία Γενική.

** Λαοί και πολιτισμοί.

*** Κλειώ (κατά τήν Έλληνική μυθολογία ή Κλειώ ήταν ή μούσα τής Ίστορίας).

**** Παγκόσμια Ίστορία (έκδ. Propyläen)

***** Παγκόσμια Ίστορία (έκδ. Fischer).

***** Ίστορία Γενική τών λαών και τών Πολιτισμών.

έπιστημονική ομάδα με την πρωτοβουλία ιδρύματος, περιοδικού ή ορισμένου, συγκεκριμένου επιστήμονα. Τά βιβλιογραφικά δελτία, άλλοτε εξαιρετα και πολύ κατατοπιστικά, άλλοτε περιορισμένα και λιγότερο συστηματικά, κατά κανόνα δημοσιεύονται στα επιστημονικά περιοδικά του κλάδου. Τά σχετικά με την Ίστορία περιοδικά είτε έχουν γενικό χαρακτήρα και αναφέρονται στην ιστορική ύλη όλων των εποχών είτε σε μία μόνη εποχή, είτε σ' έναν από τούς λεγόμενους βοηθητικούς κλάδους. Για νά έχει ο φοιτητής ή ο νέος ερευνητής ένα πρώτο βοήθημα για νά κατατοπιστεί στη βιβλιογραφία ενός κλάδου ή μιάς ιστορικής περιόδου, σημειώνω μερικά από τά πιό συστηματικά βιβλιογραφικά δελτία στα όποια αναγράφονται τά αυτοτελή έργα και οι μελέτες πού δημοσιεύονται σε περιοδικά, τιμητικούς τόμους και άλλα συλλογικά έργα. Για την αρχαία Αίγυπτο βιβλιογραφική ενημέρωση παρέχει τό περιοδικό *Aegyptus* και για τούς ανατολικούς λαούς κατά την Αρχαιότητα ή *Zeitschrift für Assyriologie*. Άριστο στό είδος του για την έλληνορωμαϊκή Αρχαιότητα είναι τό *Anpée philologique*, έτήσια έκδοση, ακριβής, απόλυτα ενήμερη, με μεθοδική κατάταξη τής ύλης, αναγραφή όλων των αυτοτελών έργων και των σχετικών με αυτά βιβλιοκρισιών, καθώς και ανάλυση του περιεχομένου κάπου έπτακοσίων πενήντα περιοδικών, αρχίζοντας από την προϊστορική Αρχαιότητα και καταλήγοντας στό πρώιμο Βυζάντιο.

Γιά τή βυζαντινή αυτοκρατορία ή *Byzantinische Zeitschrift* συνεχίζει αδιάκοπα από τό 1892 τή συστηματική κατάρτιση βιβλιογραφικού δελτίου για τήν περίοδο 324-1453 και για όλους τούς κλάδους (Φιλολογία, Ίστορία, Θεολογία, Τέχνη, Διπλωματική, Νομισματική, Γεωγραφία κτλ.). Η Έπετηρίδα τής Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών παρέχει τόν πληρέστερο κατάλογο των έλληνικών δημοσιεύσεων για τό Βυζάντιο και τό νεώτερο Έλληνισμό.

International Bibliography of historical sciences και γαλλικά *Bibliographie internationale des sciences historiques*, έτήσια έκδοση επίσης, περιλαμβάνει τά κυριότερα από τά νεώτερα δημοσιεύματα για τήν Ίστορία όλων των λαών και εποχών καταταγμένα μεθοδικά κατά λαούς, εποχές και θέματα.

Περιορισμένο σε στόχο αλλά χρησιμότητα για τή μεθοδική ανάλυση είναι τό έτήσιο *Historical Abstracts Bibliography of the World's periodical literatures*, στό όποιο καταχωρίζεται περίληψη των περιο-

δικῶν δημοσιεύσεων ὑπὸ τὰ στοιχεῖα P.A.: Modern History Abstracts 1450-1914 καὶ P.B.: Twentieth century Abstracts 1914 καὶ ἔξης.

Ἡ Revue historique καινοτομεῖ μὲ τὴ δημοσίευση βιβλιογραφικῶν ἐπισκοπήσεων γιὰ μιὰ ἐποχὴ, ἕνα ἱστορικὸ φαινόμενο ἢ ἕνα κράτος σὲ ὀρισμένη χρονικὴ περίοδο, στίς ὁποῖες παρέχεται ἀνάλυση καὶ ἀξιολόγηση τῶν ἀναγραφόμενων ἐργασιῶν. Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ προσφορὰ τῆς Historische Zeitschrift, ἡ ὁποία τίς τελευταῖες δεκαετίες καταρτίζει εἰδικὰ τεύχη (Sonderhefte) γιὰ ἕνα ἢ περισσότερα θέματα μὲ πλήρη κριτικὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκει τὸ ἀφιερωμένο καὶ στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα ὑπ' ἀρ. 5 Sonderheft (1973) μὲ τίτλο Literaturübersicht über die Geschichte Neugriechenlands 1453-1945 (= Βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας 1453-1945), Veröffentlichungen (= Δημοσιεύματα) 1945-1970 ἀπὸ τὸν Edgar H ö s c h σελ. 421-535.

Στὴ Revue des études grecques δημοσιεύεται ἀπὸ τὸ 1890, κάθε χρόνο ἢ κάθε δεύτερο, δελτίο ἀφιερωμένο ἀποκλειστικὰ στὴν ἐπιγραφικὴ καὶ σὲ λίγο ἀραιότερα διαστήματα ἄλλο γιὰ τὴν παπυρολογία. Καὶ τὰ δύο συντάσσονται ἀπὸ ἀριστεῖς τοῦ κλάδου καὶ περιλαμβάνουν τόσο τίς ἐκδόσεις τῶν κειμένων, ὅσο καὶ τὰ συναφῆ μελετήματα. Ἰδιαίτερα στὸ δελτίο πού καταρτίζει ὁ Louis Robert μὲ τὴ συνεργασία τῆς Jeanne Robert ἔχει ἐναποτεθεῖ ἀνεξάντλητος θησαυρὸς σοφίας καὶ πέρα ἀπὸ τὸν κυρίως ἐπιγραφικὸ κλάδο, τοῦ ὁποῖου τὰ χρονικὰ ὅρια καλύπτει ὁ ἀκαταπόνητος ἐρευνητὴς ἀπὸ τὴν πρῶμῃ Ἀρχαιότητα μέχρι καὶ τοὺς προχωρημένους βυζαντινοὺς χρόνους.

Βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση παρέχουν καὶ ἄλλα περιοδικὰ τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀναγραφοῦν ὅλα ἐδῶ, ὅπως ἐπίσης ξεπερνᾷ τὸ σκοπὸ τοῦ μικροῦ τούτου πονήματος ἡ παράθεση καταλόγου τῶν ἑκατοντάδων περιοδικῶν πού ἐκδίδονται σὲ διάφορες χώρες γιὰ τὴν ἐπιστῆμιν τῆς Ἱστορίας καὶ τοὺς βοηθητικούς τῆς κλάδους. Περιορίζομαι νὰ σημειώσω μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα. Γενικῆς Ἱστορίας: Historische Zeitschrift, Revue Historique, Historical Review, Historia, Historisches Jahrbuch. Συγκεκριμένης περιόδου, π.χ. ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, μὲ ὕλη πού ἐκτείνεται πολλὰς φορὲς στὴ φιλολογία, ἀρχαιολογία, ἐπιγραφικὴ: The Journal of Hellenic (καὶ ἀντίστοιχα Roman) studies, Revue des études grecques, Bulletin de correspondance hellénique, Hesperia, Historia, Klio, Parola del Passato γιὰ τὸ Βυζάντιο: Byzantinische Zeitschrift, Byzantion, Revue des études

byzantines, Byzantinoslavica, Vjantinckij vremennik· για τῆ νεώτερη ιστορία: Modern History, Revue de la seconde guerre mondiale, Revue d'histoire moderne (et contemporaine)· για βοηθητικούς κλάδους τῆς Ἱστορίας: Aegyptus, Archiv für Papyrusforschung, Études de papyrologie (παπυρολογία), Numismatic Chronicle, Revue numismatique (νομισματική), Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Epihraphica (ἐπιγραφική).

Στὴν Ἑλλάδα ἐκδίδονται ἀρκετά ἐπιστημονικά περιοδικά ὄχι καθαρὰ ἱστορικῆς φύσεως ἀλλὰ μέ ἐπέκταση στὴν ἀρχαιολογία καὶ φιλολογία. Περισσότερο σαφῆ εἶναι τὰ χρονικά πλαίσια, π.χ. ἀποκλειστικά γιὰ τὴν Ἀρχαιότητα, τὸ Βυζάντιο, τοὺς νεώτερους χρόνους. Μνημονεύω μερικά ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα: Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, Ἐπετηρίς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἑλληνικά, Βυζαντινά, Ἀθηνᾶ, Μνημοσύνη, Μνήμων, Θησαυρίσματα, τὰ περιοδικὰ τῶν ἐρευνητικῶν Κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Πολυάριθμα, ποικίλης ὕλης (ἱστορικῆς, φιλολογικῆς, γλωσσολογικῆς, λαογραφικῆς), ὄχι ὁμως πάντοτε ὑψηλῆς στάθμης, ἰδιαίτερα στὴ διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων — γιατί ἡ προσφορά τοῦ ἀνέκδοτου ὕλικου εἶναι ὅπως ὅποτε καλὸδεχτὴ — εἶναι τὰ περιοδικὰ πού βάσει τους λαμβάνονται γεωγραφικά πλαίσια, ἐνῶ τὰ χρονικά ὄρια καλύπτουν ὅλη τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τὰ γεωγραφικά ὄρια ξεπερνοῦν τὰ σύνορα τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ ἐκτείνονται σ' ὅλο τὸ χῶρο πού ἔζησε καὶ ἔδρασε αἰῶνες ὁ Ἑλληνισμός. Στὴν κατηγορία αὐτῆ τῶν περιοδικῶν καταλέγονται τὰ ἑξῆς: Πελοποννησιακά, Μικρασιατικά Χρονικά, Θρακικά, Ἀρχεῖον Πόντου, Κρητικά Χρονικά, Κυπριακά Σπουδαί, Ἡπειρωτικὴ Ἔστια, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν μελετῶν, Μακεδονικά, Κιμωλιακά καὶ ἄλλα.]

Πηγές τῆς Ἱστορίας

1. Γενικά

Ἡ γνώση καί ἀνάπλαση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος στηρίζεται στά κάθε εἶδους κατάλοιπα αὐτοῦ τοῦ παρελθόντος πού ὀνομάζουμε πηγές τῆς Ἱστορίας καί κατατάσσουμε στίς ἀκόλουθες μεγάλες ἐνό- τητες:

α') Γραπτά κείμενα, β') προφορική παράδοση, γ') μνημεῖα καί ἀρχαιολογικό ὕλικό, δ') ὀπτικό καί ἀκουστικό ὕλικό γιά τίς τε- λευταῖες δεκαετίες, ἀφότου ἡ νεώτερη τεχνική ἐπέτρεψε τήν ἀποτύ- πωση καί διατήρηση τῆς εἰκόνας καί τοῦ λόγου σέ κινηματογραφικές ἢ τηλεοπτικές ταινίες καί τήν ἀποτύπωση τοῦ λόγου σέ δίσκους ἢ μαγνητοταινίες.

Καθεμία ἀπ' αὐτές τίς ἐνότητες περιλαμβάνει περισσότερες κατη- γορίες πηγῶν πού καθεμία ἔχει τή δική της προέλευση, ἰδιαίτερους κανόνες γιά τή χρησιμοποίησή της καί διαφορετική ἀξιολόγηση. Μερικές ἀπό τίς κατηγορίες αὐτές, ὅπως εἶναι ἡ ἱστοριογραφία, τά ἔγγραφα, τά μνημεῖα, ἀπαντοῦν σέ ὅλες τίς ἱστορικές ἐποχές· ἄλλες ὁμως εἶναι συνυφασμένες μέ τήν πολιτισμική ζωή ὀρισμένων λαῶν καί ἐποχῶν. Ἐτσι γιά τήν ἑλληνική καί ρωμαϊκή ἀρχαιογνωσία πρω- τεύουσα θέση ἔχουν οἱ ἐπιγραφές· γιά τοὺς ἑλληνιστικούς, ρωμαϊ- κούς καί βυζαντινοὺς χρόνους, καί ἰδιαίτερα γιά τήν Αἴγυπτο, ξε- χωρίζουν οἱ πάπυροι· στό Βυζάντιο ἐμφανίζονται νέες πηγές, οἱ βίοι καί τά μαρτύρια ἀγίων καί ἡ ἐκκλησιαστική ἱστοριογραφία. Τό ΙΖ' αἰῶνα στή Δυτική Εὐρώπη ἀρχίζει ἡ ἔκδοση ἐφημερίδων πού θά ἐξελιχθοῦν σέ μιὰ ἀπό τίς σημαντικές πηγές τῶν τελευταίων αἰῶνων.

Ἡ προέλευση τοῦ ἀντικειμένου ἀνάλογα μέ τό εἶδος του — χει- ρόγραφο, ἔγγραφο, ἔργο τέχνης, ἀντικείμενο καθημερινῆς χρήσεως κτλ. — ἡ διατήρηση καί ἡ φύλαξή του (σέ βιβλιοθήκες, ἀρχεῖα, μουσεῖα, ἰδιωτικές συλλογές) εἶναι ἀντικείμενο ἄλλων ἐπιστημο- νικῶν κλάδων.

2. Προϋποθέσεις γιά τή χρησιμοποίηση τῶν πηγῶν

Ὁ ἱστορικός θά ἀναζητήσει τήν καλύτερη ἔκδοση ἐφόσον πρό- κεται γιά γραπτά κείμενα, τήν πληρέστερη δημοσίευση τῶν ἀρχαιο- λογικῶν εὐρημάτων καί μνημείων, τήν ἀκριβέστερη καί λεπτομερέ-

στερη καταγραφή της προφορικής παράδοσης. Δέν είναι σπάνιο στό πρόσωπο του ιστορικού νά συμπίπτει καί ό φιλόλογος, έκδότης ιστορικών φιλογογικών κειμένων, έπιγραφών καί έγγραφων, όπως συχνά συμβαίνει στην πράξη γιά τήν έκδοση των βυζαντινών, μεταβυζαντινών καί των έγγραφων του νεότερου έλληνικού κράτους.

Γιά τή χρησιμοποίηση των πηγών απαιτείται:

α) ή γλωσσική κατανόησή τους· β) ή χρονολόγησή τους, όσο τό δυνατό ακριβέστερα ή τουλάχιστο μέ τή μεγαλύτερη δυνατή προσέγγιση· (γιά τά προβλήματα χρονολόγησης καί τά χρονολογικά συστήματα μίλησα σέ ξεχωριστά κεφάλαια·) γ) ό έλεγχος της αξιοπιστίας· δ) ή αξιολόγηση κάθε κατηγορίας πηγών.

Η γλωσσική κατανόηση προϋποθέτει τή γνώση της γλώσσας, στην όποία έχει συνταχθεί ή γραπτή μαρτυρία. Καί γιά μέν τίς νεότερες ιστορικές εποχές δέν υπάρχει πρόβλημα· αλλά γιά μερικούς λαούς καί όρισμένες περιόδους της Αρχαιότητας έχουμε γραπτή παράδοση σέ γλώσσα πού άκόμη δέ διαβάστηκε καί πρέπει νά περιμένουμε ώσπου νά αναγνωσθεί ή άγνωστη άκόμη γλώσσα. Σχετικό παράδειγμα έχουμε στίς μέρες μας τήν ανάγνωση της μυκηναϊκής γραμμικής γραφής Β, πού άρχισε πριν μερικές δεκαετίες καί προχωρεί μέ ίκανοποιητικό ρυθμό, άφότου άποκαλύφθηκε ότι πρόκειται γιά έλληνική γλώσσα. Η ανάγνωση μιās άγνωστης ως τώρα γλώσσας στηρίζεται είτε στίς έπιστημονικές μεθόδους πού χρησιμοποιούν οί σύγχρονες υπηρεσίες άποκρυπτογράφησης μυστικών κωδίκων, όποτε όμως πρέπει νά έχουμε στή διάθεσή μας άρκετά έκτενες καί συνεχές κείμενο, είτε γίνεται μέ τή βοήθεια δίγλωσσου κειμένου, του όποιου ή μία γλώσσα καταγραφής μās είναι ήδη γνωστή. Ώραιο παράδειγμα άποτελεί ή έπιγραφή σέ μαύρο βασάλτη πού βρέθηκε κατά τή διάρκεια της ναπολεόντειας έκστρατείας στην Αίγυπτο. Στο λίθο της Ρόσέτης, όπως όνομάστηκε άπό τήν όμώνυμη πόλη όπου καί βρέθηκε, άπαντά τό ίδιο κείμενο αιγυπτιακά καί έλληνικά, μέ χαρακτηρισές έλληνικούς, ιερογλυφικούς καί δημοτικούς. Χάρη στή δεξιότητα του Γάλλου σοφού Jean - Francois Champollion θεμελιώθηκε πάνω σ' αυτό τό κείμενο άπό τό 1822 ή ανάγνωση της ιερογλυφικής γραφής. Έξίσου σπουδαία είναι ή χαραγμένη στον άπότομο βράχινο τοίχο τριγλωσση έπιγραφή του Behistoun ή Behistun, χωριού του Ιβανικού Κουρδιστάν, στην όποία τό ίδιο κείμενο αναγράφεται στην άκκαδική (= δαβυλωνιακή), αρχαία περσική καί έλαμιτική γλώσσα καί διαι-

*γλωσσική
κατανόηση*

ωνίζει τό θρίαμβο τοῦ Δαρείου (521-486 π.Χ.). Ἡ ἐπιγραφή βωθήσθη στήν ἀνάγνωση τῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς πού χρησιμοποιοῦσαν στή Μεσοποταμία κι ἀπό τήν ὁποία προῆλθε ἀπλουστευμένη ἢ σφηνοειδῆς γραφή μέ τήν ὁποία γραφόταν ἡ ἀρχαία περσική γλῶσσα.

Ἀπό τίς γλώσσες τῶν μεσογειακῶν λαῶν δέν ἔχει ἀκόμη κατανοηθεῖ ἡ γραμμική γραφή Α καί κατά ἓνα μέρος ἡ ἔτρουσικκή, γιατί δέ βρέθηκε δίγλωσσο κείμενο· ὅσα δέ ἔχουν σωθεῖ στήν ἔτρουσικκή — τῆς ὁποίας τά γράμματα εἶναι ἑλληνικά — εἶναι μικρά καί χωρίς συνεχή ἀφήγησι κι ἔτσι δέν προσφέρουν ὑλικό ἀρκετό γιά τή σύνταξη λεξικοῦ τῆς.

Ἐλεγχος
ἀξιοπιστίας
τῶν πηγῶν

Κατά τή χρησιμοποίηση κάθε πηγῆς καί πληροφορίας προβάλλει τό ἐρώτημα τῆς ἀξιοπιστίας καί εἰδικότερα: ὁ συντάκτης μᾶς εἰδησιῶν, ἑνός ἐγγράφου, μᾶς ἐκθεσῆς εἶχε τήν πρόθεσι νά συσκοτίσει τά πράγματα καί νά μὴ δώσει ἀκριβεῖς πληροφορίες ἢ ὁ ἴδιος ἀπατήθηκε; Ὅταν ὁ Μακάριος Μελισσηνός ἢ ὁ Κωνσταντῖνος Σιμωνίδης πλαστογραφοῦν κείμενα καί ἔγγραφα ἐκ προθέσεως, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θέλουν νά μᾶς ἐξαπατήσουν. Ὅταν ὅμως ὁ Ἡρόδοτος στήν Ἱστορία του περιέλαβε καί ἀφηγήσεις ὄχι πάντοτε ἀκριβεῖς γιά τήν ἱστορία ἄλλων λαῶν, ὅπως τίς ἄκουσε, εἶναι καλῆς πίστεως καί ἀγαθῶν προθέσεων.

Στήν ἀνάλυση πού θά ἀκολουθήσει γιά τήν κάθε κατηγορία πηγῶν, θά γίνει εἰδικότερος λόγος γιά τά ἀνακύπτοντα θέματα ἀξιοπιστίας.

Ἄμεσες καί ἔμμεσες πηγές

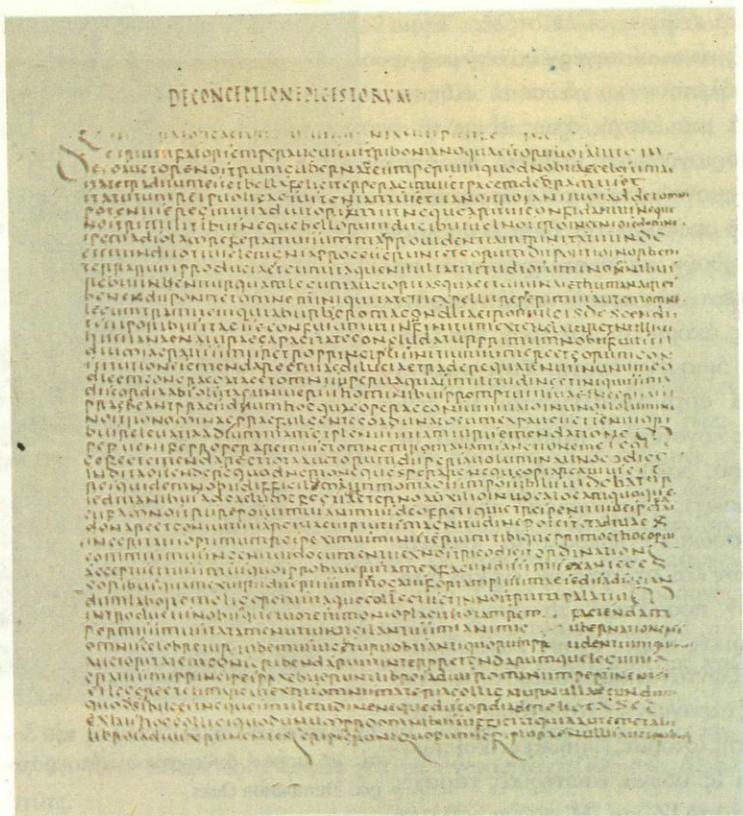
Οἱ τέσσερις μεγάλες ἐνότητες πού ἀνέφερα προηγουμένως ἀνάγονται εἴτε σέ ἄμεσες εἴτε σέ ἔμμεσες πηγές. Οἱ πρῶτες συνιστοῦν αὐτούσια κατάλοιπα τοῦ παρελθόντος, ὅπως εἶναι τά μνημεῖα, τά νομίματα, οἱ ἐπιγραφές, τά οἰκόσημα, οἱ σφραγίδες, τά ἀνασκαφικά εὐρήματα καί γιά τήν ἐποχή μας τό ἀκουστικό, κινηματογραφικό καί τηλεοπτικό ὑλικό. Στίς ἄμεσες πηγές ἀνήκουν κι ἐκεῖνα τά γραπτά κείμενα πού προορισμός τους ἦταν νά ὑπηρετήσουν συγκεκριμένο πρακτικό σκοπό. Μ' αὐτό τό κριτήριον ἄμεσες πηγές ἀποτελοῦν ἡ νομοθεσία, οἱ διεθνεῖς συμβάσεις, τά πρακτικά τῶν οἰκουμενικῶν ἢ τοπικῶν συνόδων, τῶν κοινοβουλίων, τῶν διεθνῶν διασκέψεων, τά ἔγγραφα δημόσια καί ἰδιωτικά, οἱ στρατιωτικοί κανονισμοί, τά πολι-

τικά κείμενα, οί επιστολές. Ἐμμε-
 σες εἶναι οἱ πηγές ἐκείνες πού ἀ-
 ποβλέπουν νά δώσουν εἰδήσεις
 γιά μιὰ ἐποχή, ὅπως εἶναι τά ἱ-
 στοριογραφικά κείμενα, τά ἀπο-
 μνημονεύματα ἢ πάλι ὡς προϊόντα
 τοῦ πνευματικοῦ βίου ἑνός λαοῦ
 βοηθοῦν νά ὀλοκληρώσουμε τήν
 εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς, πνευματι-
 κῆς, ἀκόμη καί πολιτικῆς του ζωῆς
 σέ ὀρισμένη ἐποχή. Στήν κατηγο-
 ρία αὐτή καταλέγονται τά ἔργα
 τῆς λογοτεχνίας (μυθιστόρημα, θέ-
 ατρο, δοκίμιο, ταξιδιωτικές ἐντυ-
 πώσεις), γεωγραφικά πονήματα,
 προσωπικά ἡμερολόγια καλλιτε-
 χνῶν καί λογοτεχνῶν, ὡς καί ἄση-
 μων προσώπων, τά ὅποια ὁμως
 μερικές φορές ἔχουν καταπληκτι-
 κή ζωντάνια καί δροσερότητα. Ἀπό
 τίς ταραγμένες ἐποχές ἰδίως τῆς γαλ-
 λικῆς ἱστορίας (θρησκευτικοί πόλε-
 μοι 15' αἰώνα, ἐσωτερικές ταραχές
 κατά τό 13' καί 14' αἰώνα, γαλλική



Ὁρειχάλκινο βαρίδι ζυγαρίας τοῦ 5ου
 αἰ. μέ μορφή βυζαντινοῦ αὐτοκράτο-
 ρα. Dumbarton Oaks.

Ἐπανάσταση), ἔχουμε τέτοια ἡμερολόγια πού κράτησαν ἄνθρωποι
 χωρίς ξεχωριστή προσωπική δράση, ἀλλά οἱ ὅποιοι μέ τήν παρα-
 τηρητικότητα καί τήν ἀφέλειά τους διατήρησαν συμπτυκνωμένη στίς
 γραμμές τους ὅλη τή δραματικότητα ἐκείνων τῶν ταραγμένων και-
 ρῶν.



Χειρόγραφο τού βου αι. από τούς Πανδέκτες τής Ίουστινιανείου κωδικοποιήσεως.

Α΄ ΑΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Οί έπιμέρους κατηγορίες τών άμεσων πηγών Νομοθεσία

Κάθε εξελιγμένη πολιτεία κυβερνάται από νόμους πού έκδίδει ο άνώτατος άρχοντας στίς μοναρχικές καί στίς άπολυταρχικές ή τό συλλογικό όργανο (έκκλησία τού δήμου, σύγκλητος, βουλή, γεου-

σία) στίς δημοκρατικές καί ἀριστοκρατικές. Χάρη στόν επίσημο χαρακτήρα της ἢ νομοθεσία συνιστᾷ θεμελιακή πηγή, ἀξιόπιστη καί ἀθθεντική. Περιέχει τούς νομικούς κανόνες πού ρυθμίζουν τίς σχέσεις τῶν πολιτῶν πρός τό κράτος, ὅταν τοῦτο ἐνεργεῖ ὡς φορέας πολιτικῆς ἐξουσίας (δημόσιο δίκαιο), τίς σχέσεις τῶν προσώπων, φυσικῶν ἢ νομικῶν μεταξύ τους (ιδιωτικό δίκαιο) καί τίς σχέσεις τῆς πολιτείας πρός τήν Ἐκκλησία.

Στούς νεώτερους χρόνους, κατά τούς ὁποίους καί ἡ νομοθεσία δημοσιεύεται σέ ἐπίσημες, ἔντυπες δημοσιεύσεις (ἡ ἑλληνική στήν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως) καί τά μέσα δημοσιότητας εἶναι προσιτά, δέν ὑπάρχει πρόβλημα γιά τή διάσωσή της στήν ἔντυπη καταγραφή της. Ἀλλά ἀπό τίς παλιότερες ἐποχές, ὅταν τά μέσα δημοσιότητας ἦταν δύσχρηστα καί περιορισμένα, ἕνα μέρος τῆς νομοθεσίας, ἄλλοτε μεγαλύτερο καί ἄλλοτε μικρότερο κατά λαούς καί ἐποχές, ἔχει χαθεῖ· ἔτσι δέ μᾶς σώθηκε ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνα (γραμμένη στούς ἄξονες, κύρθεις) ἢ ὁ Ρωμαϊκός Δωδεκάδελτος, ἐνῶ ἔχει σωθεῖ αὐτούσια σέ ἐπιγραφή ἢ κατά πολύ ἀρχαιότερη νομοθεσία τοῦ βαβυλωνίου βασιλιᾷ Χαμουραμί. Τό ἴδιο παρατηρεῖται στά νομοθετικά κείμενα τοῦ Βυζαντίου· ἀπό τά δεκαέξι βιβλία τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα (ἔτ. 438) τά πέντε πρῶτα ἔχουν σωθεῖ κατά ἕνα μέρος τους, ὅπως ἐπίσης ἀπό τά «Βασιλικά» — κωδικοποίηση τῆς νομοθεσίας ἐπί Λέοντα ς´ — ἕνα μέρος ἔχει χαθεῖ. Ὁλόκληρη ἔχει διασωθεῖ ἢ Ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση.

Διεθνεῖς συμβάσεις

Οἱ διεθνεῖς συνθήκες, εἴτε ἀφοροῦν κράτη τῆς Ἀρχαιότητος εἴτε τοῦ Μεσαίωνα καί τῶν νεότερων χρόνων, ἀποτελοῦν ἔγκυρη καί ἀθθεντική πηγή γιά τίς διακρατικές σχέσεις καί φωτίζουν σπουδαίους τομεῖς τῆς στρατιωτικῆς, πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς ἱστορίας τῶν λαῶν. Γιά τήν Ἀρχαιότητα, ἐκτός ἀπό τήν ἱστοριογραφική παράδοση, ἀρκετά συχνά ἔχουμε καί τό ἀθθεντικό κείμενο πού ἦταν χαραγμένο σέ σκληρῆ ὕλη, ὅπως ἦταν οἱ ψηφμένες πλίνθοι, ἡ πέτρα καί τό μάρμαρο. [Οἱ συνθήκες τῶν κρατῶν τῆς Ἀρχαιότητος πρόκειται νά περιληφθοῦν στή σειρά Die Staatsverträge des Altertums, τῆς ὁποίας ὡς τώρα ἔχουν ἐκδοθεῖ οἱ τόμοι II ἀπό τόν H. B e n g t s o n

καί ΙΙΙ από τόν Η. Η. S c h m i t t, München, 1962 καί 1969 αντίστοιχα.

Οί διεθνείς συνθήκες τῶν νεώτερων χρόνων ἀπό τό 1761 καί ἐξῆς ἔχουν συγκεντρωθεῖ σέ μιά πολύτομη συλλογή Recueil général des traités ἀπό τόν G. F. de M a r t e n s, ἡ ὁποία καί συνεχίστηκε ἀπό ἄλλους (F. r. M u r h a r d, C. h. S a m w e r, J. H o p f, F. S t o e r k) μέ τόν τίτλο: Nouveau Recueil général de traités et autres actes relatifs aux rapports de droit international.]

Πρακτικά τῶν κρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων

Τά πρακτικά τῶν πολιτειακῶν σωμάτων (βουλή, γερουσία, Cortez, κογκρέσο καί ὅμοια), τῶν διακρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων (Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν, Ὁργανισμός Ἠνωμένων Ἐθνῶν) καί ἄλλων διεθνῶν ὀργανισμῶν (π.χ. Unesco, Διεθνές Νομισματικό Ταμεῖο, Σύνδεσμος τῶν πετρελαιοπαραγωγῶν χωρῶν, Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης κτλ.), τῶν διασκέψεων πού συγκλήθηκαν γιά τήν ἐπίλυση συγκεκριμένου διεθνoῦς θέματος — ἰδίως τόν τερατισμό πολέμου — ἀποτελοῦν σπουδαία καί μέ αὐθεντικό χαρακτῆρα πηγῆ.

Αὐτούσια κατάλοιπα τῆς Ἀρχαιότητος στόν τομέα αὐτό δέν ὑπάρχουν. Γιά τίς συζητήσεις στή ρωμαϊκή σύγκλητο ἔχουμε πληροφορίες ἀπό συγγραφεῖς καί μόνο τῆς συνεδρίας, κατά τήν ὁποία ἀνακοινώθηκε ἡ ἔκδοσι τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα, γιάτί σῶθηκε τό πρακτικό.

Σημαντικά σέ ἔκτασι καί περιεχόμενο εἶναι τά πρακτικά τῶν οἰκουμενικῶν καί τοπικῶν συνόδων, κατά τό μέτρο δέδαια πού σῶθηκαν (π.χ. τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς, ἔτ. 325 σῶθηκε μόνο ὁ κατάλογος τῶν ἐπισκόπων πού πῆραν μέρος), γιστί, ἐκτός τοῦ ὅτι ἀποτελοῦν τόν καθρέφτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης γιά τήν ἐποχή τῆς συνόδου, μεταφέρουν ὡς ἐμᾶς αὐτούσιες τίς συζητήσεις γιά τά δογματικά θέματα πού αἰῶνες συγκλόνιζαν τῆ βυζαντινῆ αὐτοκρατορία. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς συνόδους τῆς Ἐκκλησίας πού συγκλήθηκαν τό Μεσαίωνα, τήν Ἀναγέννησι καί τούς νεώτερους χρόνους μέ τήν πρωτοβουλία τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Τά πρακτικά τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) πού ἀσχολήθηκε μέ τό περιάλητο θέμα τῆς ἔνωσης τῶν ἐκκλησιῶν καταλαμβάνουν μαζί μέ τά ἄλλα σχετικά κείμενα πολλούς τόμους.

Νομίσματα

1. Στη ζωή της ανθρωπότητας τό νόμισμα δέν μπηκε πολύ νωρίς καί αρχικά επικρατεί τό σύστημα της άπευθείας ανταλλαγής τών αγαθών. Ή εισαγωγή του νομίσματος είχε σπουδαιότατες οικονομικές καί κοινωνικές συνέπειες. Αρχικά τό μέταλλο δέν είχε ορισμένη μορφή αλλά ύπό τύπο κατεργασμένων προϊόντων, όπως ήταν οί χύτρες, τρίποδες, περόνες, χρησίμευε ως ανταλλακτικό μέσο. Ή ανάγκη τεμαχισμού του μετάλλου για τή διευκόλυνση τών συναλλαγών επέβαλε καί τήν άποτύπωση μιās ένδειξης δηλωτικής του βάρους, ώστε οί συναλλασσόμενοι νά είναι βέβαιοι για τό βάρος καί τήν περιεκτικότητά του. Έτσι ανέκυψε ή άποτύπωση ενός συμβόλου πάνω στό μέταλλο από τήν Άρχή πού τό έθετε στην κυκλοφορία, ώστε νά ύπάρχει έγγύηση για τό βάρος καί τήν ποιότητα. Κατά μιá άποψη οί πρώτοι πού έπινόησαν τό σφράγισμα ήταν τραπεζίτες ή θησαυροφύλακες ναών. Άλλά πολύ σύντομα μεταβλήθηκε σέ βασιλικό προνόμιο. Από κείνη τή στιγμή τό μεταλλικό κομμάτι μέ τό χαρακτηριστικό σφράγισμα παίρνει θέση στην οίκονομία μέ άμεσες κοινωνικές καί πολιτικές συνέπειες. Πολλές φορές μεταβάλλεται σέ μέσο πολιτικής πίεσης. Μέ τήν εικονογραφία του γίνεται μέσο διακήρυξης πολιτικής ιδεολογίας, πολιτειακών αρχών, θρησκευτικών άντιλήψεων καί τέλος, μέ τήν καλαίσθητη εμφάνισή του άποκτά καί

Βυζαντινά νομίσματα: α) Χάλκινο νόμισμα Ίουστινιανού Α΄ β) Χρυσό νόμισμα Ίουστινιανού Β΄. Εικονίζεται μέ τόν γιού του Τιβέριο. Στην άλλη όψη του νομίσματος ό Χριστός. γ) Χρυσό νόμισμα του Λέοντα Στ΄ του Σόφου.

*ιστορία
του νομίσματος
καί ό ρόλος
του στην
οικονομική
καί πολιτική
ζωή*



καλλιτεχνική αξία. Το νόμισμα ενδιαφέρει το μελετητή κάθε ιστορικής περιόδου από διαφορετικές σκοπιές.

Στήν Ἀρχαιότητα, ἡ ἐξάπλωση ἑνός νομισματικοῦ συστήματος ἀντανακλᾷ τὴν πολιτικὴ δύναμη τοῦ κράτους καὶ τὴν ἔκταση τῶν ἐμπορικῶν ἐπικοινωνιῶν, ὅπως ἡ κοπὴ νομίσματος εἶναι ἔνδειξη τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας μιᾶς πόλης. Εἶναι φορὲς πού τὸ νόμισμα ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς πόλης ἢ ἀποκαλύπτει τὴν παρουσία ἑνός ἡγεμόνα στὴν ἐξουσία.

τὸ νόμισμα
ὡς ἔκφραση
οἰκονομικῆς
εὐρωστίας

2. Ἡ σταθερότητα στὴν περιεκτικότητα τοῦ πολύτιμου μετάλλου ἀντανακλᾷ τὴν εὐρωστία τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν, ὅπως ἀντίστροφα ἡ νοθεία τοῦ νομίσματος δείχνει τὴν κατάρπτωσή τους. Τὸ κράτος, γιὰ νὰ βρεῖ διέξοδο σὲ ἀντίξοες περιστάσεις, ἀλλοιώνει τὴν ποιότητα τοῦ πολύτιμου μετάλλου — ἢ ὅπου τὸ μεταλλικὸ σύστημα ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸ χαρτονόμισμα ἐκδίδει ἀδιάκοπα νέα — μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποτιμηθεῖ ἡ ἀξία του καὶ νὰ ἐπέλθει πληθωρισμός. Στὰ σταθερά ἀνήκουν οἱ χρυσοὶ στατήρες (*φιλίππειοι*) τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Φιλίππου Β΄ (359-336), τὰ τετράδραγμα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (βρέθηκαν θησαυροὶ τετραδράχμων του κοντὰ στὸν ποταμὸ Ἰξο στὶς Ἰνδίες καὶ στὴν Καβούλ στὸ Ἀφγανιστάν), ὁ βυζαντινὸς χρυσὸς *solidus**, ἀναλλοίωτος ἀπὸ τὴ νομισματικὴ σταθεροποίηση τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνα. Ἡ ἐπιτυχία τῆς νομισματικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ἡ ἀδιατάρακτη σταθερότητα τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος γιὰ αἰῶνες προκάλεσε στὴ συνείδηση τοῦ πολίτη τῆς αὐτοκρατορίας τὴν ταύτιση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος μὲ τὸ κωνσταντίνειο, ἀντίληψη πού διατηρήθηκε ὡς τίς μέρες μας. Καὶ σήμερα ὁ ἑλληνικὸς λαὸς χαρακτηρίζει *κωνσταντινάτο* κάθε παλιὸ χρυσὸ νόμισμα, ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση πού εἶναι χαραγμμένη καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ χρόνο κοπῆς του, πού μπορεῖ νὰ ἀπέχει αἰῶνες πολλοὺς ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ φράση *φλουρί κωνσταντινάτο* ἀπαντᾷ στὰ κείμενα τῆς δημῶδους λογοτεχνίας μας ἀλλὰ καὶ στὴν καθημερινὴ λαλιά. Τὰ βενετικὸ δουκάτο ἀπὸ τὸ 1284 μέχρι τὸ τέλος τῆς Γαληνοτάτης (1797) καὶ ἡ χρυσὴ ἀγγλικὴ λίρα ἀποτελοῦν ἀνάλογα παραδείγματα σταθεροῦ

* σταθερός (μεταφορικά: νόμισμα γνήσιο, ἀνόθευτο)

νομίσματος στους νεότερους χρόνους.

Ἡ ἐμπιστοσύνη στή σταθερότητα ἑνὸς νομίσματος γίνεται κοινή συνείδηση μὲ ἀποτέλεσμα νά κυριαρχεῖ τοῦτο στίς ἐσωτερικές καί διεθνείς συναλλαγές χωρίς καμιά νομοθετική καθιέρωση ἀλλὰ ἀπὸ τή φορά τῶν πραγμάτων. Ἔτσι τὸ νόμισμα ἀποδεικνύεται δείκτης πολλαπλῆς χρησιμότητας γιὰ τὸ μελετητὴ τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων.

3. Σημαντικὴ προσφορά στὸν ἱστορικὸ συνιστοῦν τὰ νομισματικά σύμβολα. Ἡ ἐπιλογή τους στήν ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα προσδιορίζεται ἀπὸ διάφορους παράγοντες καί πρῶτ' ἀπ' ὅλους τὸ θρησκευτικόν. Ἔτσι τὰ νομίσματα τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων μᾶς κάνουν γνωστοὺς τόπους λατρείας, ἱερά, λατρευτικὰ ἀγάλματα — εἴτε στή μορφὴ τοῦ ξόανου εἴτε σὲ ἐξελιγμένο τύπο πού σμίλεψε ὄνομαστός καλλιτέχνης — ἰδρυτές πόλεων, τὴν Τύχη τῆς πόλης μὲ μορφὴ θεϊκή. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καί τὰ σύμβολα ἀπὸ τὸ ζωικὸ ἢ φυτικὸ κόσμο, πού φέρουν ὡς παράσημο τὰ νομίσματα μερικῶν πόλεων, ὅπως τῶν Ἀθηνῶν (κουκουβάγια), Ἐφέσου (ἐλάφι, μέλισσα), Μιλήτου (λεοντάρι), Σάμου (ταῦρος), Συρακουσῶν (δελφίνι), Μεταποντίου (στάχυ), Σελινούντα (σέλινο), Νάξου (κλήμα), Μήλου (ρόδι), Κυρήνης (σίφιον) καί ἄλλων ἄλλα. Προσφορά σημαντικὴ ἀποτελεῖ καί ἡ χάραξη τοῦ προσώπου τοῦ ἡγεμόνα, συνήθεια πού ἐγκαινιάζεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο, ἴσως καί τὸ Φίλιππο Β', διαδίδεται στὰ ἑλληνιστικὰ βασίλεια καί ξένους λαοὺς, ὅπως Πάρθους καί Πέρσες τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν καί Σασανιδῶν, καί — μὲ πρωτοπόρο τὸν Ἰούλιο Καίσαρα — υἱοθετεῖται ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ πολιτεία καί τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Τὸ συμβατικὸ ἰδεῶδες τῶν θεϊκῶν μορφῶν ὑποκαθιστοῦν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλέξανδρου μέχρι καί τὴ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565) τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἡγεμόνα, κατὰ περίπτωσιν ἴσως ἐξιδανικευμένα, χάρις στὰ ὅποια γίνεται δυνατὴ ἡ ταύτιση τῶν ἀνώνυμα παραδομένων προτομῶν τῶν αὐτοκρατόρων τῆς ἀντίστοιχῆς χρονικῆς περιόδου. Στους ἀκόλουθους βυζαντινοὺς αἰῶνες ὑποχωρεῖ ἡ ἐξατομίκευση τῶν χαρακτηριστικῶν, οἱ μορφές εἶναι συμβατικές ἀλλὰ προβάλλουν ἔντονα τὰ βασιλικά σύμβολα καί ἡ νομικὴ θέση τῶν εἰκονιζόμενων μελῶν τῆς δυναστείας. Στὰ νομίσματα τῆς Ἀναγέννησης χαράσσονται ἡγεμονικά πορτραῖτα μὲ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ ἐξαιρετῆς καλαισθησίας.

*ἐξέλιξη καί
ἐρμηνευτικὴ
ἀξία τῶν
νομισματικῶν
συμβόλων*

Σύμβολα καί ἐπιγραφές στά ρωμαϊκά αὐτοκρατορικά καί στά βυζαντινά νομίσματα προσφέρονται γιά τήν ἐξακριβωση πολιτικῶν καταστάσεων, δυναστικῶν σχέσεων, τῆ θεωρηση τῆς πολιτικῆς καί πολιτειακῆς ιδεολογίας. Σ' ἐκεῖνα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου εἰκονίζονται σκηνές ἀπό τήν ἀρχαία ἱστορία τῆς Ρώμης, καθώς καί ἀπό τή σύγχρονη δημόσια ζωή, συχνά σέ συσχετισμό μέ τήν ἀρχουσα δυναστεία. Ἔτσι, εἰκονίζονται δωρεές σέ χρῆμα ἢ εἶδη (liberalitas) τοῦ αὐτοκράτορα στούς πολίτες, προσωποποίηση τῶν ἀρετῶν του, ἀναφωνήσεις (acclamations) κατά τήν ἀναγόρευση ἐκ μέρους τοῦ στρατοῦ, ἀναχώρηση γιά ἐκστρατείες, θυσίες, ἵπποδρομικοί ἀγῶνες. Ἐπίσης στή ρωμαϊκή ἐποχή χαράσσονται ἀπεικονίσεις γνωστῶν ἔργων τέχνης (π.χ. τοῦ Δία Ὀλυμπίας σέ νόμισμα χάλκινο τοῦ Ἀδριανοῦ, Ἀσκληπιοῦ Ἐπιδαύρου σέ νόμισμα τοῦ Ἀργουῦς τῆς ἴδιας ἐποχῆς) ἢ δημόσιων χώρων (π.χ. τοῦ Κολοσσαίου, τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ὀστίας, τῆς Αἰμιλίας βασιλικῆς). Διαιωνίζονται ἀκόμη ἀρχαία πολιτικά συνθήματα πού περνοῦν καί στά βυζαντινά νομίσματα τῆς πρώιμης περιόδου, τά ὁποῖα, ὅπως εἶναι γνωστό, γιά αἰῶνες φέρουν τίς ἐνδείξεις καί τίς ἐπιγραφές στά λατινικά. Ἀναγράφονται φράσεις ὅπως: Gloria Romanorum, Salus Reipublicae, Victoria Augustorum, Virtus Augusti, Gloria orbis terrarum* κτλ. Μεταβολές στήν ἐπίσημη τιτλοφορία τοῦ βυζαντινοῦ μονάρχου ἔχουν τόν ἀντίκτυπό τους στά νομίσματα. Ὁ τίτλος *δεσπότης* γιά πρώτη φορά ἀπαντᾷ σέ χάλκινο κέρμα τοῦ Λεόντα Γ' (717-741), ὁ τίτλος *βασιλεὺς* σέ χρυσό νόμισμα τοῦ Λεόντα Δ' (775-780). Χάρη στίς νομισματικές παραστάσεις γνωρίζουμε τίς κατακτήσεις τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ στό ρωμαϊκό κράτος καί τῆ βαθμιαία πρόοδο τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Μεταξύ ἄλλων εἰκονίζεται τό ἡλιακό ἄρμα, τό χερί πού βγαίνει ἀπό τά σύννεφα καί συμβολίζει τό ὑπέρτατο ὄν, ἢ Νίκη ἢ ἀποδοχή τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκδηλώνεται στά νομίσματα μέ τήν εἰσαγωγή χριστιανικῶν συμβόλων, ὅπως τό μονόγραμμα **Χ** πού ἄλλοτε προστίθεται στό στεφάνι πού κρατᾷ ἡ Νίκη, ἄλλοτε στό κράνος τοῦ αὐτοκράτορα, ἄλλοτε στό βράχο πού στηρίζεται ἡ προσωποποίηση τῆς Κωνσταντινουπόλης ἢ τῆς Νίκης κτλ. Πολύ διαφωτιστικές ἀπο-

* Δόξα Ρωμαίων, Σωτηρία τῆς Δημοκρατίας, Νίκη τῶν Ἀγούστων (= σεβαστῶν), Ἀρετή Ἀγούστου, Δόξα τῆς οἰκουμένης.

δείχτηκαν οί παραστάσεις στά νομίσματα καί μέτάλλια του Μεγάλου Κωνσταντίνου γιά τό πρόβλημα τής προσχώρησής του στό Χριστιανισμό.

Ἡ βυζαντινή ζωή, στενά δεμένη μέ τή θρησκεία ἀκόμη καί στήν πολιτική ἰδεολογία, βρῖσκει τήν ἀντανάκλασή της καί στά νομίσματα. Σέ χάλκινο κέρμα του αὐτοκράτορα Ἡρακλείου (610-642), ὅπου κυριαρχεῖ ἡ παράσταση του σταυρικοῦ συμβόλου, ἀπαντᾷ ἡ πρώτη ἑλληνική ἐπιγραφή *ἐν τούτῳ νίκα*, χαρακτηριστική του σταυροφορικοῦ πνεύματος πού διέπνεε τήν ἐκτρατεία κατά τῶν Περσῶν. Πρῶτος ὁ Ἰουστινιανός Β΄ στήν πρώτη περίοδο τής βασιλείας του (685-695) χάραξε τήν εἰκόνα του Χριστοῦ καί στήν ἄλλη ὄψη του νομίσματος δήλωσε γιά τόν ἑαυτό του *Justinianus servus Christi*.^{*} Ἡ μορφή τής Θεοτόκου ἀπαντᾷ γιά πρώτη φορά σέ νόμισμα του Λέοντα ζ΄ (886-912)· στους ἐπόμενους αἰῶνες πολλαπλασιάζονται οἱ ἀπεικονίσεις ἁγίων, ἰδίως στρατιωτικῶν.

4. Ὁ τόπος ἀνευρέσεως νομισμάτων (ὀδικές ἀρτηρίες, οἰκισμοί) σέ συνάρτηση μέ τόν ἀριθμό τους (μεμονωμένα ἢ θησαυροί) προσφέρεται γιά τήν ἐξακριβίωση ἐμπορικῶν σχέσεων ἢ ἐπικοινωνίας κέντρου καί ἐπαρχιῶν, τή μετακίνηση πληθυσμῶν, τή διακίνηση στρατευμάτων. Ἀκόμη πιό χρήσιμα ἀποδεικνύονται τά εὐρήματα, ὅταν ἡ ἀνασκαφή πραγματοποιεῖται σέ μεγάλα ἀστικά κέντρα (π.χ. Ἀθήνα, Κόρινθος, Ἀντιόχεια, Ἐφεσος, Σάρδεις, Φίλιπποι κτλ.), ὅπου τά ἀνευρισκόμενα νομίσματα φθάνουν σέ χιλιάδες καί οἱ οἰκισμοί σφύζονται ἀπό ζωή ἐπί αἰῶνες. Μερικές φορές τήν αἰφνίδια καταστροφή πόλης ἀπό σεισμό, ἐχθρική εἰσβολή, πυρκαγιά βεβαιοῦν τά νομίσματα πού ἀπαντοῦν σέ ὀρισμένο στρώμα καί σταματοῦν στήν ἀπεικόνιση ὀρισμένου ἄρχοντα, ἡ ὁποία ἔτσι συνιστᾷ ἕνα χρονολογικό ὄροσημο. Ἡ ἀνεύρεση νομισμάτων σέ μιά ἀνασκαφή βοηθάει στή χρονολόγηση καί τῶν λοιπῶν εὐρημάτων καί στή συναγωγή συμπερασμάτων γιά τίς περιπέτειες του οἰκισμοῦ καί ἐνδεχόμενα τήν οἰκονομική του εὐρωστία.

Θησαυροί μέ νομίσματα διάφορων ἐποχῶν βρῖσκονται σ' ὄλο τό χωρο του ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ καί βυζαντινοῦ κόσμου. Βυζαντινά νομίσματα τής πρώιμης περιόδου ἀπαντοῦν καί στή δόραιο καί κεντρική Εὐρώπη κοντά στίς μεγάλες ὀδικές ἀρτηρίες πού ἀκολου-

*διάφορα
συμπεράσμα-
τα ἀπό τήν
ἀνεύρεση
νομισμάτων*

^{*} Ἰουστινιανός δούλος του Χριστοῦ

θοῦσαν οἱ μισθοφόροι τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ γιά νά γυρίσουν στίς πατρίδες τους. Νομίσματα ἔκοψαν καί οἱ κατά καιρούς ἡγεμόνες τοῦ Μεσαίωνα, τῆς Ἀναγέννησης καί τῶν νεότερων χρόνων· καί γιά μέν τή συμβολή τους στήν ἐξέταση οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν φαινομένων ἰσχύουν ὅσα ἀνέπτυξα προηγουμένως· ἡ σχετική σημασία τους γιά τή γνώση τῆς πολιτικῆς θεωρίας καί πολιτειακῶν καταστάσεων ἐλαττώνεται ὅσο κατεβαίνουμε στοὺς νεότερους χρόνους, γιατί τό σχετικό μέ τούς τομεῖς αὐτούς ἀρχεῖακό καί φιλολογικό ὄλικό γίνεται πῶ ἀφθονο. Πάντως, ἡ ἀντανάκλαση τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας καί προπάντων τῶν πολιτειακῶν μεταβολῶν ἀπαντᾶ καί στίς νεότερες ἐποχές. Π.χ. ὁ τίτλος *Roi de France** ἀντικατάστάθηκε στά χρόνια τοῦ Λουδοβίκου-Φιλίππου (1830-1848) μέ ἐκεῖνον *Roi des Français*.

Σφραγίδες

χρησιμότητα

Ἄμεσες καί ἀθθεντικές πηγές εἶναι οἱ σφραγίδες, ὅπως λέγεται ἡ ἀποτύπωση σέ εὐπλασθή ὕλη, συνήθως κερί ἢ λιωμένο μέταλλο (χρυσός, ἄργυρος, μολύβι), παραστάσεως σκαλισμένης σέ σκληρό μέταλλο· τοῦτο ἀποτελεῖ τή μήτρα, βάση μέ τήν ὁποία θγαίνουν τά ἀποτυπώματα. Ἀπό τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους σώζονται τέτοια «βουλλωτήρια», ὅπως λέγονται. Ἡ σφραγίδα πιστοποιεῖ τήν ἐγκυρότητα καί διασφαλίζει τή μυστικότητα ἐνός ἐγγράφου ἢ μιᾶς ἐπιστολῆς· τοῦτο τυλίγεται σέ σχῆμα κυλίνδρου, περιβάλλεται μ' ἓνα λεπτό νῆμα, τοῦ ὁποίου οἱ δύο ἄκρες περνοῦν ἀνάμεσα στά πλακίδια πού ἀποτελοῦν τή σφραγίδα· μόνο μετά τήν ἀφαίρεσή τους εἶναι δυνατή ἡ γνώση τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγγράφου. Γιά τά ἐπίσημα ἐγγράφα γινόταν χρήση πολυτίμου μετάλλου, ὅπως ἄργυρου γιά τά πατριαρχικά (*ἀργυρόβουλα*) ἢ χρυσοῦ γιά ὀρισμένα βυζαντινά αὐτοκρατορικά (*χρυσόβουλα*). Στά τελευταῖα αὐτά ἡ χρυσή σφραγίδα εἶχε καλλιτεχνικό χαρακτήρα καί ταυτόχρονα ἦταν κόσμημα τοῦ ἐγγράφου. Στή μιᾶ ὄψη εἰκονίζοταν ἡ μορφή τοῦ αὐτοκράτορα πού τό ἐξέδιδε καί στήν ἄλλη συνήθως ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ.

εἶδη

* Βασιλιάς τῆς Γαλλίας, Βασιλιάς τῶν Γάλλων (πῶ. ἀνάλογο διπλωματικό πρόβλημα πού δημιουργήθηκε τόν καιρό τῆς ἐκλογῆς τοῦ Γεωργίου Α' ὅταν προτάθηκε ἀλλαγὴ τίτλου (ἀπό βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος σέ βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων) πού αὐτόματα ἀποκοτοῦσε εὐρύτερη σημασία, ἐθνική, πέρα ἀπό τά σύνορα τοῦ μικροῦ τότε κράτους.

Οί βυζαντινές σφραγίδες (μολυβδόβουλα) έχουν σωθει κατά δεκάδες χιλιάδες και μάλιστα όσες χρονολογούνται από τόν Η΄ αιώνα κι έπειτα. Στή μιá ðψη τους φέρουν εικόνα ιερού προσώπου (του Χριστού, τής Παναγίας, άγιου óμóνυμου μέ τόν κάτοχο τής σφραγίδας) και στήν άλλη αναγράφεται τό όνομα, τό άξιόμα ή άλλη ιδιότητα του κατόχου τής. Πολλές φορές οί έπιγραφές είναι έμμετρες. Οί βυζαντινές σφραγίδες, εκτός από τή συμβολή τους στήν προσωπογραφία, προσφέρουν πολλά στή γνώση τής κρατικής διάρθρωσης, πολιτιστικής, στρατιωτικής, οικονομικής κατάστασης, τής óργάνωσης τής Έκκλησίας και τών φιλανθρωπικών ίδρυμάτων.

Σώζονται άκόμη από παλαιότερες έποχές σφραγιδόλιθοι σέ ήμipολύτιμη πέτρα, πού πολλοί άπ' αυτούς άποτελούν άληθινά κομφοτεχνήματα. Σκαλισμένοι μέ μεγάλη τέχνη οί σφραγιδόλιθοι τής μινωικής και μυκηναϊκής έποχής άποτελούν σήμερα σπουδαιότατη πηγή πρίν άπ' όλα για τή γνώση τής θρησκείας και του κοινωνικού βίου. Άπό πολλές άπόψεις χρήσιμοι στόν ίστορικό είναι και οί αίγυπτιακοί σκαραβαίοι, καθώς και οί σφραγιδόλιθοι τών έλληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Στή Δύση, μεσαιωνική και αναγεννησιακή, χρησιμοποιείται ή σφράγιση κι έχουμε αυτούσιες σφραγίδες (ή άποτυπώματά των) βασιλέων, βασιλισσών, ευγενών, πόλεων. Ένδιαφέρον παρουσιάζει ή άπεικόνιση του έφιππου πολεμιστή, του όποιου στολές και έξαρτήματα πάνω στο άλλογο έχουν μελετηθεί μέ βάση τίσ σφραγίδες. Άπό τό ΙΔ΄ αιώνα κι εδώ οί κατώτεροι και οί μέσης τάξης ευγενείς άντικατέστησαν τήν άπεικόνιση του ίππότη στίς σφραγίδες τους μέ προσωπικά τους έμβλήματα, τά όποια στήν πραγματικότητα είναι σμίκρυνση χαρακτηριστικών στοιχείων τής στολής του ίππέα-πολεμιστή. Η άποτύπωση αυτών τών έμβλημάτων στίς σφραγίδες τών ευγενών συμβάλλει στή μελέτη τών οικογενειακών κλάδων. Χρήσιμο ύλικό προσφέρουν στόν ίστορικό του δικαίου οί σφραγίδες πόλεων τής Δυτικής Ευρώπης, όπου εικονίζονται ό δήμαρχος, πολίτες, δικαστές.

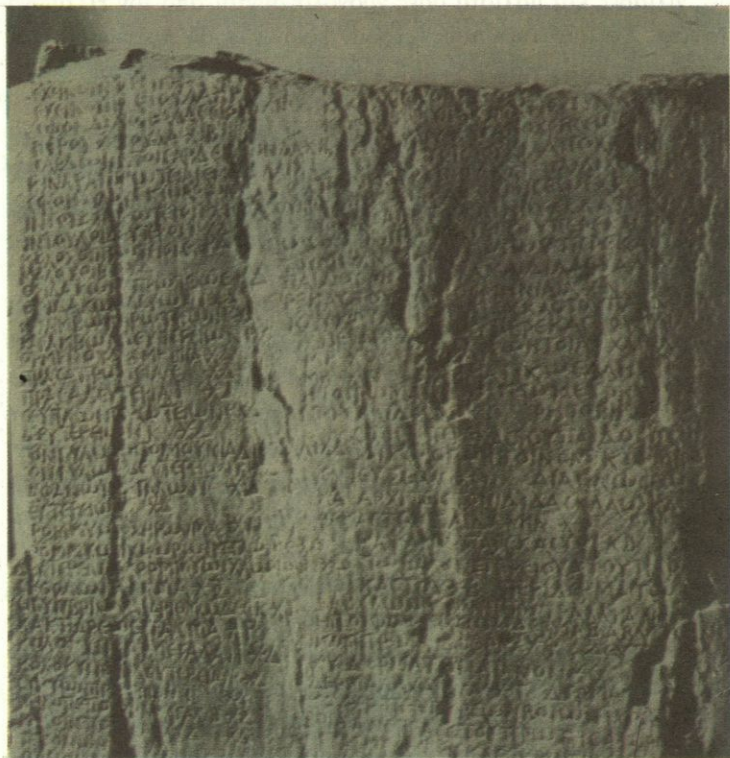
Έπιγραφές

Μέ τόν όρο έπιγραφή νοούμε σκληρό ύλικό, συνήθως μάρμαρο ή άλλη πέτρα και σπανιότερα μέταλλο (χαλκό), στήν επιφάνεια του

*παράσταση
και έπιγραφή
τής σφραγί-
δας*

*αρχαίοι
σφραγιδόλι-
θοι*

*σημασία
των έπιγρα-*



Ἐπιγραφή πού βρέθηκε στά Μέγαρα καί περιέχει ἀπόσπασμα τοῦ διατάγματος περὶ τιμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ (ἔτ. 301).

*φῶν σέ
διάφορες
ἐποχές*

ὁποίου ἔχει σμιλευθεῖ κείμενο προορισμένο νά γίνει γνωστό στό κοινό. Ἐπιγραφές δέν ἔχουν ὅλοι οἱ λαοί καί ὅπου ὑπάρχουν ἡ σημασία τους δέν ἔχει τήν ἴδια ἀξία σέ ὅλες τίς ἱστορικές ἐποχές. Προσδιορίζεται ἀπό τή θέση πού κατέχουν οἱ ἐπιγραφές στό δημόσιο βίο ἑνός κράτους. Στούς σύγχρονους καιρούς εἶναι λιγοστές, τυπικές λίγο ἢ πολύ (σέ θάσεις ἀγαλμάτων, στά μνημεῖα πεσόντων, σέ ἀνάμνηση ἀνακαίνισης κτιρίου), ἐπιβίωση καί μίμηση ἐκείνων τῆς Ἀρχαιότητος, στερημένες ἀπό πνοή καί ποικιλία, ἀντίθετα μέ τίς ἑλληνικές καί ρωμαϊκές τῆς Ἀρχαιότητος. Μέσο δημοσιότητος στόν

ἀρχαίο ἑλληνικό καί ρωμαϊκό κόσμο ἢ ἐπιγραφῆ, πηγὴ γνήσια καὶ αὐθεντική, προσφέρει πλούσιο ὕλικό στὸν ἱστορικό τῆς γενικῆς ἱστορίας, στὸν ἱστορικό τοῦ δικαίου, τὸ θρησκευολόγο, τὸ γλωσσολόγο, τὸν ἀρχαιολόγο καὶ ἱστορικό τῆς τέχνης. Σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα χρησιμοποιεῖται στὸ Βυζάντιο, κυρίως μὲ τὴ μορφή ἐπιτάφιων ἢ κτιτορικῶν καὶ κτητορικῶν ἐπιγραφῶν.

Οἱ ἐπιγραφές τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Ἐπίσημο χαρακτήρα ἔχουν ψηφίσματα τῆς βουλῆς, τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, συνθήκες εἰρήνης, συμμαχίας, διακανονισμοῦ κρατικῶν συνόρων, νομοθετικά κείμενα διάφορων πόλεων. Μεταξὺ τῶν πιὸ χαρακτηριστικῶν σημειῶνω τὴν ἐπιγραφὴ τῆς κρητικῆς Γόρτυνας σὲ δωρική διάλεκτο πού περιέχει τὴ νομοθεσία τῆς κρητικῆς πόλης (Ε' αἰ. π.Χ.), τὴν ἐπιγραφὴ μὲ τὸ κείμενο τῆς δευτέρας ναυτικῆς συμμαχίας τῶν Ἀθηναίων (ἔτους 378/7 π.Χ.), τὸν ὄρκο τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων, τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, πού ρυθμίζει προβλήματα σχετικά μὲ τὴν ἐπάνοδο τῶν ἐξοριστῶν στὶς ἑλληνικὲς πόλεις (ἔτους 324 π.Χ.).

Ἐξίσου σημαντικὲς εἶναι οἱ ἐπιγραφές τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ δημόσιο βίο τῆς κοσμοκράτειρας πόλης, ἀλλὰ καὶ τῶν ἑλληνικῶν, τόσο γιὰ τὸ πλούσιο προσωπογραφικὸ ὕλικό, ὅσο καὶ γιὰ τίς σχετικὲς μὲ τὴ διοίκηση πληροφορίες. Μνημονεύω τρεῖς πολὺ χαρακτηριστικὲς, σχετικὲς καὶ μὲ τὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς. Τὸ λεγόμενο Monumentum Ancyranum, πού εἶναι τὰ πεπραγμένα καὶ ἡ πολιτικὴ διαθήκη τοῦ Αὐγούστου (Res gestae Augusti), χαραγμένα σὲ πλάκες τῶν ναῶν λατρείας τοῦ Αὐγούστου, μὲ πληρέστερο καὶ καλύτερα διατηρούμενο τὸ κείμενο, λατινικό καὶ ἑλληνικό, πού καλύπτει τοὺς τοίχους ναοῦ κοντὰ στὴν Ἄγκυρα. Ὁ λόγος τοῦ Νέρωνα στὴν Κόρινθο, πού χάριζε τὴν ἐλευθερία στοὺς Ἕλληνες (ἢ στὴν πού ἦταν γραμμένος χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀντέρρισμα ἐκκλησίας στὴ Βοιωτία). Τὸ διάταγμα περὶ τιμῶν (ἔτους 301), μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Διοκλητιανὸς καθόρισε μὲ ἀκρίβεια τίς τιμές τῶν εἰδῶν πλατιᾶς κατανάλωσης ἀλλὰ καὶ πολυτέλειας, τὴν ἀμοιβὴ ἐργασίας καὶ προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν (συμβολαιογράφων, δασκάλων, ναυτηγῶν, γιατρῶν, λιθοξῶν κτλ.). Τὸ διάταγμα, γραμμένο λατινικά καὶ ἑλληνικά, εἶχε στηθεῖ σὲ κάθε πόλη γιὰ νὰ τὸ γνωρίζει ὁ πληθυσμὸς, γι' αὐτὸ δρέθηκαν πολλὰ κομμάτια του, κυρίως σὲ πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, κι ἔτσι μπορέσαμε νὰ τὸ ἀποκαταστήσουμε σχεδὸν στὸ σύνολό του.

*ἀρχαῖες
ἑλληνικὲς
ἐπιγραφές*

*ρωμαϊκὲς
ἐπιγραφές*

Πολύ μεγάλη είναι η προσφορά τῶν ἐπιγραφῶν στή σπουδή τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Φωτίζεται ὄχι μόνο ἡ λατρεία καί τό τελετουργικό τυπικό τῶν ἑορτῶν τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος (ἀναθήματα, θρησκευτικοί ὕμνοι, θρησκευτικοί κανονισμοί), ἀλλά μέ τίς προεκτάσεις πού ἔχει ἡ θρησκεία στήν ἀρχαία κοινωνία ἀποκαλύπτονται οἱ διεργασίες κοινωνικῶν φαινομένων ἀπό τή μιὰ καί οἱ ψυχικές ἀντανακλάσεις τῆς θρησκευτικότητας τοῦ λαοῦ ἀπό τήν ἄλλη. Οἱ ἀτελευθερώσεις δούλων, πού γίνονται μέ τή συμβολική μορφή πώλησης πρὸς τό Θεό, καταχωρίζονται στίς ἐπιγραφές σέ μεγάλα ἱερά, ὅπως εἶναι τῶν Δελφῶν. Ἡ καταγραφή τῶν ἰάσεων πού χαρίζει ὁ Ἀσκληπιός στούς ἀρρώστους πού προσφεύγουν στό ἱερό του — ὅπως γίνεται στίς ἐπιγραφές τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Ἐπιδάουρου — ὁ κανονισμός τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας, ὅπως καταγράφεται στήν περίφημη ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 92/91 μέ τήν εὐκαιρία τῆς μεταρρύθμισης τῆς λατρείας, μᾶς ἀποκαλύπτουν τό θρησκευτικό συναίσθημα καί τήν ἐπίδραση τῆς θρησκείας στήν κοινωνική ζωή.

γλωσσική
σημασία
τῶν
ἐπιγραφῶν

Οἱ ἑλληνικές ἐπιγραφές ἀποτελοῦν σπουδαία γλωσσικά μνημεῖα γιά τήν ἐξέλιξη τῆς γλώσσας, (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, λεξιλόγιο), γιά τά σύμβολα τῆς γραφῆς, γιά τή μορφωτική καί πολιτισμική στάθμη. Ἰδιαίτερα τόν τομέα αὐτό φωτίζουν οἱ ἀναθηματικές καί ἐπιτάφιεσ ἐπιγραφές, ἀπλωμένες στά πέρατα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, χαρακτηριστικές στήν ἀνορθογραφία τους, στίς φθογγικές μεταβολές, στό ἀφελές καί ἀπλοϊκό ὕφος. Ἡ ποικιλία τῶν ὀνομάτων, ἀνθρωπωνυμιῶν (ἑλληνικῶν καί ἐγχώριων) καί τοπωνυμιῶν ἀποκαλύπτει τήν εἰσοδογή τοπικῆς λατρείας, τήν ἐπικοινωνία μεταξὺ πόλεων, τήν πρόοδο τοῦ ἐξελληνισμοῦ, τή διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ.

ἀξιοποίηση
τοῦ ἐπιγραφι-
κοῦ ὕλικου
ἀπό τόν
ἱστορικό

Ἡ ἀνάγνωση καί συμπλήρωση μιᾶς ἐπιγραφῆς εἶναι δύσκολη τέχνη, ἡ δέ χρήση τους παρουσιάζει προβλήματα ποικίλα καί προϋποθέτει ἐμβάθυνση στούς κλάδους φιλολογίας, γλωσσολογίας, πολιτικῆς ἱστορίας, θρησκευσιολογίας, γεωγραφίας. Ὁ ἱστορικός δέν πρέπει νά περιορίζεται στήν ἐπιλογή πού περιλαμβάνουν τά ἐγχειρίδια ἀλλά νά ἀνατρέχει στίς μεγάλες ἐπιγραφικές συλλογές καί νά παρακολουθεῖ τίς νέες δημοσιεύσεις. Κατά τήν συμπλήρωση πρέπει νά λαμβάνονται ὑπόψη οἱ ὁμοιειδεῖς ἐπιγραφές, ἀνάλογα μέ τήν περιοχή καί τήν ἐποχή. Πρέπει ἀκόμη ἡ ἐπιγραφή νά τοποθετεῖται στά γεωγραφικά της πλαίσια καί νά προσδιορίζεται ὁ χρόνος συντάξεώς

της μέ τῃ μεγαλύτερη δυνατῇ προσέγγιση. Τώρα γίνεται μιὰ προσπάθεια νά σχηματιστεῖ ἕνα νέο εἶδος corpus μιᾶς περιοχῆς μέ δάση τὰ μνημεῖα, τίς ἐπιγραφές, τὰ νομίσματα, τὰ φιλολογικά κείμενα, πλαισιωμένα ἀπό τή σπουδῆ τῆς τοπικῆς γεωγραφίας (βλάστηση, προϊόντα, τοπογραφία πόλεων, ὄρια) πού νά ἀναπαριστᾷ ὅσο γίνεται πιό πιστά τῆ ζωῆ τῆς περιοχῆς σέ ὅλες τίς ἐκφάνσεις.

Ἰδιαίτερη ἐπιγραφικὴ κατηγορία ἀποτελοῦν τὰ χαράγματα (grafiti) πού σκαλίζονται πρόχειρα, καί μερικές φορές κάτω ἀπό τὴν ἐπήρεια συγκινησιακῶν παρορμήσεων, ἀποκαλυπτικά τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη. Ὁ αὐτοσχέδιος χαρακτῆρς ἐκφράζει πολιτικές προτιμήσεις, ἀγανάκτηση, τό φόβο γιὰ ἐπικείμενο κίνδυνο καί τὴν εὐχὴ γιὰ σωτηρία, τὴ διαίωνηση κατορθώματος ἢ καί τὴν ἀπλὴ παρουσία του, πού ἔχει κάτι τό ξεχωριστό καί δυναμικό. Ἐκλογικά συνθήματα στὴν Πομπηία, ὑβριστικὲς καί χλευαστικὲς φράσεις σέ κοινόχρηστους χώρους δείχνουν καί τὴν ἄλλη ὄψη τῆς ζωῆς.

*πρόχειρα
χαράγματα*

Σημειῶνω μερικά χαρακτηριστικά δείγματα: Στό Abu Simbel στὴν Αἴγυπτο, κοντά στό δεύτερο κατάρρακτη, θρίσκεται μιὰ ἀπό τίς ἀρχαιότερες ἑλληνικὲς ἐπιγραφές, χαραγμένη λίγο μετὰ τό 600 π.Χ. ἀπό Ἑλληνας μισθοφόρους, οἱ ὅποιοι θέλησαν νά διαιωνίσουν τὴν παρουσία τους χαράζοντας τὰ ὀνόματά τους στὰ πόδια τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ραμσή Β'.

[Ἐκ τῆς κώμης πού θρυσκόταν στὴν Πακατιανὴ Φρουγία ἢ τὴν ἄκρη τῆς δυζαντινῆς Πισιδίας προέρχεται τό χάραγμα: Ὁ Θεὸς τῶν ἀρχαγέλων (=ἀρχαγγέλων) σύνπ[ρ]αξον τοὺς τῆ[ς] κούμης μου πᾶσιν (=τῆς κώμης μου πᾶσιν) καί Πρασίον τόν ὄρ[θ]ονδόξον· ἀπό τὴ Μίλητο: Ἄγιε φύλαξον τὴν πόλιν Μιλησίων καί πάντας τοὺς κατοικοῦντας· ἀπό τὴν Ἐφεσο: Χριστιανῶν βασιλέων καί Πρασίνων πολλά τὰ ἔτη· ἀπό χωριό στὴν Αἴγυπτο: Νικᾶ ἢ τύχη Εὐτοκίου † καί Βενέτων † καί τοῦ γραψαντο[ς]· ἀπό τὴ Νέα Ἀγχίαλο κοντά στό Βόλο: Νικᾶ ἢ τύχη Πρασίνων τῶν ὀρθοδόξων. Σέ κεράμιδι πού δρέθηκε στό Σίρμιο, στὴ σημερινὴ Γιουγκοσλαβία: Χρ[ι]στῆ Κ[ύ]ριε δοῦτι τῆς πόλεως κ' ἔρυσον (ἢ κὲ ρύσον) τόν Ἄδαριν κὲ πύλαξον (=φύλαξον) τὴν Ρωμανίαν κὲ τόν γραψαντα ἀμην.

Ἀπὸ τόν περασμένο αἰῶνα ἔχει ἀρχίσει συστηματικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν κατάρτιση συνολικῆς συλλογῆς (Corpus) τῶν ἑλληνικῶν καί

λατινικῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ πρωσική Ἀκαδημία, με πρωτοβουλία τοῦ August B o e c k, ἐξέδωσε τό πρῶτο Corpus Inscriptionum Graecarum (=CIG) σέ τέσσερις τόμους, 1828-1877, ἀπό τοὺς ὁποίους ὁ τέταρτος περιλαμβάνει τίς χριστιανικές. Ἡ νέα σειρά τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν μέ τίτλο Inscriptiones Graecae (=IG) ἀπό τό 1873 θά τό ἀντικαταστήσει γιά τίς περιοχές τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης καί τῶν νησιῶν. Οἱ ἐπιγραφές τῆς μέν Μικρᾶς Ἀσίας δημοσιεύονται ἀπό τό 1901 στοὺς Tituli Asiae Minoris ἀπό τήν Ἀκαδημία τῆς Βιέννης, τῆς δέ Συρίας ἀπό τό 1929 στή συλλογή Inscriptions grecques et latines de la Syrie τῶν J. J a l a b e r t - R. M o u t e r d e.

Οἱ λατινικές ἐπιγραφές τῆς Ἀρχαιότητος ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στό Corpus Inscriptionum Latinarum (=CIL), πού ἄρχισε στά 1863 μέ πρωτοβουλία τοῦ Theodor M o m m s e n. Οἱ ἐπιγραφές πού δημοσιεύονται χωριστά καί ὄχι στίς μεγάλες συλλογές, συγκεντρώνονται οἱ μέν ἑλληνικές στό Supplementum Epigraphicum Graecum (=SEG), οἱ δέ λατινικές στό Année Epigraphique.

Τελευταῖο ἐγχειρίδιο ἑλληνικῆς ἐπιγραφικῆς: Margherita G u a r d u c c i: Epigrafia greca, τ. I-III, Roma [1967-1974] (ἀσυμπλήρωτο). Γιά τή λατινική ἐπιγραφική χρήσιμο ἀκόμη παρά τήν ἡλικία του τό ἐγχειρίδιο τοῦ R. G a g n a t: Cours d'epigraphie latine⁴, Paris 1914 καί ἕνα νέο μικρό τοῦ E. M e y e r: Einführung in die lateinische Epigraphik Darmstadt 1973]

Πάπυροι

τό ἔλικό
καί ἡ χρήση
του

Ἦ ἀνεύρεση δεκάδων χιλιάδων παπύρων δημιούργησε νέο ἐπισημονικό κλάδο, τήν παπυρολογία. Ἀσχολεῖται μέ τή μελέτη τῶν κειμένων πού παραδόθηκαν στή γραφική αὐτή ὕλη, εἴτε εἶναι φιλολογικά εἴτε ἔγγραφα. Τά δεύτερα μᾶς ἐνδιαφέρουν ὡς καθαρά ἱστορική πηγή. Ὁ πάπυρος, γραφική ὕλη φτιαγμένη ἀπό τό ἐσωτερικό στέλεχος τοῦ ὀμόνυμου φυτοῦ ὕστερα ἀπό εἰδική ἐπεξεργασία, ἦταν σέ χρήση σ' ὅλο τόν ἀρχαῖο κόσμο. Ἀλλά προϋπόθεση γιά νά διατηρηθεῖ εἶναι τό ξερό κλίμα, κι ἔτσι πάπυροι σώθηκαν μόνο στίς χωρίς ὑγρασία περιοχές τῆς Αἰγύπτου (γι' αὐτόν τό λόγο δέν ἔχουμε παπύρους ἀπό τήν ὑγρή Ἀλεξάνδρεια καί τό Δέλτα τοῦ Νεῖλου), καί ὅπου ἄλλοῦ συνέτρεξαν εἰδικές κλιματικές συνθήκες, ὅπως στή Νεσάνα τῆς Παλαιστίνης ὅπου βρέθηκαν πάπυροι μέσα σέ ὕδριες.

Οί έλληνικοί πάπυροι προέρχονται από τούς έλληνιστικούς, ρωμαϊκούς, βυζαντινούς και άραβικούς χρόνους. Σώζονται άκόμη και πάπυροι στην αϊγυπτιακή γλώσσα, όπως και στη λατινική. Μετά την άραβική κατάκτηση τής Αϊγύπτου (642) έξακολούθησαν για μερικές άκόμη δεκαετίες νά γράφονται πάπυροι στην έλληνική άλλ' από τόν Η' αϊώνα λιγοστεύουν σημαντικά σέ όφελος τών άραβικά γραμμένων. Στούς Βυζαντινούς και άραβικούς χρόνους έχουμε και τούς λεγόμενους κοπτικούς πάπυρους, γραμμένους στην έγγχώρια αϊγυπτιακή γλώσσα, αλλά μέ στοιχειά πού προέρχονται από τό έλληνικό άλφάβητο.

Οί φιλολογικοί πάπυροι πλούτισαν τήν έλληνική κυρίως γραμματεία μέ νέα κείμενα σημαντικών εκπροσώπων της· πολλά είναι άποσπάσματα, μικρότερα ή μεγαλύτερα, όνομαστών έργων πού τά έχουμε σέ πολύ μεταγενέστερα χειρόγραφα, ένώ άλλα ήταν τελείως άγνωστα ή γνωρίζαμε μόνο τόν τίτλο από τή φιλολογική παράδοση. Στη δεύτερη κατηγορία άνήκουν ή *Άθηναίων Πολιτεία* του Άριστοτέλη, ό *Δύσκολος*, ή *Σαμία*, ή *Άσπίς* του Μένανδρου, οί *Ίχενται* του Σοφοκλή, οί *Μιμίამδοι* του Ήρώνδα, για νά θυμηθούμε τά μεγαλύτερα κείμενα πού μάς πρωτογνώρισαν οί πάπυροι.

Οί μή φιλολογικοί κατά τό μεγαλύτερο μέρος τους είναι έγγραφα, δημόσια και ιδιωτικά, τά όποια αναφέρονται σέ πλήθος θεμάτων και μάς επιτρέπουν νά σχηματίσουμε εικόνα άκριβή τής διοικητικής οργάνωσης τής Αϊγύπτου, τής δημοσιονομικής και οικονομικής κατάστασης τής χώρας, τής διοικητικής και πολιτικής έξάρτησης από τό κέντρο, όταν ή Αϊγυπτος έπαψε νά είναι άνεξάρτητο κράτος και μεταβλήθηκε διαδοχικά σέ επαρχία ρωμαϊκή, βυζαντινή, άραβική. Σημαντική είναι ή προσφορά τών παπύρων στόν τομέα του δικαίου, τόσο γιατί διέσωσαν άποσπάσματα έργων παλαιών ρωμαίων νομικών, ιδίως ένα μεγάλο άπόσπασμα του Γάιου, όσο και γιατί μάς γνωρίζουν τήν έφαρμογή του δικαίου στην πράξη μέ τίς άποκλίσεις από τό επίσημο ρωμαϊκό. Παρακολουθούμε άκόμη τήν οργάνωση τής χριστιανικής εκκλησίας στην Αϊγυπτο και τήν έξάλειψη τών παλαιών λατρειών, όπως επίσης τήν έθνολογική και δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού.

Τό μεγάλο πλήθος τών παντός είδους ιδιωτικών έπιστολών — προσκλήσεις σέ γάμο, γράμματα συζύγων σέ τρυφερό τόνο, έπιστολές παραινετικές γονιών στά παιδιά τους, στρατιωτών στόν πατέ-

*έλληνικοί
πάπυροι*

*φιλολογικοί
πάπυροι*

*θεματολόγιο
των μή
φιλολογικών
παπύρων*

ρα ἢ τῆ γυναίκα τους — καθὼς καὶ οἱ πολυάριθμοι σχολικοί καὶ οἱ λεγόμενοι μαγικοί πάπυροι, ἐπιτρέπουν νά ὀλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ βίου γιὰ αἰῶνες ὀλοκληρῶς.

εἰδικές
κατηγορίες
παπύρων

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μὴ φιλολογικῶν παπύρων σημειῶν ἔκείνων πού περιέχει τὸ διάταγμα ἀπονομῆς τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας τὸ 212 μ.Χ. στοὺς ὑπηκόους τῆς τεράστιας σέ ἔκταση καὶ κατοικημένης ἀπὸ πλῆθος ξένων λαῶν ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ γεγονός μᾶς ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τίς φιλολογικὲς πηγές, ἀλλὰ χάρη στὸν πάπυρο P. Giessen 40 ἔχουμε αὐτούσιο τὸ κείμενο τοῦ διατάγματος τοῦ Καρακάλλα (αὐτοκρ. 211-217)· μικρὸ ὅμως χάσμα σέ κρίσιμο σημεῖο γένησε πολλὰ προβλήματα. Ἰδιαίτερο παρουσιάζει ἐνδιαφέρον μικρὴ ὁμάδα παπύρων, γνωστῶν ὡς Libelli persecutionis*, πού ἀντιστοιχοῦν μέ τίς «δηλώσεις μετανοίας» τῆς ἐποχῆς μας, τίς ὁποῖες ἀναγκάζονται νά ὑπογράψουν οἱ διωκόμενοι γιὰ τὰ φρονήματά τους πολίτες. Οἱ πάπυροι αὐτοὶ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τοπικὴ ρωμαϊκὴ ἀρχὴ κατὰ τὸ διωγμὸ τῶν Χριστιανῶν τοῦ ἔτους 250 καὶ ἀποτελοῦν δευτερεύουσα πηγὴ γιὰ τὴ συμμετοχὴ σέ τελετουργίες τῆς ἐθνικῆς θρησκείας τοῦ μνημονευόμενου πολίτη, πού μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐκδηλώνει τὴν ἀντίθεσή του στοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ δευτερεύουσα πηγὴ ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸν κίνδυνο νά διωχθεῖ στοῦ μέλλον ὡς χριστιανός.

[Νεώτατα ἐγχειρίδια παπυρολογίας εἶναι E. G. Turner: Greek Papyri, an Introduction, Oxford 1968 καὶ Orsolina Monteveschi: La Papirologia, Torino 1973, ὅπου καὶ κατάλογος τῶν παπυρολογικῶν συλλογῶν, ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία καὶ καταχώριση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ παραδειγμάτων παπυρολογικῶν κειμένων.]

Ἔγγραφα

Τὰ ἔγγραφα εἶναι μιά ἀπὸ τίς βασικότερες πηγές τῆς ἱστορίας γιὰ τὴν ἀμεσότητα τῆς πληροφορήσεως, τὸν πλοῦτο τῶν εἰδήσεων καὶ τὴν ποικιλία τῶν θεμάτων, εἴτε στοῦ δημόσιου εἴτε στοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα ἀναφέρονται. Ἔγγραφα εἶναι κείμενα ὀρισμένου τύπου τὰ ὁποῖα, ἐνῶ δὲ θέτουν κανόνες δικαίου, ἐπάγονται νομικὲς συνέπειες. Ἡ ἐπιστῆμη πού ἀσχολεῖται μέ τὴν τυπικὴ μορφή τῶν ἐγγράφων ὀνομάζεται Διπλωματικὴ· ἐξετάζει ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ μέ τίς

ἢ ἔννοια τοῦ
«ἐγγράφου»

ἢ διπλωματικὴ
ἐπιστῆμη

* Βιβλία διώξεως.

παραλλαγές και την εξέλιξή τους, την εσωτερική μορφή που καλύπτει τη διάταξη του περιεχομένου και τη γλώσσα και τέλος την οργάνωση και λειτουργία της αρχής που εκδίδει τά έγγραφα (αυτοκρατορική, παπική γραμματεία, κυβερνητικές αρχές κτλ.).

*των εγγρά-
φων*

Τά έγγραφα σώζονται ή στο πρωτότυπο ή σε αντίγραφα, πολλές φορές επικυρωμένα από επίσημη αρχή. Διακρίνονται σε δημόσια και ιδιωτικά. Η διάκριση ισχύει για όλες τις εποχές, από την Αρχαιότητα ως τις μέρες μας. Οί πάσης φύσεως κρατικές αρχές (βουλή στίς αρχαίες ελληνικές πόλεις, σύγκλητος στη ρωμαϊκή δημοκρατία, ο αυτοκράτορας στο Βυζάντιο, οί βασιλείς και ήγεμόνες στά νεώτερα κράτη κτλ.), καθώς και οί εκκλησιαστικές, επικοινωνούν μεταξύ τους μέ έγγραφα, όπως επίσης και μέ τούς πολίτες που άπευθύνονται σ' αυτές για όποιαδήποτε ύπηρεσιακή ανάγκη.

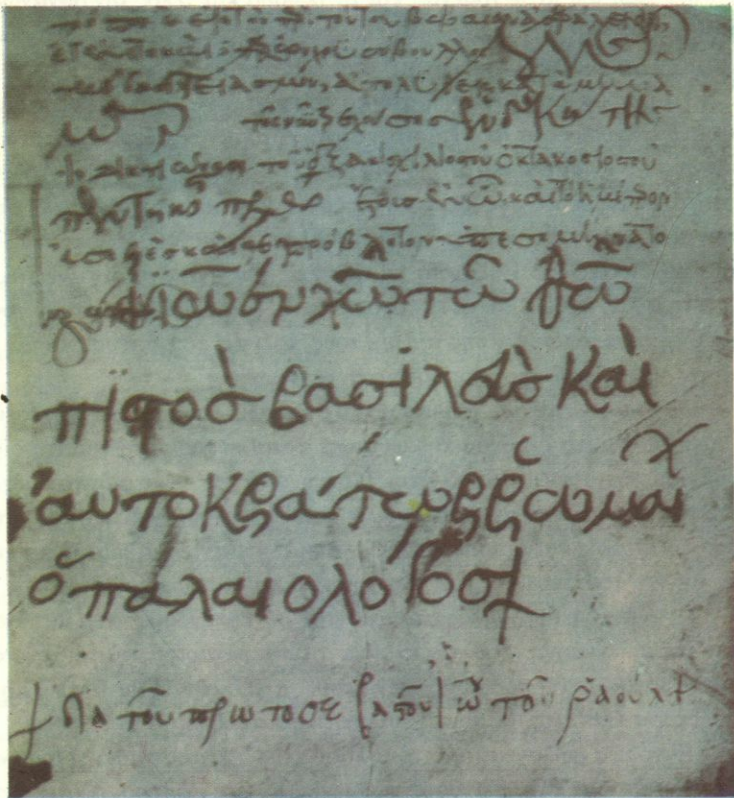
*είδη
εγγράφων*

Οί ιδιώτες για νά ρυθμίσουν τίς μεταξύ τους έννομες σχέσεις, ιδίως σε θέματα οικονομικής φύσεως, καταφεύγουν στη γραπτή διάτυπωση τής συμφωνίας κι έτσι έχουμε από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα συμβόλαια άγοραπωλησιών, μισθώσεων πραγμάτων και ύπηρεσιών, καθώς και διαθήκες ή δωρητήρια, κείμενα σπουδαιότατα για τη μελέτη του δικαίου, του οικονομικού και κοινωνικού βίου.

Τά όμοιδή έγγραφα κατανέμονται σε κατηγορίες είτε μέ βάση την επίσημη αρχή που τά εκδίδει (αυτοκρατορικά, πατριαρχικά, διπλωματικά), είτε τό περιεχόμενό τους, π.χ. διεθνείς συνθήκες, πρεσβευτικές εκθέσεις, διαθήκες, μισθωτήρια συμβόλαια κτλ.

Έγγραφα σώζονται από τούς λαούς τής Αρχαιότητας, γραμμένα σε διαφορετική ύλη, πλίνθους ψημμένες, πέτρα, πάπυρο, περγαμινή. Σέ δεκάδες χιλιάδες αριθμούνται τά σωζόμενα σε πλίνθο (πήλινες πινακίδες) των άνατολικών λαών, Σουμεριών, Βαβυλωνίων, Ασσυριών, Χετταίων κτλ., γραμμένα σε σφηνοειδή γραφή. Σέ μάρμαρο, πώρινο λίθο ή πέτρα γενικά είναι γραμμένα δημόσια έγγραφα των ελληνικών πόλεων, όπως ψηφίσματα τής βουλής και τής εκκλησίας του δήμου, οί λογαριασμοί των έπιστατών του Παρθενώνα, συνθήκες μεταξύ πόλεων-κρατών (βλ. τό κεφάλαιο για τίς έπιγραφές). Τή γνώση του ιδιωτικού δικαίου των ελληνικών πόλεων φωτίζουν έκατοντάδες έπιγραφές που περιέχουν μισθώσεις, ύποθηκικούς όρους, ποινικές ρήτρες, συνήθεια που επικρατεί σ' όλη την Άνατολή στίς έπιτάφιες έπιγραφές των ύστερων χρόνων. Άπό την ελληνιστική, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο σώθηκαν χάρη στην ξηρασία

*ύλη γραφής
και
περιεχόμενο
των
εγγράφων*



Βυζαντινό χειρόγραφο: Χρυσόβουλλος λόγος Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου γιὰ τὴ μονὴ Χιλανδαρίου, Μάρτιος 1343.

τοῦ ἐδάφους, ἐκτός ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας, δεκάδες χιλιάδες ἔγγραφα σὲ πάτυρο, πού ἡ ἔκδοση καὶ σπουδὴ τους ἀποτελεῖ σήμερα τὸν ἰδιαιτέρο κλάδο τῆς Πατυρολογίας (βλ. παραπάνω). Στὸ Βυζάντιο ὁ πάτυρος χρησιμοποιεῖται μέχρι τὸν 9^ο αἰ. ὡνά. Σὲ ἄλλο ὑλικὸ ἔγγραφο αὐτοτελῶς σωζόμενα ἀρχίζουν νὰ παρουσιάζονται ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1^ο αἰῶνα καὶ τὸ παλιότερο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας πού σώζεται σήμερα εἶναι τὸ τυπικὸ τοῦ ἔτους 972, γνωστὸ ὡς *Τράγος*, περγαμινὴ μήκους τριῶν μέτρων μέ τὴν ἰδιόχειρη ὑπογραφή τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη

Τσιμισκή, θεωρούμενο ως τό ιδρυτικό τῆς Ἱερῆς Κοινότητος τοῦ Ἑθ. Ἡ διάδοσις τοῦ χαρτιοῦ, ἀκριβοῦ καὶ σπάνιου στὴν ἀρχή, ἀντικατέστησε τὰ παλιότερα ὑλικά καὶ ἡ χρῆσις του σέ διάφορες ποιότητες ἀπλώθηκε σ' ὅλη τὴν οἰκουμένη.

Στοὺς νεώτερους χρόνους ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγγράφων εἶναι τεράστιος καὶ στὰ σύγχρονα κράτη φθάνει σέ μεγέθη ἀσύλληπτα, γιατί ἡ κρατική γραφειοκρατία ἔχει πάρει μεγάλες διαστάσεις· τό κράτος ρυθμίζει σέ μεγάλο βαθμὸ τὴ ζωὴ τοῦ πολίτη καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις ἔχουν ἐπεκταθεῖ καὶ σέ ἄλλους τομεῖς ἐκτός ἀπὸ τὸν πολιτικό, ὅπως στόν οἰκονομικό, ἐμπορικό, μορφωτικό, ἀθλητικό κτλ. Ἐτοι προβάλλει ἐπιτακτικά τό θέμα: θά διατηρηθοῦν ὅλα τὰ ἐγγραφα ἢ θά γίνει ἐπιλογή καὶ μέ ποιὰ κριτήρια; γιατί κανεῖς δέν μπορεῖ νά ξερεῖ μέ βεβαιότητα, ἂν ἀπ' αὐτά πού θά θεωρηθοῦν ἄχρηστα, δέν ἀποδειχθοῦν σέ μιά στιγμή σπουδαῖες πηγές· π.χ. ὅταν ἀφοροῦν ἓνα πρόσωπο ἄσημο ἀρχικά, πού ἀργότερα, σέ ὥριμη ἡλικία κατέλαβε ὕψιστα ἀξιώματα, ὅπως π.χ. ἐγινε μέ τόν Hitler. Ὅταν ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του κανεῖς δέν μποροῦσε νά προβλέψει τὴν ἐπιρροή πού θά ἀσκοῦσε στὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης, ὥστε ὅλα τὰ ἐγγραφα πού τόν ἀφοροῦσαν νά εἶχαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ διαφυλαχτεῖ. Χάρη ὅμως στὴν τυπικότητα τῆς ἀυστριακῆς γραφειοκρατίας βρέθηκαν οἱ δηλώσεις κατοικίας στὴ Βιέννη πού ὑπέβαλε καὶ ὁ Hitler σπὸ οἰκεῖο ἀστυνομικό τμήμα, ὅπως κάθε κάτοικος τῆς Αὐστρίας (ἦταν πάγια ὑποχρέωση ἢ δήλωση στὴν ἀστυνομία κάθε μεταβολῆς κατοικίας, Meldezettel), καθὼς καὶ ἡ δήλωση κληρονομίας στὴν Ἐφορία μετὰ τὸν θάνατο Ἀραβικό χειρόγραφο: Σελίδα ἀπὸ τό Κοράνιο, Συρία, 9ος αἰώνας.

ἔγγραφο
τῶν νεωτέρων
χρόνων:
ἐπιλογή,
διατήρηση,
ἐπισημειώσεις



του πατέρα του· τὰ ἔγγραφα αὐτά θεωροῦνται ἐξαιρετικά διαφωτιστικά γιὰ τὰ νεανικά χρόνια τοῦ Hitler σχετικά μέ τήν οικονομική του κατάσταση καί τήν ἐπαγγελματική του ἀπασχόληση, ἡ δέ πρόσφατη δημοσίευσή τους ἐπηρέασε σημαντικά τήν ἐξιστόρηση τῶν νεανικῶν του χρόνων.

Γι' αὐτό ἡ καταστροφή δημόσιων ἐγγράφων πρέπει νά ἐλέγχεται μέ μεγάλη σύνεση, νά ἀποφασίζεται προσεκτικά καί μέ κριτήρια πού νά καλύπτουν εὐρύ φάσμα. Ἐνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα γιὰ τόν Ἑλληνισμό τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου παρέχουν τὰ πανεπιστημιακά ἀρχεῖα ὀρισμένων ἰταλικῶν πανεπιστημίων, ἰδίως ἀπό τήν περιοχή τοῦ Βενετικοῦ κράτους, ὅπου — στήν Πάδοβα — σπούδαζαν πολλοί Ἕλληνες ἀπό τίς βενετοκρατούμενες περιοχές τῆς Ἑλλάδας (νησιά Ἰονίου, Κρήτη κτλ.). Τό ὕλικό πού προσφέρουν δέν ἀφορᾶ μόνο τούς τότε Ἕλληνες σπουδαστές, πού μερικοί ἀπ' αὐτούς ἔγιναν κατόπιν σπουδαῖες προσωπικότητες, ἀλλά βοηθαίει νά γνωρίσουμε τό πνευματικό ἐπίπεδο τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς, τίς σημαντικές οἰκογένειες κάθε περιοχῆς καί τή συνέχειά τους. Μέ τόν τρόπο αὐτό φωτίζονται θέματα δημογραφικά, κοινωνικῆς σύνθεσης, σχέσεων ξένων ὑπηκόων πρὸς τό κυρίαρχο κράτος.

ἡ τυπική
μορφή
τῶν ἐγγρά-
φων καί
ἡ ἀξία της

Τά ἔγγραφα σέ κάθε ἐποχή ἔχουν ὀρισμένη ἐξωτερική μορφή· συνήθως ἡμερομηνία, ὑπογραφή, σφραγίδα, μερικές φορές παρατηρήσεις τῶν ἀποδεκτῶν. Στά δημόσια ἔγγραφα ἀναγράφεται ἡ ἀρχή πού τό ἐκδίδει καί ἡ ἀρχή ἢ ὁ ἰδιώτης στόν ὁποῖο ἀλευθύνεται· στά ἰδιωτικά πολλές φορές ὑπάρχουν ὑπογραφές μαρτύρων (διαθῆκες, συμβόλαια). Μέ μιὰ λέξη, γιὰ νά ἔχει ἰσχύ ἕνα ἔγγραφο, πρέπει ἡ ἐξωτερική μορφή του νά ἔχει ὀρισμένα ἀπαραίτητα γνωρίσματα ἀπό τήν ἀποψη τοῦ δικαίου, τό δέ περιεχόμενό του νά ἀνταποκρίνεται στή νομοθεσία πού ἰσχύει γιὰ τό συγκεκριμένο θέμα ἢ στίς συνθήκες πού ἐπικρατοῦν στό ἱστορικοκοινωνικό πλαίσιο, ἀπό τό ὁποῖο προέρχεται τό ἔγγραφο. Σέ ὀρισμένους τομεῖς, ὅπως στή διπλωματία, ἀναπτύσσονται καί ἰδιαίτεροι ἐκφραστικοί τρόποι. Σέ ὅλες τίς ἐποχές ἀποδίδεται σημασία στούς τίτλους καί τόν τρόπο προσφώνησης καί αὐτά εἶναι στοιχεῖα ἀξιοπρόσεκτα γιὰ πολλούς λόγους, καί ἰδιαίτερα σέ κράτη ὅπου ἡ ὀρολογία δέν εἶναι ἀπλὸς γραφειοκρατικός τύπος ἀλλ' ἀντανακλᾷ ἰδεολογικές ἀρχές καί πολιτειακές ἀντιλήψεις, ὅπως συμβαίνει στή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Στήν Ἐκθεση τῆς Βασιλείου Τάξεως (μεταξύ 952-959), τό περίφημο ἐθιμοτυπικό

Έργο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Προφυρογέννητου (912-959), υπάρχει ειδικό κεφάλαιο σχετικό με τις προσφωνήσεις και την τυπική έξωτερική μορφή των εγγράφων της αυτοκρατορικής γραμματείας προς τους ξένους ήγεμονες, προσδιοριζόμενη από τη σπουδαιότητα που τό ξένο κράτος κατέχει στη διεθνή τάξη και την εγκαρδιότητα των σχέσεων μεταξύ αυτού και της αυτοκρατορίας. Τη σύνταξη των εγγράφων της βυζαντινής αυτοκρατορικής γραμματείας διέπουν αυστηρά καθορισμένοι κανόνες.

Πολλές φορές σημειώνονται παρατηρήσεις από διάφορες υπηρεσίες που έλαβαν γνώση ενός εγγράφου, κι αυτό είναι ένα κριτήριο γνησιότητας. Ένα άλλο σοβαρό στοιχείο που πρέπει να προσέχει ο έρευνητής είναι η διαφορά του ήμερολογίου μετά τη μεταρρύθμιση του παλαιού Ιουλιανού από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄ στα 1582. Τό νέο ήμερολόγιο έγινε σταδιακά αποδεκτό από τά ευρωπαϊκά κράτη, όπως είδαμε στο κεφάλαιο για τή χρονολογία. Αυτό πρέπει να λαμβάνεται υπόψη όταν πρόκειται για έγγραφα κρατών που ακολουθούν τήν ίδια έποχή διαφορετικά ήμερολόγια. Για τό λόγο αυτό συνθήκες και πρωτόκολλα, που συνδέονται με τήν ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και τις διπλωματικές του σχέσεις μέχρι τό 1923, τά αναφέρουμε συνήθως με δύο ήμερομηνίες, τή δυτικοευρωπαϊκή κατά τό γρηγοριανό και τήν ελληνική κατά τό Ιουλιανό ήμερολόγιο. Άπαραίτητα για τή χρήση ενός εγγράφου είναι η έξακρίβωση τής γνησιότητας και η χρονολόγησή του, έφόσον δέν αναγράφεται σ' αυτό χρονολογική ένδειξη. Άνάλογα με τις έποχές, τήν προέλευση του εγγράφου και τήν κατηγορία του πρέπει να προσπαθήσουμε με έξωτερικά κριτήρια, προπάντων όμως με έσωτερικά, να φθάσουμε σε μία κατά προσέγγιση χρονολόγηση.

*τό αίτημα τής
γνησιότητας*

Ή γνησιότητα των εγγράφων

Τό θέμα τής γνησιότητας είναι πολύ άκανθώδες, γιατί πάντα υπάρχουν πειρασμοί για να χαλκευθούν πλαστά είτε για προσωπικό όφελος (π.χ. πλαστή διαθήκη), είτε για τό συμφέρον μās άρχής (διεκδίκηση έπισκοπών από μητροπόλη στο Βυζάντιο), ή κοινωνικής ομάδας (κατά τή διένεξη μοναστηριών διαφιλονεικούντων τήν κυριότητα άκινήτων), ή από πολιτική σκοπιμότητα. Έδώ θά αναφέρουμε μερικά παραδείγματα που είχαν ιδιαίτερη σημασία για τήν ιστορία.

*κίνητρα πλα-
στογραφησης
εγγράφων*

μερικές
περιπτώσεις
πλαστών
έγγράφων

Ἡ λεγόμενη Δωρεά τοῦ Κωνσταντίνου, ἔγγραφο χαλκευμένο λίγο μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ παπικοῦ κράτους (756), τὸ ὁποῖο προσπαθοῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ κοσμικὴ ἐξουσία τοῦ πάπα δὲν εἶναι τόσο πρόσφατη ἀλλὰ ἀνάγεται στὸ Μεγάλο Κωνσταντῖνο, ὁ ὁποῖος εἶχε δωρῆσει ὀρισμένα ἐδάφη στὴ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία. Πρῶτος ὁ πρωτοπόρος οὐμανιστὴς τῆς Ἀναγέννησης Lorenzo Valla ἀμφισβήτησε στὰ 1440 τὴ γνησιότητα. Σήμερα κανεὶς δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν πλαστότητα καὶ πολλὲς μελέτες ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν προέλευση, τὸ σκοπὸ, τὴ σημασία τοῦ ἐγγράφου. Ἡ ἐπιστολὴ πού φέρεται ὅτι στάλθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνὸ (1081-1118) στὸν κόμητα τῆς Φλάνδρας Ροβέρτο γιὰ νὰ ζητήσῃ διήθεν τὴ βοήθεια τῶν σταυροφόρων, σήμερα θεωρεῖται κείμενο πλαστό. Στὴν πραγματικότητα ὁ Ἀλέξιος Α΄ εἶχε ἐνδιαφερθεῖ γιὰ μισθοφόρους, ὄχι γιὰ ὀργανωμένες ὀτρωτιεὶς πού ἐνδεχόμενα θὰ πρόβαλαν ἐδαφικὲς ἀξιώσεις. Ἡ ἐπιστολὴ χαλκεύθηκε ἀργότερα στὴ Δύση γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ ἐκτροπὴ τῆς πρώτης σταυροφορίας.

Ἄλλὰ κι ἓνα ἀπόλυτα γνήσιο ἔγγραφο, ἂν περικοπεῖ, ἔστω κι ἂν στὴν οὐσία δὲν ἀλλάξῃ τίποτα, εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχει ἀπρόδλεπτες συνέπειες, ὅπως ἔγινε μὲ τὸ περίφημο τηλεγράφημα τοῦ Ems (Ἰούλιος 1870). Ἀπὸ τὴν παραρρήνια Ἰουτροπόλη πού βρισκόταν ὁ βασιλιάς τότε τῆς Πρωσίας Γουλιέλμος Α΄ ἔστειλε στὸν καγκελλάριό του, τὸν Bismarck, ἓνα τηλεγράφημα στὸ ὁποῖο ἐξέθετε τὴ συνομιλία του μὲ τὸ γάλλο πρεσβευτὴ σχετικὰ μὲ τὴ ρύθμιση τῆς διαδοχῆς στὸν ἰσπανικὸ θρόνο. Οἱ Γάλλοι ἀξιοῦσαν ἀπὸ τὸ Γουλιέλμο, ἀρχηγὸ τοῦ οἴκου τῶν Hohenzollern, νὰ ἀναλάβῃ τὴν ὑποχρέωση νὰ μὴν ἐπιτρέψῃ καὶ στὸ μέλλον νὰ ἀνακηρυχθεῖ βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας μέλος τῆς οἰκογένειάς του. Ὁ Bismarck, μόλις ἔλαβε τὸ τηλεγράφημα, περιέκοψε σκόπιμα ὅλες τὶς εὐγενικὲς καὶ διακριτικὲς ἐκφράσεις καὶ ἔτσι ἀπέμεινε ἓνα τραχὺ καὶ ξερό κείμενο· μὲ τὴ μορφή αὐτὴ τὸ ἔστειλε νὰ δημοσιευθεῖ στίς ἐφημερίδες. Ὁ σκληρὸς αὐτὸς τόνος ἐξόργισε τὴ γαλλικὴ κοινὴ γνώμη καὶ συνέβαλε στὴν ἔκρηξη τοῦ γαλλογερμανικοῦ πολέμου, ὅπως τὸν εἶχε σχεδιάσει ὁ γερμανὸς καγκελλάριος, μὲ τὶς γνωστὲς συνέπειες γιὰ τὶς μετέπειτα γαλλογερμανικὲς σχέσεις, τὴ διαμόρφωση τῶν συνόρων, τὴν ἰδρυση τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Στὰ 1936 ἔγιναν στὴ Ρωσία οἱ μεγάλες δίκες πού συγκλόνισαν τὴν παγκόσμια κοινὴ γνώμη, κι ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἡ δίκη τοῦ Του-

χατσέφσκι, άρχηγού τότε του σοβιετικού έπιτελείου. Τό κατηγορητήριο στηρίχτηκε σε έγγραφα που ένοχοποιούσαν τό στρατηγό ως εύρισκόμενο σε συνεννοήσεις με τή Γερμανία. Τά έγγραφα αυτά σήμερα ξέρουμε ότι ήταν πλαστά· είχαν κατασκευαστεί από τις γερμανικές ύπηρεσίες με έντολή του Hitler, ό όποιος σχεδίαζε τήν επίθεσή του στην Εύρώπη και είχε κάθε συμφέρον νά έξασθενήσει τό σοβιετικό στρατό. Τά πλαστά αυτά έγγραφα διαδιδάστηκαν με τρόπο κατάλληλο στον πρόεδρο τής Τσεχοσλοβακίας και φίλο των δυτικών δημοκρατιών Ed. Benesch, από τόν όποιο και παραδόθηκαν στό Στάλιν με τόν όποιο βρισκόταν σε αγαθές σχέσεις.

[Τό έγγραφο πρέπει νά έρευνηθεί άν είναι έξαρχής πλαστό, όπως είναι και τό συνηθέστερο, ή άν σε γνήσιο έχουν παρεμβληθεί μή γνήσια τμήματα, όποτε πρέπει νά διπιστωθούν οι παρεμβολές και παραλείψεις. Πρώτος που έπιχείρησε νά έξετάσει με κριτικό πνεύμα τά έγγραφα ήταν ό Όλλανδός βολλανδιστής μοναχός του τάγματος των Ίησουϊτών Daniel Van Papenbroeck (1628-1714) στη διατριβή του *Pro pylaeum antiquarium circa veri ac falsi discrimen in vetustis membranis* και προσπάθησε νά διαπιστώσει τή γνησιότητα άμφισθητούμενων εγγράφων και νά διατυπώσει άσφαλείς κανόνες. Ή προσπάθειά του ξεκίνησε από λιγοστά έγγραφα και δέν ήταν δυνατό νά φθάσει σε ίκανοποιητικά άποτελέσματα. Ίδιαίτερα οι άμφιβολίες που διατύπωσε για τή γνησιότητα των εγγράφων των μεροδηγικών βασιλέων, ένόχλησαν τους Βενεδικτίνους μοναχούς τής μονής Αγίου Διονυσίου κοντά στο Παρίσι, στην όποία φυλάγονταν πολλά έγγραφα των γάλλων βασιλέων αυτής τής δυναστείας, και ό βενεδικτίνος μοναχός J. Mabillon (1632-1707) αποφάσισε ν' άσχοληθεί κριτικά με τήν έξέτασή τους κι έτσι σύνταξε τό πρώτο σπουδαίο κριτικό έργο με τόν τίτλο *De re diplomatica* (1681).

Σήμερα με τήν έκδοση πολλών χιλιάδων εγγράφων διαφόρων κατηγοριών κατά έποχές και τήν έπισταμένη, συστηματική μελέτη τους, πολλές φορές και με σύγχρονα τεχνικά μέσα έχουμε ξεχωρίσει άσφαλή κριτήρια έξωτερικά, και πρό πάντων έσωτερικά, βασισμένα στη μελέτη των όμοειδών εγγράφων κάθε έποχής που άποτελούν τή βάση για τήν έξακριβωση τής γνησιότητας ή του βαθμού τής πλαστότητας των εγγράφων.

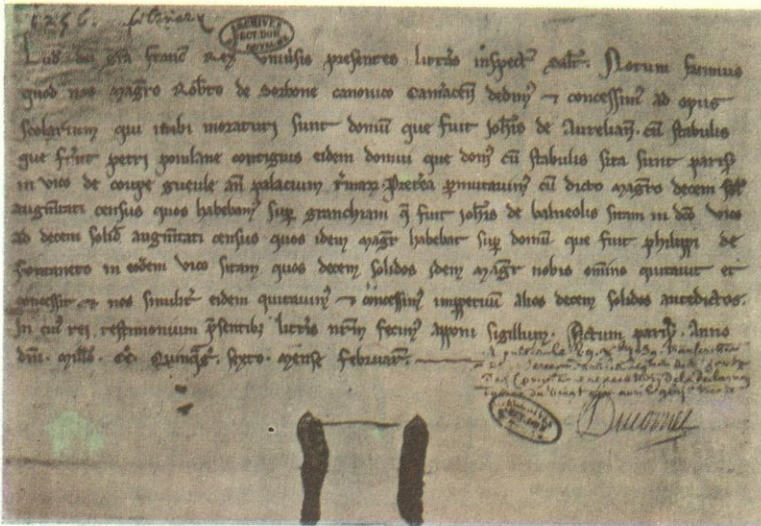
Τό πρόβλημα δέν είναι σημερινό. Ή βυζαντινή αυτοκρατορική γραμματεία π.χ. τηρούσε όρισμένους άυστηρούς κανόνες για νά

ξεχωρίζουν τά γνήσια αυτοκρατορικά έγγραφα. Ἐκτός τοῦ ὅτι χρησιμοποιοῦσε καλῆς μέχρι ἐξαιρετικῆς ποιότητας περγαμινή — πρόκειται δέβαια γιά τά πρωτότυπα αυτοκρατορικά έγγραφα — φρόντιζε νά παρεμβάλει ὀρισμένες λέξεις στό κείμενο μέ ὠραίο κόκκινο μελάνι, ὅπως τῆ λέξη *Λόγος*, μέ τήν ὁποία γίνεται ἀναφορά στό πρόσωπο τοῦ αυτοκράτορα. Μέ τό ἴδιο κόκκινο μελάνι ὑπέγραφε καί ὁ αυτοκράτορας σύμφωνα μέ τόν καθορισμένο γιά κάθε κατηγορία ἐγγράφων τύπο (στά χρυσόβουλλα ἀπό τόν Ι΄/ΙΑ΄ αἰῶνα μέ ὄλους τούς τίτλους: π.χ. *Ἀλέξιος πιστός βασιλεύς καί αυτοκράτωρ Ρωμαίων ὁ Κομνηνός*· στά προστάγματα μέ μηνολόγημα), ὅποτε ἀπό τίς παρατυπίες πού κάνουν οἱ πλαστογράφοι στά δύο αὐτά σημεῖα ἔχουμε σίγουρη τήν ἀπόδειξη τῆς πλαστότητας. Συνήθως οἱ πλαστογράφοι χρησιμοποιοῦν μαῦρο μελάνι ἀντί γιά τό κόκκινο καί ἡ ὑπογραφή τοῦ αυτοκράτορα δέν ἀνταποκρίνεται στό σωστό τύπο τῆς ἀντίστοιχης ἐποχῆς. Συχνό εἶναι τό λάθος τῶν πλαστογράφων στήν ἀναγραφή τοῦ ἀριθμοῦ τῆς ἰνδικτιῶνας· χωρίς σκέψη μεταφέρουν τόν ἀριθμό πού ἀπαντᾷ στό ἐγγραφο πού ἔχουν γιά πρότυπο καί δέν τόν προσαρμῶζουν στό ἔτος «ἀπό κτίσεως κόσμου» πού ἀναγράφουν στό δικό τους πλαστό κείμενο. Εἶναι ἀκόμη καθιερωμένο ἀπό τήν αυτοκρατορική γραμματεία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰῶνων ἓνα συνθηματικό στοιχεῖο ἀναγνώρισης τῆς γνησιότητος τοῦ ἐγγράφου· ὁ τρόπος πού στήν τελευταία σειρά καί πρὶν ἀπό τήν αυτοκρατορική ὑπογραφή ἀναγράφεται ἡ μικρή φράση: καί τό *ἡμέτερον ὑπεσημῆνατο κράτος*· ἡ λέξη *κράτος* ἀπαντᾷ μόνη στήν ἀρχή τῆς τελευταίας σειράς, ἀφοῦ κατά κανόνα ἀραιώσουν οἱ λέξεις τῆς προτελευταίας.]

Οἱ σπουδαιότερες κατηγορίες ἐπίσημων ἐγγράφων

Τά διπλωματικά ἐγγραφα περιλαμβάνουν τήν ἀλληλογραφία τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν κάθε κράτους μέ τίς ὑπηρεσίες (πρεσβεῖες, προξενεῖα), μέσω τῶν ὁποίων ἐπικοινωνεῖ μέ τά ξένα κράτη. Τά σημαντικότερα κείμενα ἀναφέρονται στήν ἐξωτερική πολιτική καί περιέχουν ὁδηγίες τοῦ κέντρου πρὸς τούς διπλωματικούς ἐκπρὸςώπους τοῦ κράτους ἢ ἐκθέσεις τῶν πρεσβευτῶν ἀπό τῆ χώρα στήν ὁποία εἶναι διαπιστευμένοι, μέ πληροφορίες γιά τήν ἐκεῖ κατάσταση καί τήν πολιτική πού φαίνεται νά διαγράφεται ἢ γιά τίς μεγάλες παροικίες ὑπηκόων στήν ξένη χώρα. Κατά τῆ χρησιμοποίηση τῶν

διπλωματικά
ἐγγραφα



Τό έγγραφο ιδρύσεως τῆς Σορβόνης τό 1257. Γαλλικά Κρατικά ἀρχεῖα. πρεσβευτικῶν ἐκθέσεων ὁ ἱστορικός πρέπει νά λαμβάνει ὑπόψη του τό χαρακτήρα καί τίς προσωπικές ἰκανότητες τοῦ συντάκτη, ὡς καί τόν τρόπο ἀποστολῆς τῆς ἐκθεσης. Εἶναι διαφορετικό ἂν ἔχει σταλεῖ κρυπτογραφημένη, μέ εἰδικό ἀπεσταλμένο ἢ μέ τό κοινό ταχυδρομεῖο, γιατί προσαρμόζεται ὁ τρόπος μετάδοσης πληροφοριῶν καί διατύπωσης τῶν νοημάτων ἀνάλογα μέ τόν κίνδυνο πού διατρέχει ἡ ἐκθεση νά διαβαστεῖ ἀπό τί ξένες μυστικές ὑπηρεσίες. Πρέπει ἐπίσης νά ἔχουμε στό νοῦ μας ὅτι μερικές φορές ἐπιλέγεται σκόπιμα ἡ μέσο τηλεγραφημάτων καί ἐκθέσεων διοχέτευση πληροφοριῶν γιά παραπλάνηση τοῦ ἀντιπάλου.

Στό Μεσαίωνα χρησιμοποιοῦνται εἰδικοί ἀπεσταλμένοι ἀπό τῆ βυζαντινῆ αὐτοκρατορία, τήν παπική ἐκκλησία, τούς ἡγεμόνες τῆς Δύσης καί τό καλιφάτο. Κείμενο ζωντανό καί πολύτιμο, παρά τήν πολιτική ἐμπάθεια πού τό χαρακτηρίζει, εἶναι ἡ Relatio (Ἐκθεση ἐτ. 968) τοῦ ἐπισκόπου Κρεμώνης Λιουπράνδου, ἀπεσταλμένου τοῦ αὐτοκράτορα Ὁθωνα Α΄ στή βυζαντινῆ αὐλή τοῦ Νικηφόρου Β΄ Φωκά. Μόνιμες ἀντιπροσωπεῖες σέ ξένη χώρα ἀρχίζουν ἀπό τό ΙΕ΄ αἰῶνα. Περίφημοι γιά τήν πολιτική τους ὀξυδερκεία καί τήν πρακτική τους ἀντίληψη εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Βενετίας τό ΙΕ΄ καί Ις΄

αιώνα, πού δημιούργησαν σχολή. Ἐξίσου ἐπιδέξιοι διπλωμάτες ἀποδείχτηκαν καί οἱ ἀπεσταλμένοι (nuntii) τῆς παπικῆς Curia.

ἡ ἱστορική
ἀξία τους

Ἡ ἀξία τῶν πρεσβευτικῶν ἐκθέσεων — οἱ ὁποῖες πολλές φορές χαρακτηρίζονται ἀπό θεματική ποικιλία ἀνάλογη μέ τά προσωπικά ἐνδιαφέροντα τοῦ πρεσβευτῆ καί προπάντων μέ τά ἀνακύπτοντα ζητήματα — προσδιορίζεται ἀπό τήν ἐπιλογή καί τά κίνητρα (ιδεολογία ἢ χρέη) τῶν πληροφοριοδοτῶν του, τήν πνευματική καί ἠθική προσωπικότητα τοῦ πρεσβευτῆ, τήν ἐκτίμησι πού χαίρει στούς ἰθύνοντες κύκλους τοῦ ξένου κράτους καί μεταξύ τῶν συναδέλφων του, στό γεγονός ἂν θεληματικά ἢ ὄχι κατά τή διοχέτευσι τῶν εἰδήσεων καί τή διατύπωσι ἀπόψεων λαμβάνει ὑπόψη του τή νοοτροπία τοῦ παραλήπτη.

τό πρόβλημα
τῆς ἀξιοτι-
σίας τῶν
ἐπίσημα
ἀνθολογημέ-
νων
ἐγγράφων

Μέ μεγάλη προσοχή καί ἐπιφυλακτικότητα ὁ ἱστορικός πρέπει νά χρησιμοποιεῖ τά ἔγγραφα πού περιλαμβάνονται σέ συλλογές, σύγχρονες τῶν γεγονότων, καταρτισμένες ἀπό τό ἴδιο τό ἐνδιαφερόμενο κράτος σέ μιά κρίσιμη ἐποχή γιά ἓνα ἐπίμαχο θέμα, μέ σκοπό νά προβάλλει τή δική του ἐκδοχή. Εἶναι γνωστές μέ τό ὄνομα «Βίβλοι» καί ἀνάλογα μέ τό χρῶμα τοῦ ἐξωφύλλου, διαφοροετικῶς κατά κράτος, διακρίνονται σέ Κίτρινη Βίβλο Γαλλίας, Κυανή Βίβλο Μεγάλῆς Βρετανίας, Πράσινη Ἰταλίας, Λευκή Ἑλλάδας, Κόκκινη Ἰσπανίας, Πορτοκαλί τσαρικής Ρωσίας, Λευκή Γερμανίας. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἔχει προηγηθεῖ ἐπιλογή τῶν ἐγγράφων· μερικά ἔχουν περικυβηθεῖ, σέ ἄλλα λέξεις ἢ φράσεις ἔχουν ἀλλοιωθεῖ, μερικές φορές ἔχει γίνεϊ ἀλλαγὴ στή χρονολογία. Οἱ «Βίβλοι» περιέχουν ἐκθέσεις, ὁδηγίες, πρωτόκολλα, διακοινώσεις. Πρώτη ἢ Μ. Βρετανία τό 1681 χρησιμοποίησε τό εἶδος ἐκδίδοντας κατ' ἐντολή τοῦ Κοινοβουλίου Blue Books γιά τή χρῆσι περιορισμένου κύκλου δημόσιων ἀνδρῶν. Στή δημοσιότητα ἄρχισαν νά τίς παρουσιάζουν τά ἐνδιαφερόμενα κράτη κατά τή διάρκεια τοῦ 19' αἰῶνα (π.χ. Ἀγγλία 1836, Γαλλία 1852, Ἰταλία 1861, Γερμανία 1884). Ὁ ἱστορικός ὀφείλει καί τά ἔγγραφα πού περιέχονται στίς «Βίβλους» νά τά ἀναζητεῖ στά ἀρχεῖα, γιά νά εἶναι βέβαιος ὅτι χρησιμοποιεῖ τά αὐθεντικά κείμενα.

ἔγγραφα
τῆς
ἐνετοκρατίας

Μολοντί στήν κυριολεξία δέν πρόκειται γιά διπλωματικά ἔγγραφα, ἀφοῦ προέρχονται ἀπό διοικητικούς καί ὄχι διπλωματικούς ἐκπρόσωπους τῆς Βενετίας στίς ἑλληνικές κτήσεις τῆς, ἀναφέρω τίς Ἐκθέσεις τῶν ἐκεῖ τοποθετημένων Βενετῶν *προνοητῶν* γιά τή σπου-

δαιότητα καὶ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν πού παρέχουν ἀναφορικά με τίς ἑλληνικές περιοχές κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἡ διεθνοποίηση καί ἀλληλεξάρτηση τῶν οικονομικῶν σχέσεων σέ πολλούς τομεῖς (π.χ. δανειοδότηση, ἐπιχορήγηση μεγάλων τεχνικῶν ἔργων, μεταφορά κεφαλαίων, πολυεθνικές ἐταιρείες κτλ.) ἀντικατοπτρίζεται στήν ἀλληλογραφία τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν καί τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ἐνδιαφερόμενων κρατῶν. Πολλές φορές τά οικονομικά θέματα εἶναι ἀλληλένδετα μέ τά πολιτικά σέ διεθνή κλίμακα. Καλλιτεχνικές, πνευματικές, μορφωτικές, ἐμπορικές συμβάσεις μεταξύ κρατῶν ἢ ὑπό τήν αἰγίδα Διεθνοῦς Ὁργανισμοῦ, παρέχουν χρήσιμο ὕλικό γιά τή διερεύνηση τῶν πνευματικῶν καί γενικά πολιτιστικῶν σχέσεων τῶν λαῶν.

Ἡ ζωή μέ τήν καθημερινή μεταβολή τῶν συνθηκῶν δημιουργεῖ νέες ἀνάγκες, ὅπως π.χ. μέ τή μετανάστευση ἐργατῶν ἀπό τίς λιγότερο ἀναπτυγμένες χώρες πρὸς τίς βιομηχανικές (Γαλλία, Γερμανία, Βέλγιο, Ἐλβετία κτλ.), πού παρατηρήθηκε μετά τό δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο. Οἱ νέοι αὐτοί κάτοικοι παίρνοντας μέρος στήν οικονομική ζωή τοῦ τόπου ἔδωσαν ἀφορμή στή γένεση ἐνός νέου κοινωνικοῦ φαινομένου μέ πολλές ὀψεις, τόσο στήν ἐσωτερική ζωή τῆς χώρας ὅσο καί σέ συνάρτηση μέ τίς χώρες προέλευσής τους. Ἔτσι ἀνέκυψαν θέματα ἐργατικῆς νομοθεσίας, κοινωνικῆς ἀσφάλισης, ἐκπαίδευσης τῶν παιδιῶν πού γεννήθηκαν καί μεγάλωσαν σέ νέο γλωσσικό περιβάλλον. Γιά τή διερεύνηση ὄλων αὐτῶν τῶν θεμάτων ἐξαιρετικά διαφωτιστική εἶναι ἡ ἐπίσημη ἀλληλογραφία μεταξύ τῶν χωρῶν προέλευσης καί ἐκείνων τῆς νέας ἐγκατάστασης.

Αὐθεντικό ὕλικό μεγάλης σπουδαιότητας, ὄχι μόνο γιά τήν παρακολούθηση ἐπαναστατικῶν κινήσεων ἀλλά καί γιά συγκεκριμένες προσωπικότητες, κρύβουν τά ἀρχεῖα τῆς ἀστυνομίας. Ἔτσι οἱ αὐστριακές ὑπηρεσίες, πού παρακολουθοῦσαν τό Ρήγα Φεραῖο καί τόν Καποδίστρια μετά τήν παραίτησή του ἀπό τήν ὑπηρεσία του στήν τσαρική Ρωσία, ἔχουν συντάξει ἐκθέσεις πολῦτιμες γιά τόν ἱστορικό. Ἀκόμη σημαντικές ἐπιστολές τοῦ Stendhal, πού πέρασε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του στήν Ἰταλία, σταλμένες ἀπό ἰταλικές περιοχές ὑπαγόμενες στήν αὐστριακή μοναρχία, εἶχαν κρατηθεῖ ἀπό τήν αὐστριακή ἀστυνομία κατά τόν ἔλεγχο τοῦ ταχυδρομείου, ὅπως συνήθιζε, καί εἶδαν ἀργότερα τό φῶς τῆς δημοσιότητας ἀνασυρμένες ἀπό τά ἀστυ-

*ἔγγραφα
διακρατικῶν
σχέσεων*

*ἔγγραφα
τῶν
ἀστυνομικῶν
ἀρχείων*

νομικά ἀρχεῖα. Οἱ πλουσιότερες, ἀκριβέστερες καί ἐπιμελέστερα μαζεμένες πληροφορίες γιά τή φιλελληνική κίνηση στίς διάφορες γαλλικές πόλεις περιέχονται στίς ἐκθέσεις τῶν ἀστυνομικῶν ἀρχῶν καί τῶν νομαρχιακῶν ὑπηρεσιῶν, ὅπως ἀποκαλύπτεται τώρα μέ τή δημοσίευσή τους ἀπό τά ἀρχεῖα τῆς Μασσαλίας, Λυών, Στρασβούργου, Τουλούζης κτλ. Στή Γερμανία δημοσιεύθηκαν οἱ ἐκθέσεις τῆς ἀστυνομίας γιά τό φρόνημα τοῦ πληθυσμοῦ καί τόν ἀντίκτυπο τῶν γεγονότων τοῦ πολεμικοῦ μετώπου καί τῆς ἐσωτερικῆς κατάστασης τόσο κατά τή νικηφόρο γιά τή Γερμανία πρώτη περίοδο τοῦ δευτέρου παγκόσμιου πολέμου, ὅσο καί μετά τήν ἀνατροπή τῆς ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων καί τόν πολλαπλασιασμό τῶν δυσκολιῶν (βομβαρδισμοί, δυσχέρειες στόν ἐπισιτισμό, ἀνθρώπινες ἀπώλειες στό μέτωπο, καταστροφές πόλεων), καί ἐκπλήσσουν γιά τήν ἀντικειμενικότητα, τήν ἀκρίβεια τῶν παρατηρήσεων, τήν ἀποφυγή ἀπόκρυψης τῶν δυσάρεστων ἐντυπώσεων καί πληροφοριῶν.

ἔγγραφα
δημοσκοπή-
σης

Αὐτονόητη εἶναι ἡ μεγάλη σπουδαιότητα τῶν στρατιωτικῶν ἐγγράφων γιά τήν ὀργάνωση καί ἐκπαίδευση τοῦ στρατοῦ, τόν ἐξοπλισμό, τήν προετοιμασία καί, προπάντων, τή διεξαγωγή τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Σημαντικό βοήθημα γιά τήν παρακολούθηση τῶν ἐπιχειρήσεων ἀποτελοῦν οἱ ἐπιτελικοί χάρτες. Σ' αὐτά τά ἔγγραφα στηρίζεται κυρίως ἡ Ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν πολέμων κατά τόν Κ' αἰῶνα, πού συντάσσεται ἀπό τό Γενικό Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ.

ἔγγραφα
στρατιωτικά

Ἀρχεῖα· διαφύλαξη τῶν ἐγγράφων· ὀργάνωση ἐιδικῶν ὑπηρεσιῶν

Τά παλιότερα ἔγγραφα σώζονται συνήθως στά ἀρχεῖα τῶν μονῶν, καί στήν Ἑλλάδα ἰδιαίτερα στά σπουδαῖα μοναστηριακά συγκροτήματα τοῦ Ἄθω, τῆς Πάτμου, τῶν Μετεώρων. Στή Δύση ἐπί αἰῶνες διατηρήθηκαν στά μεγάλα μοναστήρια ἢ σέ ἀρχεῖα ἐπισκοπῶν καί σέ μερικές χώρες, ὅπως στήν Ἰταλία, ἐξακολουθοῦν νά φυλάσσονται καί σήμερα· σέ ἄλλες ὅμως, ὅπως στή Γαλλία, παραδόθηκαν κατά τήν Ἑπανάσταση τοῦ 1789 σέ κρατική φύλαξη. Τά νεώτερα κράτη ἔχουν ὀργανώσει ἐιδικές κρατικές ὑπηρεσίες γιά τή διατήρηση καί διαφύλαξη τῶν ἐγγράφων τόσο ἐκείνων πού ἀναφέρονται στίς διεθνεῖς σχέσεις, ὅσο καί αὐτῶν πού ἀφοροῦν τήν ἐσωτερική ζωή τῆς χώρας στίς ποικίλες τῆς ἐκφάνσεις.

Ὁ ἱστορικός πού θέλει νά ἀσχοληθεῖ μέ τήν Ἑλληνική ἱστορία θά ἀνατρέξει στά ἀρχεῖα πού βρίσκονται ἐδῶ, στήν Ἑλλάδα. (Γενικά ἀρχεῖα τοῦ κράτους, ἀρχεῖα Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἰδιωτικά, φυλασσόμενα στό Μουσεῖο Μπενάκη, τή Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, τήν Ἱστορική Ἐθνολογική Ἐταιρεία κτλ.) καί στά ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Αὐστρίας, Ρωσίας, ἔπειτα Ἰταλίας, Γερμανίας, σήμερα καί Ἡνωμένων Πολιτειῶν), καί τῶν βαλκανικῶν κρατῶν. (Τά τουρκικά ἀρχεῖα δέν εἶναι ἀκόμη προσιτά). Ἀλλά ἡ χρησιμοποίηση τῶν φακέλων δέν εἶναι ἀπλή καί ἡ κατάταξη τῶν ἐγγράφων ἀκολουθεῖ ὀρισμένους κανόνες, ἀνάλογα μέ τή νομική θέση μιᾶς χώρας-κράτους. Π.χ. οἱ φάκελοι γιά τήν Ἑλλάδα ὡς ἀνεξάρτητο κράτος ἀκολουθοῦν ἄλλη κατάταξη ἀπό ἐκείνους τῆς ἐποχῆς πού ὁ ἑλληνικός χῶρος ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Βλ. π.χ. τό βιβλίο τοῦ Ἑλ. Π ρ ε β ε λ ά κ η: "Τά βρετανικά κοινοβουλευτικά ἐγγραφα καί ἡ νεώτερη ἑλληνική ἱστορία 1801-1960, Θεσσαλονίκη 1960", εἰδικό γιά τή χρήση τῶν διάφορων κατηγοριῶν ἐγγράφων τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων, πού ἐνδιαφέρουν τόν ἱστορικό τῆς περιόδου αὐτῆς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

[Ὑπάρχουν εἰδικοί ἐπιστημονικοί ὁδηγοί γιά τή χρήση τῶν μεγάλων ἀρχείων, ὅπως εἶναι τό βρετανικό Foreign Office ἢ τά Archives Nationales τῆς Γαλλίας. Ὡς παράδειγμα σημειῶνω Ch. S c h m i d t: Les sources de l'histoire de France depuis 1789 aux Archives Nationales, Paris 1907, μόνο γιά τίς πηγές τῆς γαλλικῆς ἱστορίας ἀπό τή Γαλλική Ἐπανάσταση πού περιέχονται στά Ἐθνικά Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τά κρατικά ἐγγραφα δέν εἶναι προσιτά παρά μόνο μετά τήν πάροδο ὀρισμένου χρονικοῦ διαστήματος, συνήθως τριάντα ἐτῶν. Οἱ παπικές ἀρχές ἔχουν καθιερώσει πενήντα χρόνια γιά τά ἀρχεῖα τοῦ Βατικανοῦ. Μερικές φορές ἡ ἀνατροπή ἑνός καθεστώτος παρακινεῖ τή διάδοχη κυβέρνησις νά φέρεי στή δημοσιότητα ἐγγραφα τοῦ ἀμέσως προηγούμενου πολιτικοῦ ἢ πολιτειακοῦ συστήματος, πού κατά τή γνώμη της συμφέρει νά γίνουν ἀμέσως γνωστά. Ἔτσι οἱ Μπολσεβίκοι μετά τήν ἐπικράτησή τους στή Ρωσία, ἔδωσαν στή δημοσιότητα τά ἐγγραφα τῆς ἐποχῆς τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου πού βρέθηκαν στά ρωσικά κρατικά ἀρχεῖα. Τό ἴδιο ἔπραξαν καί οἱ κυβερνήτες τῆς Γερμανίας γιά τή χώρα τους μετά τήν πτώση τῆς μοναρχίας καί τήν ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας στά

1918. Ἀνάλογη τακτική ἀκολούθησαν καί οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες, οἱ ὁποῖες μετά τήν ἦττα τῆς Γερμανίας στό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ἄρχισαν τή δημοσίευση τῶν ἐγγράφων τοῦ γερμανικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν.

Ἐκτός ἀπό τά κρατικά, ὑπάρχουν ἀρχεῖα ὀργανισμῶν π.χ. τῶν μεγάλων κομμάτων στή Μ. Βρετανία ἢ τῶν μεγάλων ἐφημερίδων (π.χ. Times, Guardian, Temps, Monde κτλ.) ἢ τραπεζῶν μέ παγκόσμια δραστηριότητα, πού εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας γιά τόν ἱστορικό τῆς γενικῆς ἱστορίας σέ παγκόσμια κλίμακα, ἀλλά καί τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας εἰδικότερα.

Ἡ ἔκδοση τῶν ἐγγράφων τῶν παλαιότερων ἐποχῶν εἶναι ἕνα αἶτημα πού σιγά σιγά πραγματοποιεῖται στήν ἐποχή μας σέ καλές κριτικές ἐκδόσεις μέ κατατοπιστική εἰσαγωγή καί σχόλια γιά τήν κατανόηση τῶν πραγμάτων. Πρόβλημα γεννιέται ἀπό τή στιγμή πού τά ἐγγράφα πολλαπλασιάζονται στόν ἐκπληκτικό βαθμό πού γνωρίζουμε στίς μέρες μας καί σέ παγκόσμια κλίμακα. Ἐχει υἱοθετηθεῖ ἡ λύση τῆς δημοσίευσης ἐπιτομῶν τῶν ἐγγράφων. Περιλαμβάνονται σ' αὐτές ἀκριβῆ στοιχεῖα τοῦ ἐγγράφου — ἀποστολέας, παραλήπτης, χρονολογία — καί σύντομη περίληψη τοῦ περιεχομένου του. Μέ τόν τρόπο αὐτό παρουσίασε τό Κέντρο Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 2578 ἐγγράφα τῆς περιόδου 10 Σεπτεμβρίου 1827 μέχρι 16/28 Δεκεμβρίου 1832 τῶν φακέλων τοῦ Foreign Office, 32/φάκελοι 1-34. Κατά τήν πρόβλεψη τῆς διεύθυνσης τοῦ Κέντρου γιά τήν κάλυψη τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Foreign Office, βρετανικῆς πρεσβείας καί βρετανικῶν προξενεῶν θά χρειαστοῦν 25-30 τόμοι μεγάλου (4ου) σχήματος γιά τά ἔτη 1827-1905, ἐφόσον θά δημοσιευτοῦν τά ἐγγράφα μόνο σέ ἐπιτομή.

Φυσικά δέν εἶναι δυνατό ἐδῶ νά δοθεῖ κατάλογος τῶν ἐγγράφων πού ἔχουν ἐκδοθεῖ. Θά ἀναφέρω μόνο λίγες μεγάλες σειρές. Ὑποδειγματική εἶναι ἡ ἔκδοση τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω τόσο ἀπό τόν Fr. Dölger, ὅσο καί τόν P. Lemerle καί τούς συνεργάτες του, ὅπως καί τῶν μονῶν τῆς Νότιας Ἰταλίας καί Σικελίας ἀπό τόν A. Guillou.

Στά Monumenta Germaniae historica (ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου), παράλληλα μέ τίς σειρές τῶν συγγραφέων, ἐκδίδεται σειρά ἐγγράφων καί ἐπιστολῶν πού ἀναφέρονται στή μεσαιωνική ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Σημαντική για τὰ ἔγγραφα τῆς γαλλικῆς ἱστορίας εἶναι ἡ σειρά Collection de documents inédits sur l'histoire de France, πού ἐκδίδεται ἀπό τό 1835.

Πολύτομες, σχεδόν ἐξαντλητικές συλλογές διπλωματικῶν ἐγγράφων, ἰδίως ἀπό τό ΙΘ΄ καί Κ΄ αἰώνα, ἐξέδωκαν καί ἐξακολουθοῦν νά ἐκδίδουν τὰ ὑπουργεῖα Ἐξωτερικῶν Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Αὐστρίας, Ἰταλίας κτλ.]

Ἄλληλογραφία

Μιά ἀκόμη ἐνδιαφέρουσα ἱστορική πηγή εἶναι καί οἱ ἐπιστολές τῶν ὁποίων περιεχόμενα καί ὕφος βρίσκονται συνήθως σέ συνάρτησιν μέ τήν προσωπικότητα τοῦ ἀποστολέα. Μερικές φορές προέχει ὁ προσωπικός καί κάπως ἐξομολογητικός τόνος, ἰδιαίτερα ὅταν τὰ γράμματα προέρχονται ἀπό καλλιτέχνες ἢ λογοτέχνες. Ἡ ἀξία τῶν πληροφοριῶν κατὰ κανόνα προσδιορίζεται ἀπό τή θέση, πολιτική ἢ κοινωνική τοῦ ἀποστολέα καί τήν πρόθεσή του νά καταστήσει κοινῶν τῶν σκέψεῶν του καί τῶν πληροφοριῶν πού κατέχει τόν ἀποδέκτη.

Ἀπό τή ρωμαϊκή Ἀρχαιότητα ἔχει σωθεῖ ἡ πλοῦσια σέ πληροφορίες γιά τίς ταραγμένες δεκαετίες τῶν μέσων τοῦ Α΄ π.Χ. αἰώνα ἀλληλογραφία τοῦ Κικέρωνα (106-43 π.Χ.), χάρις στήν ὁποία παρακολουθοῦμε τίς πολιτικές ἐξελίξεις σχεδόν ἡμέρα μέ τήν ἡμέρα.

Φημισμένη εἶναι ἡ ἀλληλογραφία τῆς Charlotte-Elisabeth (=Lise-lotte), πριγκίπισσας τοῦ Παλατινάτου (1652-1722), δευτέρας γυναικάς τοῦ δούκα τῆς Ὁρλεάνης, ἀδελφοῦ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ΄. Μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας καί παρακολουθώντας ἀπό κοντά τή ζωή στά ἀνάκτορα (ἦταν μητέρα τοῦ Φιλίππου, δούκα τῆς Ὁρλεάνης καί ἀντιβασιλιᾶ κατὰ τήν ἀνηλικότητα τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ΄), ἡ πριγκίπισσα παρουσιάζει τὰ συμβάντα καί τὰ ἦθη τῆς αὐτῆς μέ ὠμῆ εἰλικρίνεια. Στά γαλλικά γράμματα ξεχωριστή θέση κατέχουν καί οἱ ἐπιστολές πού ἡ Μαρία de Sévigné (1626-1696) ἔγραφε στήν κόρη της κόμισσα Grignan. Ἐνδιαφέρον γιά τήν εὐρωπαϊκή ἱστορία παρουσιάζει ἡ ἀλληλογραφία τῆς αὐτοκράτειρας Μαρίας Θηρεσίας (1740-1780) μέ τήν κόρη της βασίλισσα τῆς Γαλλίας Μαρία-Ἀντουανέττα καί τόν ἐμπιστό της πρεσβευτή στή γαλλική αὐλή, κόμητα Mercy d' Argenteau.

περιπτώσεις
σημαντικῆς
ἀλληλογρα-
φίας*

Γιά τή γνώση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τή διαμόρφωση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας πολύτιμη εἶναι ἡ μακρόχρονη καί ὀγκώδης ἀλληλογραφία τῶν Karl Marx καί Friedrich Engels.

Τῆ ζωῇ καί τό ἔργο διάσημων συγγραφέων καί καλλιτεχνῶν φωτίζουν οἱ ἐπιστολές τους, πού γιά μερικοὺς ἔχουν συγκεντρωθεῖ σέ πλήρεις συλλογές. Παραδειγματικά σημειώνω τίς συλλογές ἐπιστολῶν τῶν Goethe, Voltaire, Stendhal, Balzac, Sainte-Beuve, Flaubert.

Γιά τά ἑλληνικά πράγματα μοναδική εἶναι ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἄδ. Κοραῆ (1748-1833), ἔκφραση ὑψηλοῦ ἠθους καί σοφίας, πού καλύπτει τήν ἀποφασιστική γιά τήν προετοιμασία τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐποχῆ.

Πολιτικά Κείμενα Πολιτικοὶ λόγοι

πολιτικοὶ
λόγοι:
α. στήν
Ἀρχαία
Ἑλλάδα

Οἱ πολιτικοὶ λόγοι, πού συχνά θίγουν σοβαρά πολιτικά θέματα, παρουσιάζουν ξεχωριστό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀμεσότητα τῆς πληροφορίας, τῆ διακήρυξη ἀρχῶν καί προθέσεων τοῦ γράψαντος-ἀπαγγεῖλαντος τό λόγο. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκουν οἱ πολιτικοὶ λόγοι καί, ὡς ἓνα σημεῖο, οἱ δικανικοὶ τῶν ρητόρων τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, (Ἄνδοκίδη, Λυσία, Ἰσοκράτη, Αἰσχίνη, Δημοσθένη, Ὑπερεΐδη, Λυκούργου κτλ.). Κείμενα πού τά ἔχει σφραγίσει ἡ κρισιμότητα τῆς στιγμῆς, ὅπως τήν ἀντιμετωπίζει ὁ πολιτικός-ρήτορας μέ τίς πολιτικές του ἰδέες, παρέχουν συγχρόνως πολύτιμες πληροφορίες γιά τή λειτουργία τῶν θεσμῶν, τίς θέσεις καί σχέσεις τῶν ἀντιμαχόμενων πολιτικῶν κομμάτων, εἴτε αὐτά δροῦν στήν πόλη-κράτος εἴτε σέ μεγαλύτερη πολιτεία, ὅπως ἦταν ἡ ρωμαϊκῆ. Στό σημεῖο αὐτό ἀξιοπρόσεκτοι εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Κικέρωνα καί μάλιστα οἱ πολιτικοὶ, πού στρέφονται κατά τοῦ ὀργανωτῆ τῆς συνωμοσίας τό 63 π.Χ. Κατλίνα καί οἱ κατά εἰκοσαετία μεταγενέστεροι ἐναντίον τοῦ Ἄντωνίου.

β. στή
βυζαντινῆ
ἐποχῆ

Πρέπει ἀκόμη μέ προσοχή νά ἐκτιμήσουμε τά θετικά στοιχεῖα πού κρύβονται κάτω ἀπό περίτεχνο περιδῆλημα ρητορικότητας σέ ἄλλες περιπτώσεις περιορισμένης πολιτικῆς ἐλευθερίας. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουν οἱ πολιτικοὶ περιεχομένου λόγοι τῶν σοφιστῶν τοῦ Δ' αἰῶνα Θεμιστίου (317-388 περ.) καί Λιβάνιου (314-393 περ.), συνεχιστῶν τῆς φιλελεύθερης πνευματικῆς παράδοσης τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, πού μέ τόν τρόπο τους παραστέκουν τόν ἀπλό πολίτη τῆς βυ-

ζαντινής αυτοκρατορίας, εύκαιριακά διατυπώνοντας συνετές σκέψεις για κείρια προβλήματα έσωτερικής καί έξωτερικής πολιτικής.

Στά νεότερα κράτη ό πρόεδρος, τά μέλη τής κυβερνήσεως, οί άρχηγοί τών κομμάτων έκφωνούν πολιτικούς λόγους σέ ποικίλες περιστάσεις. Όταν τούτο πραγματοποιείται στή Βουλή ή σέ άλλα κρατικά ή διακρατικά συλλογικά όργανα, τότε τό κείμενο τού λόγου περιλαμβάνεται στά πρακτικά τών παραπάνω σωμάτων, όπου καί θά άναζητηθεί. Όταν όμως οί λόγοι έκφωνούνται σέ προεκλογικές συγκεντρώσεις ή άλλες εύκαιρίες, πάλι τά κείμενα αυτά πρέπει νά άναζητηθούν καί μελετηθούν γιατί πολλές φορές παρουσιάζουν πρωταρχικό ένδιαφέρον για τόν έρευνητή τής περιόδου. Ίδιαίτερα στήν περίπτωση τού μή κοινοβουλευτικού άρχηγού κράτους, ό ιστορικός καλείται νά άνιχνεύσει, πολλές φορές κάτω από ήχηρές ιδεολογικές μεγαλοστομίες, τά προσωπικά έλατήρια, τή μαιταιοδοξία, κουφότητα τού προσώπου, άγνοια ή παρανόηση τής πραγματικότητας, καί πολύ σπάνια άγαθές προθέσεις ή άνέφικτα ιδεώδη.

γ. στους
νεότερους
χρόνους

Πολιτικά φυλλάδια - Λιβελλογραφήματα

Συνυφασμένα μέ τήν έπικαιρότητα καί άμεσους πρακτικούς στόχους εΐναι τά φυλλάδια (brochures) καί λιβελλογραφήματα (pamphlets) ποικίλου περιεχομένου, συνήθως πολιτικού, σπανιότερα θρησκευτικού· άλλοτε άναφέρονται σέ γενικότερο θέμα, άλλοτε όμως στρέφονται έναντίον συγκεκριμένου προσώπου· συνθέστερο εΐναι τό πρώτο. Στά φυλλάδια προέχει ή προβολή ιδεώδους καί τό κοινό καλείται νά μετάσχει στήν πραγμάτωσή του.

πολιτικά
φυλλάδια

[Στήν κατηγορία τών πολιτικῶν φυλλαδίων ύπάρχουν μερικά πολύ όνομαστά, όπως εΐναι τού άδβδ̄ S i e y è s, Qu est-ce que le tiers État? (1789) = Τί εΐναι ή τρίτη τάξη; τού C h a t e a u b r i a n d, De Buonaparte et des Bourbons (1814), De la monarchie selon la Charte (1816) = Ή μοναρχία κατά τό Σύνταγμα, De la restauration de la monarchie électorale (1831) = Ή παλινόρθωση τής αίρετης μοναρχίας τών K a r l M a r x καί F r i e d r i c h E n g e l s, Manifest der kommunistischen Partei (1848) = Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Από τά θρησκευτικά μνημονεύω τού Λ ο υ θ ή ρ ο υ, Von der Freiheit eines christlichen Menschen (1520) = ή έλευθερία τού Χριστιανού καί An den christlichen Adel deutscher Nation (1520) = Πρός τούς χριστιανούς εύγενείς τού γερμανικού έθνους]

λίβελλοι

Κείμενα επιθετικά, συνήθως έμπαθή, τά λιβελλογραφήματα, κάποτε καί μέ σατυρική φλέβα, έφήμερα από τόν έπικαιρικό τους χαρακτήρα, δίνουν τήν άλλη όψη ενός θέματος, ιδιαίτερα σέ ταραγμένους καιρούς πνευματικῶν ανάζητήσεων ή πολιτικῶν ανακατατάξεων, όπως στή Γερμανία τήν περίοδο τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρύθμισης ή στή Γαλλία τήν εποχή τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Συντάκτης εἴκοσι pamphlets, πού προκάλεσαν ἀλλεπάλληλες συνταρακτικές πολιτικές δίκες, εἶναι ὁ P.-L. Courier (1772-1825), γνωστός καί ἀπό πετυχημένες μεταφράσεις έργων τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητας.

παραδείγματα
τά ἀπό τή
νέα ἑλληνική
ἱστορία

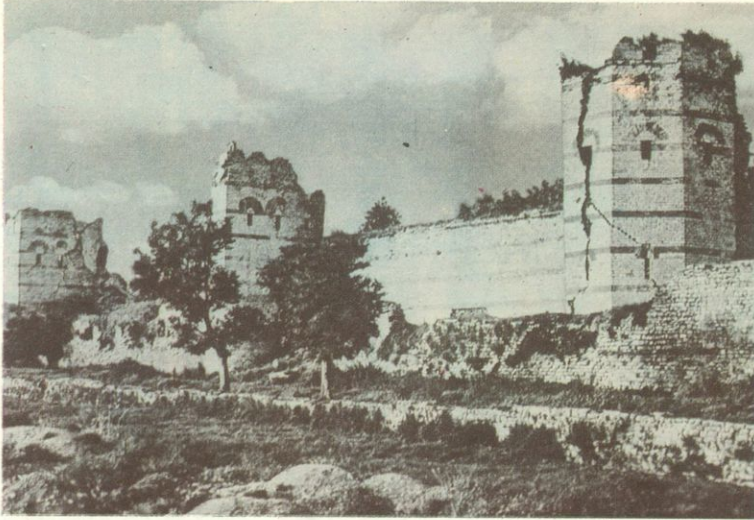
Μέ ἀφορμή ἐπίμαχα προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας κυκλοφόρησαν φυλλάδια, ἑλληνικά καί ξενόγλωσσα ἢ ξενικῆς προέλευσης, διάφορης ἐσωτερικῆς κομματικῆς ἀπόκλισης ἢ προσανατολισμοῦ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, πού παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιά τόν ἔρευνητή. Σημαντικά εἶναι ἐκεῖνα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ πρὶν ἀπό τήν κήρυξη τῆς Ἐπανάστασης, δείγματα πολιτικῆς καί ἰδεολογικῆς διαμάχης, στήν ὁποία πρωταγωνιστική θέση πήρε ἡ *Πατρική διδασκαλία* (1798) τῶν Πατριαρχείων καί ἡ ἀπαντητική *Ἀδελφική Διδασκαλία* (1798) τοῦ Ἀδαμάντιου Κοροῆ. Ἀνάμεσα σ' αὐτά πού συνέταξαν Φιλέλληνες γιά τήν ἐνίσχυση τῆς φιλελληνικῆς κίνησης ξεχωριστή θέση κατέχει ἡ *Note sur la Grèce* τοῦ Chateaubriand.

Μολονότι ὑπερβαίνει κατά πολύ τή συνήθη ἔκταση τῶν φυλλαδίων, μπορεῖ νά περιληφθεῖ σ' αὐτά ἡ *Ἑλληνική Νομαρχία*, ἀνώνυμο ἔργο πού τυπώθηκε στά 1806. Κείμενο πολιτικό, αὐστηρό, λιτό, μέ ἄριστη γνώση τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τοῦ σκλαδωμένου Γένους, ἀποτελεῖ κήρυγμα ἐλευθερίας καί ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας.

Μνημεῖα, ἔργα τέχνης καί λοιπὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικό

κτίσματα

Τό ἐνδιαφέρον μας γιά τά μνημεῖα καί λοιπὰ ἀντικείμενα πού περιλαμβάνονται στήν ὕλη αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου δέν ἀφορᾷ τήν αἰσθητικὴ τους ἀξία, ἀλλὰ τή λειτουργικότητα στά πλαίσια τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης καί τή συμβολή τους ὡς ἱστορικῶν πηγῶν. Τά μνημεῖα, σωζόμενα στήν ἀρχικὴ τους θέση ἀκέραια ἢ ἐρείπια ἢ ἀκόμη μόνον ὡς θεμέλια, μεταφέρουν ὡς ἐμᾶς τό μήνυμα τῆς χρησιμότητάς τους στόν καιρὸ τῆς ἀκμῆς τους. Τά ἐρείπια τῶν ἀνα-

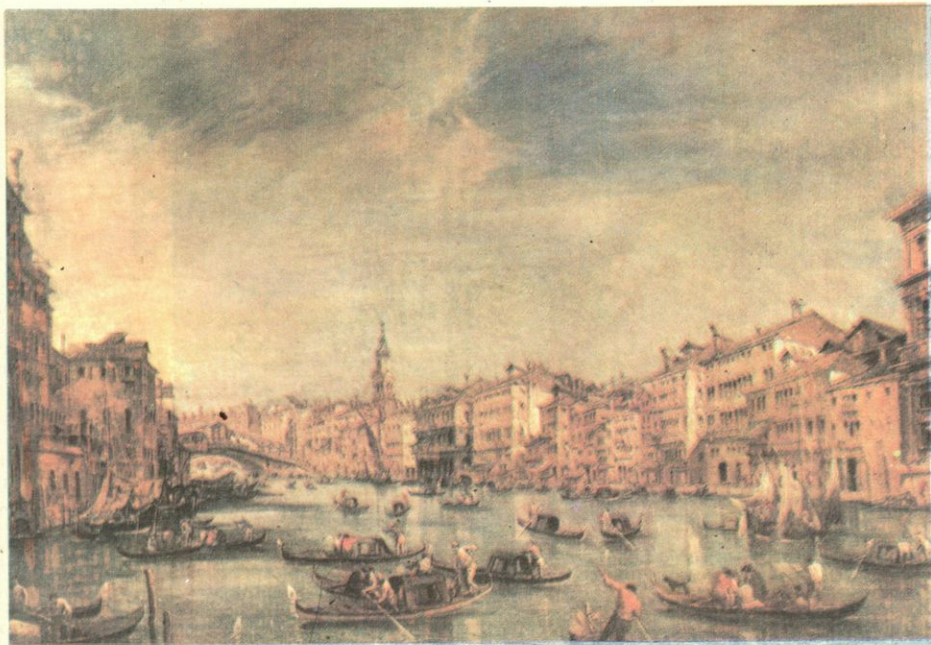


Ἀποψη τῶν χερσαίων τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

κτόρων τοῦ μεγάλου βασιλιᾶ στήν Περσέπολη, οἱ Πυραμίδες καί οἱ αἰγυπτιακοί ναοί στό Καρνάκ, ὁ Παρθενώνας καί ὁ ἱερός βράχος, τά ἔρειπια τῆς Ὀλυμπίας καί τῶν Δελφῶν, ἡ Ἁγία Σοφία, παρά τήν ἀλλοίωση τῆς ἐσωτερικῆς διακόσμησης, ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Πέτρου στή Ρώμη, τό παλάτι τῶν Δόγηδων στή Βενετία, ὅλα ἐκεῖνα τά μεγαλόπρεπα ἀνάκτορα ἢ οἱ περίτεχνοι γοθτικοί ναοί διατηρημένοι ἀκέρατοι, ἀναστηλωμένοι ἢ ἀκόμη ἐρειπωμένοι ἐξακολουθοῦν νά παρέχουν τό πλαίσιο τῶν τελετῶν, θρησκευτικῶν ἢ κοσμικῶν, ὅπως καί στήν ἐποχή πού γινόταν πραγματική χρήση τους.

Οἱ ἀπεικονίσεις ἡγεμόνων, πόλεων, ἀνακτόρων σέ τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητούς πίνακες μᾶς δίνουν ἐπίσης τή μορφή τῶν προσώπων, τήν ὄψη τῶν οἰκημάτων, δρόμων ἢ τῆς ζωῆς τῆς πόλης (μοναδικοί οἱ πίνακες τοῦ Gentile Bellini καί τοῦ Canaletto ἀπό τή ζωή τῆς Βενετίας μέ πλαίσιο τά κτίρια, τούς δρόμους καί τό πολυπόικило πλήθος). Τίς στολές τῶν ἡγεμόνων καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν, τίς ἐνδυμασίες τῶν ἀρχόντων, τά φορέματα τοῦ λαοῦ τά βρίσκουμε σέ χρωματική ποικιλία καί λεπτομερειακή ἀπεικόνιση στά ἔργα τῆς μεγάλης τέχνης, καθώς καί στίς μικρογραφίες. Στά ὀνομαστά ψηφιδωτά τοῦ Ἁγίου Βιταλίου τῆς Ραβέννας εἰκονίζεται σ'

ἀπεικονίσεις



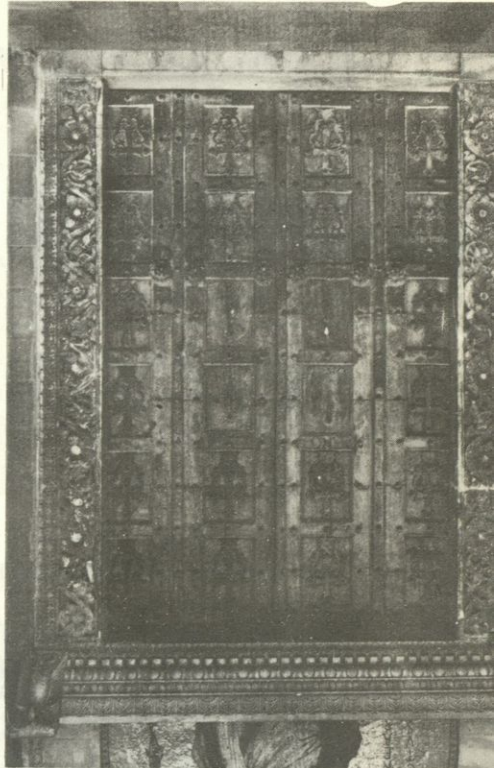
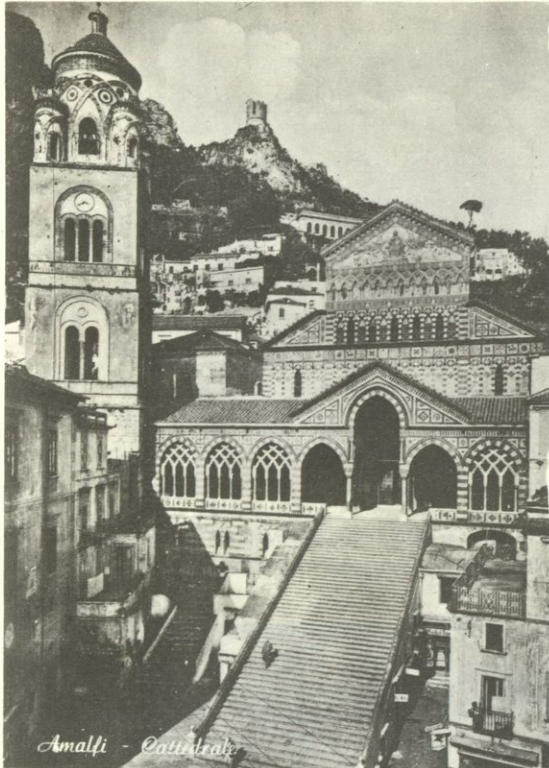
Βενετία: Τό Canal Grande καί ἡ Γέφυρα τοῦ Rialto ὅπως εἰκονίζεται ἀπό τόν Fr. Guardi (1712 - 1793)

διάφορα
ἀντικείμενα

ὅλη της τῆ στυλνότητα καί μεγαλοπρέπεια ἡ βυζαντινὴ αὐλὴ στὴν αὐτοκρατορικὴ ἀκολουθία τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τῆς Θεοδώρας. Ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης, πολεμικὸς ὄπλισμός σώζονται αὐτούσια εἴτε εἰκονίζονται σέ σκηνές οἰκογενειακῆς εὐφρονύνης ἢ πολεμικῶν συγκρούσεων. Μερικὲς φορές μάς δίνουν ἰδιαίτερη συγκίνηση, ὅπως τὸ κράνος τοῦ Μιλτιάδη πού βρέθηκε στὴν Ὀλυμπία, ἀφιέρωμα τοῦ Μαραθωνομάχου ἠγέτη στό Θεό ἢ τὸ κύπελο τοῦ Φειδία μέ τὴν ἐπιγραφή *Φειδίου εἰμί*. Περιώνυμα μοναστηριακά συγκροτήματα, ὅπως τῆς Πάτμου, Σινᾶ, Ὁρους Ἄθω στὴν Ἀνατολή, τοῦ Monte Cassino (πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ του στό δεῦτερο Παγκόσμιο Πόλεμο), τῆς Grottaferrata στὴ Δύση, μαζί μέ τοὺς θησαυροὺς τῆς τέχνης διατηροῦν ἀκόμη κάτι ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ ἀτμόσφαιρα.

ἔργα
μικροτεχνίας

Ἀντικείμενα ἀπὸ πολύτιμη ὕλη, ὅπως χρυσό, ἔλεφαντοστό, ἀσήμι, σμάλτο, κατασκευασμένα γιὰ κοσμικὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ χρῆση

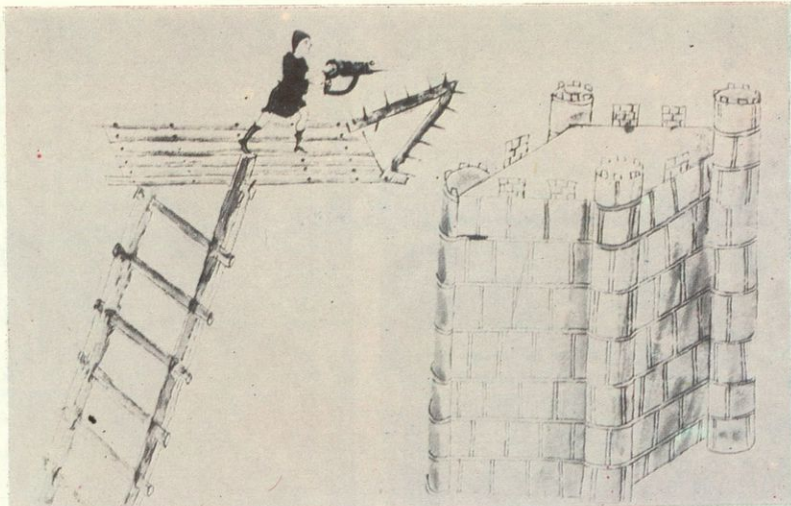


Ὁ καθεδρικός ναός τῆς ἰταλικῆς πόλεως Amalfi. Ἡ χάλκινη πόρτα δῶρο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα στὴν πόλη τοῦ Ἀμάφι προέρχεται ἀπὸ ἐργαστήριο τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ἔτ. 1060).

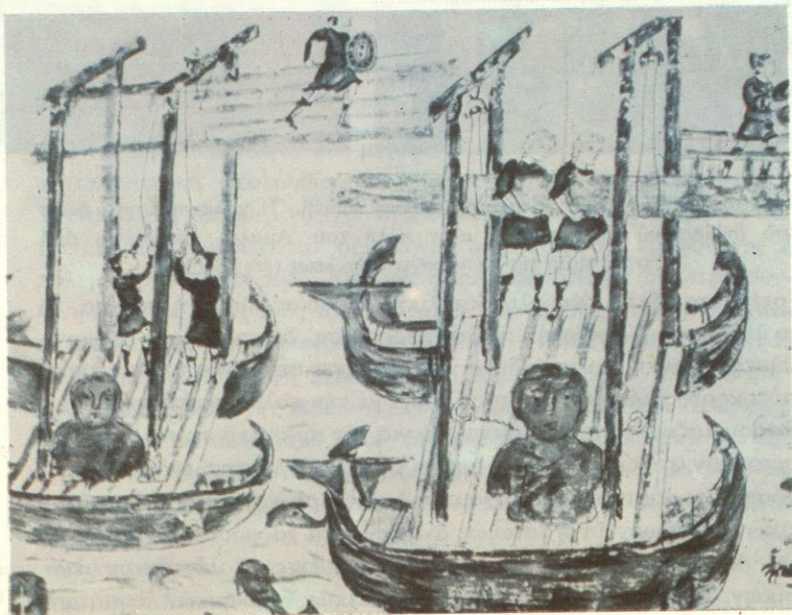
(στέμματα, ἄλλα σύμβολα βασιλικῆς ἐξουσίας, ὅπως ἡ σφαῖρα, τὸ σκῆπτρο, τὸ ξίφος στὴν πρώτη περίπτωση, δυσκολόγηρα, λειψανοθήκες, σταυροί, πολυκάνδηλα, σταυροθήκες στὴ δεύτερη), ὑπατικά ἢ αὐτοκρατορικά δίπτυχα, παρὰλληλα μὲ τὴν καλλιτεχνική τους ἀξία παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν πρακτικὸ σκοπὸ πού ὑπηρετοῦσαν, καθὼς καὶ γιὰ τὴ μέσω τῆς εἰκονογράφησης καὶ τῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν παρεχόμενη διαφώτιση κοσμικῶν ἢ θρησκευτικῶν τελετουργιῶν ἢ ἔστω ὡς ἀναμνηστικὰ χαρμόσυνου γεγονότος.

Ἀνάλογη ἀξία ἔχουν καὶ οἱ σωζόμενες στολές ἡγεμονικῶν οἴκων, ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν, μοναστικῶν ἢ κοσμικῶν ταγμάτων,

εἶδη
ἀμφίεσης



Πολεμική τέχνη στο Βυζάντιο: α) Έκτόξευση ύγρου πυρός β) Πλωτές πολιορκητικές μηχανές. Για εξισορρόπηση έχουν χρησιμοποιηθεί αγάλματα. Χειρόγραφο 11ου αἰ.



ὅπως π.χ. τῶν ἵπποτῶν τῆς Μάλτας ἢ τῶν μελῶν τοῦ τάγματος τοῦ Χρυσοῦ Δέρατος ἢ τοῦ Γερμανικοῦ Τάγματος (Deutscher Orden).

Τό ἴδιο σημαντικά εἶναι τὰ τεῖχη τῶν πόλεων ἀπό τίς μυκηναϊκές ἀκραπόλεις ὡς αὐτά, πού ἐκπόρθησαν Σταυροφόροι, Βενετσιάνοι, Τούρκοι κατακτητές στίς πόλεις τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ἢ τό Μέγα Σινικό Τεῖχος στά θόρεια τοῦ Πεκίνου.

Ἡ πολεοδομία, ἰδίως τῶν παλιῶν ἱστορικῶν οἰκισμῶν, διατηρήθηκε στή χάραξή της αὐτοῦσια ὡς τίς μέρες μας στό κέντρο τῶν παλιῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων. Τό κεντρικό πρῶτο διαμέρισμα τῆς Βιέννης ἐξακολουθεῖ νά τέμνεται ἀπό τοῦς δύο κεντρικούς ἄξονες τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου, ἡ Κωνσταντινούπολη διατηρεῖ ἀτόφια τή Μέση μέ τίς τρεῖς πλατεῖες, ἀγορά τοῦ Κωνστατίνου, ἀγορά τοῦ Ταύρου καί ἀγορά τοῦ Βοός, κι ἀπό τίς πύλες τῶν τειχῶν οἱ ἀρχαῖοι δρόμοι ἐξακολουθοῦν νά συνδέουν τήν Πόλη μέ τήν Ἀδριανούπολη καί τήν παλαιά Ἑγνατία ὁδó.

τεῖχη

πολεοδομία

Β' ΕΜΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ἱστοριογραφία

Ἡ ἱστοριογραφία ἀποβλέπει στήν ἀνάπλαση τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι, ἐξιτορώντας τά γεγονότα σέ συνεχή λόγο. Ἡ ἀξία καί σημασία τῆς ἱστοριογραφίας ἐγκεῖται στό ὅτι σκοπεῖ νά παρουσιάσει τά γεγονότα στήν ἀλληλουχία τους, ὥστε νά ἀπαρτισθεῖ, κατά τό δυνατό, ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ζωῆς στό συγκεκριμένο χῶρο καί χρόνο. Γιατί ἀπό ἄλλες πηγές τῆς ἴδιας ἐποχῆς μπορεῖ ν' ἀποκτήσουμε ἀριστη καί αὐθεντική γνώση ἐνός γεγονότος, ἀλλά συνήθως λείπει ἡ δυνατότητα προσέγγισης καί ἀλληλεξάρτησης πρὸς τά προηγούμενα ἢ τά ἐπόμενα συμβάντα.

Στίς πηγές τῆς ἱστορίας ἀνήκει ἡ σύγχρονη τῶν γεγονότων ἱστοριογραφία. Π.χ. ὁ Ἡρόδοτος γιά τά Μηδικά, ὁ Θουκυδίδης γιά τήν Πεντηκονταετία καί τόν Πελοποννησιακό πόλεμο. Ἐντούτοις στίς πηγές καταλέγουμε κι ἐκεῖνα τά ἱστοριογραφικά ἔργα, πού ἐνῶ εἶναι μεταγενέστερα, διασώζον χαμένα ἀρχαιότερα κείμενα, κι ἐπομένως παρέχουν ἄμεσο ὕλικό γιά τίς παλαιότερες περιόδους, ὅπως π.χ. ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, ἱστορικός τοῦ ΙΒ' αἰῶνα, διέσωσε μεγάλο μέρος τοῦ Δίωνα Κάσιου· ὁ Θεοφάνης, πού συντάσσει τή χρονογραφία

σκοπός

ἡ ἱστοριογραφία κατά λαοῦς καί ἐποχές:

του στίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰώνα ἀλλά τὴν ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 284, στη-
ρίχτηκε σέ παλαιότερα κείμενα τὰ ὁποῖα κατὰ σημαντικὸ ποσοστὸ
ἔχουν χαθεῖ. Μολονότι εἶναι μεταγενέστερος τῶν γεγονότων κατὰ
πολλοὺς αἰῶνες γιὰ μᾶς ἀποτελεῖ πηγὴ γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο.

Ἡ ἱστοριογραφία κατὰ λαοὺς καὶ ἐποχὲς ἔχει ὀρισμένα κοινὰ χα-
ρακτηριστικά πού πολλές φορές διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν προη-
γουμένων ἢ ἐπόμενων αἰῶνων. Ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ πνευματικὴ πα-
ράδοση τῶν ἱστοριογράφων εἰδικὰ καὶ τῆς ἐποχῆς γενικότερα, οἱ
πολιτικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ιδεώδη πού ἐπικρατοῦν ἀφήνουν τὴ
σφραγίδα τους στὴν ἱστοριογραφία. Σ' ἓνα σύντομο ἐγχειρίδιο γιὰ
μεθοδολογικὰ προβλήματα δὲν εἶναι δυνατό νὰ γίνῃ ἰδιαίτερη καὶ
ἐκτεταμένη ἀνάπτυξη γιὰ τὴν ἱστοριογραφία κάθε λαοῦ καὶ κάθε
περιόδου. Θὰ περιοριστῶ σέ μερικές σύντομες καὶ γενικὲς παρατη-
ρήσεις γιὰ τὴν ἱστοριογραφία ὡς τίς ἀρχές τῶν νεωτέρων χρόνων.

α.
ἀρχαιότητα
ἑλληνικὴ

Ἰδανικὸ τῶν ἱστορικῶν τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, πού ἐν-
στερνίστηκαν καὶ οἱ βυζαντινοί, ἰδιαίτερα ὄσοι κινοῦνται στὸν κύκλο
τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πνευματικῆς παράδοσης, εἶναι ἡ ἀναζήτηση
τῆς ἀλήθειας. Μένουν στὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς
ἱστορίας μὲ προέκταση στίς διεθνεῖς σχέσεις, κυρίως μὲ τὴ μορφή τῆς
ἔκθεσης τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῶν ὄρων τῶν συνθη-
κῶν. Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης στάθηκαν τὰ μεγάλα πρότυπα γιὰ ὅλες
τίς ἐπόμενες γενιές. Ἡ μεταφορὰ τοῦ πολιτικοῦ κέντρου στὴ Ρώμη,
πού εἶχε προχωρήσει στὴν κατάκτηση τοῦ μεσογειακοῦ χώρου, ἔδωσε
στὴ συγγραφή τοῦ Πολύβιου ἄλλη διάσταση· προσλαμβάνει τὸ χα-
ρακτῆρα οἰκουμενικῆς ἱστορίας τὴ στιγμή πού τὸ ρωμαϊκὸ κράτος
ἐξελίσσει σέ παγκόσμια δύναμη. Ἡ ἐλοπτεία τοῦ χώρου προσθέτει
στὴν κατανόηση τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, γι' αὐτὸ ἀρχαῖοι
καὶ βυζαντινοί συγγραφεῖς ἐπιδίωκαν τὴν ἐπιτόπια ἐπίσκεψη τῶν
πεδίων τῶν μαχῶν. Σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο κινεῖται τὸ καθαρὰ ἱστο-
ριογραφικὸ ἔργο τοῦ Ξενοφῶντα καὶ τοῦ Πλούταρχου, μολονότι
γενεές τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς νεολαίας ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ
ἐξῆς γνώρισαν τὰ πρότυπα τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος μέσω
τῶν Παράλληλων Βίων τοῦ δευτέρου.

β.
ρωμαϊκὴ
ἐποχὴ

Ἡ ρωμαϊκὴ ἱστοριογραφία ὑστερεῖ ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς ὡς τὴ
στιγμὴ πού στὸν πνευματικὸ ὀρίζοντα τῆς Ρώμης ἐμφανίζεται ὁ Τά-
κιτος († 120) καὶ εἰσάγει τὴν ψυχογραφικὴ ἀνάλυση τῶν πρωτα-
γωνιστικῶν προσωπικοτήτων, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀγωνίζεται νὰ ἐξα-

κριδώσει καὶ ἀπουώσει πιστά τὰ γεγονότα. Στ' ἀχνάρια του βαδίζει ὁ Ἄμμιανός Μαρκελλίνος (ζει ὡς τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ Δ' αἰώνα), ἀκούραστος παρατηρητὴς τοῦ ἔργου καὶ τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ βυζαντινὸς Προκόπιος, ἱστορικός τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' καὶ λιβελλογράφος μὲ στόχο τὸ αὐτοκρατορικό ζεῦγος, ξαναγυρίζει στὰ ἑλληνικά κλασσικά πρότυπα μιμούμενος σέ ὅλα — ὕφος, τρόπο χρονολόγησης κτλ. — τὸ Θουκυδίδη.

Τῆ δυτικῆ μεσαιωνικῆ ἱστοριογραφία καλύπτει τὸ εἶδος τῶν χρονικῶν σέ δηλωδέστερη λατινική, προϊόν κυρίως μοναστηριακῶν κύκλων, πού κινοῦνται σέ πολὺ κατώτερη βαθμίδα ἐνδιαφερόντων πνευματικῶν ἀναγκῶν καὶ ἀντιλήψεων, ἀκόμη καὶ λεκτικῶν πλούτου. Τὸ εἶδος τῆς χρονολογίας ἀνθισε καὶ στὸ Βυζάντιο, καλλιεργημένο κυρίως ἀπὸ μοναχικούς κύκλους καὶ προορισμένο νά τέρψει καὶ νά διδάξει εὐρύτερο ἀναγνωστικό κοινό, πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ σπουδαία πολεμικά γεγονότα, τίς ἐπαναστάσεις καὶ παντός εἶδους πολιτικές καὶ θρησκευτικές ταραχές ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλα τὰ θαυμαστά καὶ περίεργα, εἴτε σέ φυσικά φαινόμενα ἀναφέρονται εἴτε σέ ἀνθρώπινες σχέσεις. Οἱ βυζαντινὲς χρονολογίες, γραμμένες σέ ἀπλούστερο γλωσσικό ἰδίωμα, ἀποτελοῦν σπουδαῖο μνημεῖο γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ δηλωδέστερη μορφή τῆς.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Ι' αἰώνα ἀρχίζει πάλι στὸ Βυζάντιο συνεχῆς ἱστοριογραφικὴ παράδοση μὲ πρότυπο, ἀκόμη καὶ στὴ γλωσσικὴ μορφή, τὴν ἑλληνικὴ τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, πού φθάνει σέ ὑψηλὴ στάθμη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰώνα ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας. Μιχαὴλ Ψελλός, Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, Ἄννα Κομνηνὴ, Νικήτας Χωνιάτης, Γεώργιος Παχυμέρης, Νικηφόρος Γρηγοράς εἶναι μερικά ἀπὸ τὰ πιὸ μεγάλα ὀνόματα.

Ἡ πνευματικὴ ἀφύπνιση στὴ Δύση ἐμφανίζεται στὸν τομέα τῆς ἱστοριογραφίας μὲ τὴν παρουσία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΓ' αἰώνα ἱστορικῶν, πού ἐγκαταλείπουν τ' ἀχνάρια τῶν χρονολογῶν καὶ τείνουν σέ νέους ὀρίζοντες. Σπουδαία καινοτομία ἢ χρησιμοποίησις τῆς ἐπιχώριας γλώσσας, ἀντὶ τῆς ὡς τότε λατινικῆς, γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἔργου. [Ἔτσι γράφουν γαλλικά ὁ Villehardouin, ὁ Robert de Clari, ὁ Joinville, ὁ Froissart κτλ., ἰταλικά οἱ Villani, ἐνῶ ὁ γερμανὸς Otto von Freising († 1158) γράφει ἀκόμη λατινικά.

Μὲ τὴν ἀναλαμπὴ τῆς Ἀναγέννησης τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν ἐμφανίζεται σέ σύνδεση μὲ τὴν ἀνάπτυξη πολιτικῆς

γ.
μεσαιωνικὴ
περίοδος

φιλολογίας (πολιτικής επιστήμης θά λέγαμε σήμερα) μέ δύο σπουδαίους εκπροσώπους, τόν Francesco Guicciardini (1483-1540) καί τόν Niccolo Machiavelli (1469-1527). Ὁ πρῶτος, πρεσβευτής στήν Ἰσπανία, στήν αὐλή Φερδινάνδου τοῦ Καθολικοῦ, μέ μεγάλη πολιτική ἐμπειρία καί γνώση «ἐκ τῶν ἔσω» τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων, ἀφοῦ κι ὁ ἴδιος πολλές φορές εἶχε συντελέσει στή διαμόρφωσή τους, ἔγραψε Ἱστορία τῆς Φλωρεντίας (πού δέν τήν τελείωσε) καί Ἱστορία τῆς Ἰταλίας γιά τήν περίοδο 1424-1530. Εἶναι τό καλύτερό του ἔργο καί στηρίχτηκε σέ ἀρχαία ἐρευνα τόσο στή Φλωρεντία, ὅσο καί σέ ἄλλες ἰταλικές πόλεις. Τό ὀνομαστό ἔργο τοῦ Machiavelli, *Il principe* (= Ὁ ἡγεμόνας), ὅπως καί τό εὐρύτερο *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, εἶναι κείμενα τῆς πολιτικῆς επιστήμης καί ὄχι τῆς ἱστοριογραφίας. Ἱστοριογραφικό, παρά τόν τίτλο του (*Mémoires*) καί μέ πολιτικές προεκτάσεις εἶναι τό ἔργο τοῦ Philippe sire de Comynes (ἢ Commynes, 1447-1511), ὅπου ἐξιστοροῦνται οἱ βασιλείες τοῦ Λουδοβίκου ΙΑ' καί Καρόλου Η' τῆς Γαλλίας.]

Δέ θά ἐπεκταθῶ στήν ἱστοριογραφία τῶν νεώτερων χρόνων ὅπου, μέ τή συνεχιζόμενη πνευματική ἀνάπτυξη, καλλιεργεῖται τό εἶδος καί διαμορφώνονται σχολές. Θά περιορισθῶ στήν ἐπισημανση μερικῶν ἀρχῶν πού πρέπει νά ἀκολουθεῖ ὁ ἱστορικός.

Καί σήμερα ἡ ἱστορία γράφεται μέ βάση κυρίως τίς γραπτές μαρτυρίες. Ὑπάρχουν ὅμως κι ἄλλα στοιχεῖα πού ἡ ἐπινοητικότητα τοῦ ἐπιστήμονα μπορεῖ καί ὀφείλει νά προσέξει, ὅπως τό τοπίο, τίς ὀδικές ἀρτηρίες, τή ροή τῶν ποταμῶν καί τή διαμόρφωση τῶν στενῶν (κλεισουργῶν), τά λιμάνια, τό σχῆμα καί τήν ἔκταση τῶν ἀγρῶν, τίς φυτεῖες καί τίς ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις, τήν κεράμωση στίς στέγες, τήν κατασκευή τῶν σαγμάτων, τήν ἀνάλυση τοῦ κράματος τοῦ μετάλλου στά ὄπλα ἢ σκεῦη, τή σύσταση τοῦ πηλοῦ, τῶν πετρωμάτων, τῶν λίθων.

Αὐτόνοητη προϋπόθεση εἶναι ἡ γνώση τοῦ χώρου πού διαδραματίζονται τά γεγονότα, καθώς καί τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος πού ἴσχυε στό χώρο αὐτό στή συγκεκριμένη περίοδο. Ἡ ἐγγύτερη διασύνδεση πού παρουσιάζουν στόν καιρό μας τά πολιτικά καί στρατιωτικά συμβάντα μέ τά κοινωνικοοικονομικά φαινόμενα καί ἡ διεύρυνση τοῦ χώρου πού διαδραματίζονται, ἀπαιτοῦν ἀξημένες γενικές καί εἰδικές γνώσεις ἀπό ὅποιον ἀποφασίζει νά ἀσχοληθεῖ μέ τή σύγχρονη Ἱστορία.

ἀρχές
τῆς ἱστορικῆς
ἐρευνας:

α.
γνώση
τῶν πηγῶν

β.
ἀντίληψη
τοῦ ἱστορικοῦ
χώρου καί
τῆς ἱστορικῆς
δράσης

Γιά τήν κατανόηση τοῦ παρελθόντος βοηθάει ἡ καλύτερη γνώση τοῦ παρόντος, καί ἀντίστροφα, τήν κατανόηση τῆς σύγχρονης πραγματικότητας εὐνοεῖ ἡ καλή ἱστορική ἐνημέρωση. Θά ξεκινήσει ὁ ἱστοριογράφος ἀπό τά πραγματικά δεδομένα πού ἔχει συγκεντρώσει ἀλλά, γιά νά ἀποκαταστήσει τοὺς συνεκτικούς δεσμούς ἀνάμεσα στίς μεμονωμένες πράξεις, θά καταφύγει καί στή φαντασία, τή διαίσθηση καί τήν προσωπική του ἐμπειρία. Τά ἀτομικά βιώματα πλουτίζουν τήν προσωπική ἐμπειρία του. Ὅποιος ἔζησε μιὰ περίοδο ἐσωτερικῆς ἀνωμαλίας σ' ἓνα κράτος θά κατάλαβει πολύ καλύτερα τήν ἐποχή τῶν ἐμφύλιων πολέμων στή Ρώμη, ὅπως ἐπίσης, ὅποιος γνώρισε τήν καταπίεση δικτατορικοῦ καθεστώτος θά κατάλαβει καλύτερα τίς συνθήκες διακυβέρνησης κάτω ἀπό παρόμοιο καθεστῶς. Ἡ μεταφορά ὁμως ἐννοιῶν ἀπό τά σύγχρονα σέ παρωχημένες ἐποχές (π.χ. καισαροπαπισμός, ἰμπεριαλισμός) πρέπει νά γίνεται μέ πολλή προσοχή γιατί εὐκόλα μπορεῖ νά ὀδηγήσει περισσότερο σέ σύγχυση παρά σέ διασάφηση. Ἡ ἱστορική ἐμπειρία ὅσο βαθύτερη εἶναι, τόσο περισσότερο διδάσκει τή μετριοφροσύνη καί τήν προσεκτική ἔκφραση γνώμης πού ὀδηγοῦν στήν ἀντικειμενικότητα, στόχο ἰδεώδη ἀλλ' ὄχι εὐκόλο στήν κατάκτηση.

Χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Θά ὀδηγηθεῖ ἀπό τήν εὐαισθησία του, ἀπροκατάληπτη ὀρθοφροσύνη, γνώση τῶν πραγματικῶν δεδομένων καί πνευματική καλλιέργεια. Ὅσο εὐρύτερους τομεῖς καλύπτει, τόσο ἀσφαλέστερη γίνεται ἡ κρίση του. Ἐμβάθυνση στήν πολιτική επιστήμη, γνώσεις στρατιωτικῆς τέχνης, ἐμποτεία τοῦ οἰκονομικοῦ καί δημοσιονομικοῦ τομέα παρέχουν ἓνα στέρεο ὑπόβαθρο γιά τήν ἀκριβέστερη ἀντίληψη τῶν γεγονότων.

Δέν πρέπει ἀκόμη νά ὑπάρχουν προκατάληψη, φανατισμός ἢ μεροληπτική διάθεση. Ὁ φανατισμός ἐμποδίζει τή σωστή ἀντίληψη τῶν γεγονότων, κι ἀκόμη περισσότερο τήν κατανόησή τους. Ἡ μεροληπτούσα ἱστοριογραφία, ἄλλοτε σκόπιμα κι ἄλλοτε ἀνεπίγνωστα, ἀποσιωπᾷ τά δυσάρεστα σημεῖα, παρουσιάζει μόνο τή φωτεινὴ πλευρά, προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τίς πράξεις προσώπου ἢ ὁμάδας. Δέν εἶναι σπάνιο τό φαινόμενο, ὅταν ὁ γράφων, θητεύοντας στήν ὑπηρεσία μιᾶς πολιτικῆς γραμμῆς, εἴτε ἀπό πεποίθηση εἴτε ὑπακούοντας σέ ἄλλα κίνητρα, νά παρουσιάζει ἀλλοιωμένο τό παρελθόν γιά νά ἐπηρεάσει τόν παρόν. Στίς περιπτώσεις αὐτές πρόκειται συχνά γιά δημοσιογραφικές προσπάθειες καί σπάνια γιά ἐρ-

γ.
κατανόηση
καί ἐρμηνεία
τῶν ἱστορι-
κῶν στιγμῶν

ζήτηση
τῆς ἱστορικῆς
ἀλήθειας

ἀμεροληψία

γασία έπιστήμονα. Αυτές οι μορφές της ιστοριογραφίας είναι παραχάραξη της Ιστορίας.

Ο έπιστήμονας πρέπει νά προσπαθήσει νά δει καί νά κατανοήσει τά γεγονότα στό πλαίσιό τους καί νά τά πλησιάσει μέσα από τό ιδεολογικό τους κλίμα. Η έρμηνεία του ιστορικού γίνεται μέ βάση ιδεολογική προκατάληψη δέν καταλέγεται στην έπιστημονική θεώρηση. Η άντικειμενικότητα, όσο κι άν προσπαθούμε νά την κατακτήσουμε, σταματάει κάπου γιατί καί ο ιστορικός είναι τέκνο της έποχής του καί φορέας των ιδεών της. Έπιχειρώντας την άνάπλαση μιάς παραχωρημένης περιόδου δέ θά ξεφύγει ούτε από την πνευματική του προσωπικότητα ούτε από τά ιδεολογικά κριτήρια πού έχει διαμορφώσει. Για τή γαλλική επανάσταση έχουμε ιστορικά έργα νεότερων μελετητών, όπως του Α. Thiers, J. Michelet, A. Aulard, A. Mathiez, P. Gaxotte. Ο καθένας τους ξεκινάει από διαφορετική ιδεολογική άφετηρία, κι ενώ όλοι έχουν σχεδόν τό ίδιο ιστορικό υλικό, βλέποντάς το από άλλο πρίσμα ο καθένας, τό έρμηνεύουν διαφορετικά, τονίζοντας περισσότερο ή λιγότερο άλλες καταστάσεις ή γεγονότα.

Άπομνημονεύματα

Στίς άφηγηματικές πηγές άνήκουν καί τά άπομνημονεύματα, συνήθως μέ μορφή συνεχούς λόγου, μερικές φορές σε μορφή ήμερολογίου. Πρόκειται για άφήγηση προσωπικών διωμάτων από πολιτικούς καί στρατιωτικούς πού πήραν, μεγαλύτερο ή μικρότερο, μέρος στην πολιτικο-στρατιωτική ζωή της χώρας. Αυτή ακριδώς ή προσωπική συμμετοχή προσδίνει ιδιαίτερη άξία στα άπομνημονεύματα αλλά συνάμα γεννά καί την άδυναμία τους. Ο πολιτικός ή ο στρατιωτικός, καί μάλιστα εκείνος πού άσκησε σημαντική επιρροή στις τύχες της πατρίδας του, όπως π.χ. ο Bismarck ή σε μικρότερη κλίμακα ο de Gaulle, παράλληλα μέ την άφήγηση των γεγονότων άποκαλύπτει καί τίς σκέψεις πού τον ώθησαν στις άποφάσεις καί τίς ενέργειές του. Έτσι έχουμε μιά προσωπική μαρτυρία πού έχει άξία για τή γνώση της προσωπικότητας του πολιτικού, στρατιωτικού, διπλωμάτη πού γράφει τίς άναμνήσεις του. Από την άλλη μεριά ή συμμετοχή του ίδιου στη διαμόρφωση των ιστορικών εξέλιξεων καί στην άφήγηση αυτής της δράσης όχι σπάνια παρασύρει τό άτομο είτε σε μεγαλοποίηση είτε σε ώραιοποίηση της προσωπικής του συμβολής

κατανόηση
του ιδεολογι-
κού
περιβάλλον-
τος της
ιστορούμενης
έποχής

προσωπικός
τόνος
του είδους

καί
έποκειμενι-
κός
χαρακτήρας

είτε σέ απόκρυψη γεγονότων, ἔστω καί λεπτομερειακῶν, τά ὁποῖα κρίνει μειωτικά τῆς προσωπικότητας ἢ τοῦ ἔργου του. Γι' αὐτούς τούς λόγους δέν εἶναι πάντοτε πιστή αὐτή ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Αὐτή εἶναι ἡ ἀδυναμία τῶν ἀπομνημονευμάτων. Γι' αὐτό πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη ἡ προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα καί νά ἐξακριβώνονται καί ἐλέγχονται τά γραφόμενα μέ βάση ἄλλες σύγχρονες ἀξιόπιστες μαρτυρίες.

Τό ἀπομνημόνευμα καλλιεργεῖται ἐλάχιστα στήν ἑλληνορωμαϊκή Ἀρχαιότητα. Ἀπό τήν πρώτη ἔχουμε τοῦ Ξενοφῶντα τήν *Κύρου Ἀνάβαση* πού εἶναι τό πρῶτο σέ ἀφηγηματική μορφή ἀπομνημόνευμα στήν Ἱστορία. Παρά τό τίτλο τους, τά *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ ἴδιου συγγραφέα δέν ἔχουν τό χαρακτήρα πολιτικοῦ ἢ ἱστορικοῦ ἀφηγήματος ἀλλά φιλοσοφικοῦ πονήματος καί τό δρῶν πρόσωπο δέν εἶναι ὁ συγγραφέας ἀλλ' ὁ Σωκράτης, πού διαλέγεται μέ τούς μαθητές του. Ὁ Ξενοφώντας ἔχει τή θέση ἀκροατῆ. Πραγματικά ἀπομνημονεύματα ἀπό τή ρωμαϊκή δημοκρατική περίοδο εἶναι τά δύο ἔργα τοῦ Καίσαρα (†44 π.Χ.), ὅπου ὁ μεγαλοφυῆς πολιτικός-στρατηγός ἐξιστορεῖ τήν πολεμική του δράση στή Γαλατία (*De bello gallico*) καί τή συμμετοχή του στόν ἐμφύλιο πόλεμο (*De bello civili*).

Στή βυζαντινή περίοδο τό εἶδος σπανίζει. Ὑπάρχουν βέβαια ἱστοριογραφικά ἔργα τῶν ὁποίων ὁ συγγραφέας εἶναι μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, ἀνώτερος κρατικός λειτουργός ἢ λαμπρός στρατιωτικός πού εἶχε ἐνμέρει γνώση τῶν γεγονότων ἀπό δική του ἀντίληψη, ἀλλά συνήθως τό κέντρο τῆς ἀφήγησης εἶναι ἡ κυβερνώσα ἀρχή, δηλαδή ὁ αὐτοκράτορας.

Πιο κοντά στό εἶδος εἶναι ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, ἔργο κατά βάση ἱστοριογραφικό, ἀλλά μέ ἔντονο προσωπικό χαρακτήρα. Ἡ ἱστορική ὕλη κατατάσσεται κατά βασιλείες, ἀλλά τό δρῶν πρόσωπο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ψελλός χάρις στά λειτουργήματα πού κατεῖχε καί τήν προσωπική ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε στους ἡγεμόνες ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνα μέχρι περίπου τό θάνατό του. Ἀνάλογο χαρακτήρα ἔχει καί ἡ Ἱστορία τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ (ὡς αὐτοκράτορα Ἰωάννου ζ'), πού ἀναφέρεται στους ταραγμένους καιρούς τῶν ἐμφύλιων πολέμων ἀπό τήν τρίτη δεκαετία τοῦ ΙΔ' αἰῶνα καί γιά ὅσο διάστημα ὁ αὐτοκράτορας-συγγραφέας εἶχε προσωπική συμμετοχή στά γεγονότα. Μέ φανερή τήν πρόθεση νά δικαιολογήσουν καί οἱ δύο συγγραφεῖς τίς πολιτικές τους θέσεις ξεφεύγουν ἀπό

τό
ἀπομνημό-
νευμα
σέ διάφορες
ἐποχές

τήν αὐστηρή ἀντικειμενική ἐξιστόρηση καί παρουσιάζουν τὰ πράγματα ἀπὸ τῆ δικῆ τους σκοπιά.

[Τὸ εἶδος ἀνθεὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἐξῆς, καλλιεργούμενο ἀπὸ πολιτικούς, διπλωμάτες, στρατιωτικούς, καλλιτέχνες, πνευματικούς ἀνθρώπους γενικά. Ἀπὸ τὰ παλαιότερα μνημονεύω τοῦ Francesco Guicciardini (1483-1540), *Ricordi politici e civili*, ὅπου φαίνεται ἡ μεγάλη πολιτικὴ του ἐμπειρία καὶ ἀνθρώπινη σοφία, τοῦ Benvenuto Cellini (1500-1571), ὅπου τὸν περιπετειώδη βίον συντροφεύει ἡ καλλιτεχνικὴ ἀναζήτηση.

Δέν πρόκειται βέβαια νὰ δοθεῖ κατάλογος τῶν σπουδαιότερων ἔστω συγγραφέων ἀπομνημονευμάτων. Θὰ ἀναφερθοῦν μόνο μερικά ὄνόματα. Καλογραμμένα καὶ ἐξαιρετικά ἐνδιαφέροντα ἀπομνημονεύματα ἄφησε ὁ καρδινάλιος de Retz (1613-1679), ἓνας ἀπὸ τοὺς ἡγῆτες τῆς ἀντιπολίτευσης κατὰ τοῦ Μαζαρίνου, πού πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὶς πολιτικὲς διαμάχες κατὰ τὴν ταραχώδη περίοδο τῆς λεγόμενης Fronde (1648-1652). Ὀνομαστά εἶναι καὶ τοῦ Louis de Saint Simon (1675-1755), αὐλικοῦ στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ΄ καὶ στὴν Ἀντιβασιλεία, στὰ ὁποῖα μὲ ἀκρίβεια καὶ διεισδυτικότητα σκιαγραφοῦνται τὰ πρόσωπα πού ἔδρασαν στὴ βασιλικὴ αὐλή. Ἔργο κλασικὸ γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ του ἀξία ἐπηρέασε τοὺς μεταγενέστερους· ὑπῆρξε πρότυπο γιὰ τὸν Marcel Proust στὴ συγγραφή τοῦ δικοῦ του μεγαλόπνοου *A la recherche du temps perdu*. Ἡ κοσμογονικὴ ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ κατόπιν τῆς Ναπολεόντειας ἐποχῆς κέντρισε τὸ ἐνδιαφέρον πρωταγωνιστῶν καὶ μὴ κι ἔχουμε πλῆθος ἀπομνημονευμάτων, ὅπως τῶν P. Barras, A. Thibaudeau, Ch. M. Talleyrand καὶ τῶν Manon Roland, Claire Rémusat. Πολλὰ εἶναι συγκεντρωμένα στὴν παλαιὰ ἀλλὰ ἀναντικατάστατὴ ἀκόμη στό σύνολό της *Collection des Mémoires relatifs à la Revolution française* ὑπὸ B e r v i l l e e t B a r r i è r e σέ 60 τόμους, Paris 1820-1828, πού ἐν μέρει ξανατυπώθηκε σέ 28 τόμους μὲ τὸν τίτλο: *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant de XVIIIe siècle* ἀπὸ τὸν Fr. B a r r i è r e, Paris 1846-1866. Σημαντικὰ εἶναι τὰ ἀπομνημονεύματα (*Gedanken und Erinnerungen* = Σκέψεις καὶ ἀναμνήσεις) τοῦ καγκελάρου Otto v. Bismarck (1815-1898) καὶ γιὰ τὴν ἔκθεση τῶν προσωπικῶν του ἰδεῶν καὶ πολιτικῶν ἐνεργειῶν, ἐνῶ ἐκεῖνα τοῦ διπλωμάτη καὶ ἐπὶ ἑννιά (1900-1909) χρόνια καγκελάρου B. von Bülow (1849-1929) χαρακτηρίζει γλαφυρότητα καὶ ζω-

ντανή παρουσίαση προσωπικοτήτων άλλ' ὄχι ἀπόλυτη ἀξιοπιστία.

Γιὰ τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1918) ἔχουμε ἀπομνημονεύματα καί ἀπό τίς δύο ἀντίπαλες παρατάξεις, μερικές φορές σέ μορφή ἡμερολογίου, ἄλλοτε λιτή ἢ ξερή, ἄλλοτε ὄλοζώντανη καί γλαφυρή. Σημειῶνω τοῦ στρατάρχη J.-J. C. Joffre, τοῦ προέδρου τῆς γαλλικῆς δημοκρατίας Raymond Poincaré, τῶν πρεσβευτῶν Maurice Paléologue, George Buchanan, τοῦ πρίγκιπα Max τῆς Βάδης, τοῦ στρατάρχη P. v. Hindenburg, τοῦ στρατηγοῦ E. v. Ludendorff καί γιὰ τή ρωσική ἐπανάσταση καί τὰ πρῶτα μετεπιναστατικά χρόνια τοῦ συμπρωταγωνιστῆ τῆς (μαζί μέ τό Λένιν) Λέοντα Τρότσκι: “Ἱστορία τῆς ζωῆς μου” καί “Ἱστορία τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης”. Τά γεγονότα τοῦ μεσοπόλεμου καί τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πόλεμου (1939-1945) πλούτισαν πάλι τή σχετική φιλολογία μέ τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Winston Churchill μέ παρένθετο ἀρχειακό ὑλικό, τοῦ Charles de Gaulle πού ἔχουν καί λογοτεχνική ἀξία, τῶν πολιτικῶν ἢ σέ καίριες θέσεις διπλωματῶν Heinrich Brüning, Franz v. Papen, Dino Alfieri, Dwight Eisenhower, στρατάρχη Ζούκωφ, τοῦ ἰταλοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Galeazzo Ciano (ἡμερολόγιο ξένο πρὸς κάθε ὠραιοποίηση σέ ὅτι ἀφορᾷ τίς σχέσεις μέ ἡ Γερμανία ἀλλά μέ ἀπόκρυψη δυσάρεστων καταστάσεων, ὅπως γιὰ τήν ἐπίθεση κατά τῆς Ἑλλάδας στά 1940-1941), τοῦ γερμανοῦ ὑπουργοῦ Βιομηχανίας Albert Speer (ἀπό τίς σημαντικότερες μαρτυρίες γιὰ τή Γερμανία κατά τόν πόλεμο).

Χωρίς νά ἔχει καμιά κυβερνητική θέση ὁ Giacomo Casanova (1725-1798) ἔγραψε Ἀπομνημονεύματα (Histoire de ma vie = Ἱστορία τῆς ζωῆς μου), πού κατέχουν ξεχωριστή θέση στήν παγκόσμια φιλολογία τοῦ εἴδους. Πασίγνωστος τυχοδιώκτης, τὰ ἔγραφε ὡς πάρεργο (ἀντίθετα θεωροῦσε ἀξιόλογα φιλολογικά ἔργα ποιήματα πού σύνθετε ὁ ἴδιος, μετάφραση στά ἰταλικά τοῦ Ὅμηρου καί ἄλλα) στά ἀνιαρά τελευταία χρόνια τῆς ἄλλοτε πολυτάραχης ζωῆς του. Τά ἀπομνημονεύματά του χαριέστατα, γλαφυρά, δίνουν μιὰ ἐξαίρετη εἰκόνα τῆς κοινωνίας τοῦ 18 αἰῶνα. Στά λογοτεχνικά ἀπομνημονεύματα ἀνήκουν τὰ Mémoires d' outretombe, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν καί πολιτικό ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ ὁ συντάκτης τους Chateaubriand ὑπῆρξε διπλωμάτης καί ὑπουργός Ἐξωτερικῶν.

Μερικές φορές ἄτομο πού ἄσκησε ὀρισμένα καθήκοντα, συνήθως γραμματέα, κοντά σέ μιάν ἱστορική προσωπικότητα αἰσθάνεται τήν

ύποχρέωση νά γράφει τά βιώματά του. Έτσι έχουμε γιά τόν Ξεόριστο στήν Ἁγία Ἑλένη Ναπολέοντα τό ἔργο τοῦ Las Cases, γιά τό στρατάρχη Ph. Pétain τοῦ Alfred Conquet (Auprès du Marechal Pétain). Μέ τόν τίτλο Hitlers Tischgespräche δημοσιεύθηκαν οἱ συνομιλίες τοῦ Hitler μέ τούς ἀξιωματικούς του κατά τή διάρκεια τοῦ μεσημεριανοῦ γεύματος στό Στρατηγεῖο, πού τίς κατέγραφε μέ ἐπίσημη ἄδεια ἕνας νέος ἀξιωματικός.]

τό ἀπομνημό-
νευμα στή
νεοελληνική
ἱστορία

Σπουδαία πηγή τῆς νεοελληνικῆς Ἱστορίας ἀποτελοῦν τά Ἴ�πομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπανάστασης, ἄν καί ἔχουν γραφεῖ ἀπό ἀνθρώπους μέ μικρή μόρφωση καί ὑπό τήν ἐπήρεια προσωπικῶν παθῶν. Ὁ κάθε ἀγωνιστής ζητάει νά δικαιολογήσει τή στρατιωτική του δράση καί τήν πολιτική του τοποθέτηση καί νά βρεῖ δικαίωση γιά τή θέση πού ὑποστήριξε. Ἀπό τά σημαντικά Ἴ�πομνημονεύματα τοῦ Ἀγώνα εἶναι τοῦ Μακρυγιάννη, Κολοκοτρῶνη (πού τά ὑπαγόρευσε στόν Τερτσέτη), Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, Φωτάκου, Κασομούλη.

Γιά τά πρῶτα δῆματα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους πολύ διαφωτιστικά εἶναι τά Ἴ�πομνημονεύματα τοῦ Νικόλαου Δραγοῦμη καί τοῦ Νικόλαου Σπηλιάδη. Ζωντανή εἰκόνα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας τοῦ 18^{ου} αἰῶνα δίνουν τά Ἴ�πομνημονεύματα τοῦ Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ. Στόν εἰκοστό ἀναφέρονται τά Ἴ�πομνημονεύματα τῶν Νικόλαου Ζορμπά, Λεωνίδα Παρασκευόπουλου, Ἀλέξανδρου Μαζαράκη, τά μὴ ὀλοκληρωμένα τοῦ Θεόδωρου Πάγκαλου, οἱ Ἀναμνήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου καί τό Ἡμερολόγιο τοῦ Ἰωάννη Μεταξά. Βασικό ἔργο γιά τό ἀπομνημόνευμα εἶναι τό ἀσυμπλήρωτο τοῦ G. M i s c h: Geschichte der Autobiographie, Leipzig-Berlin 1907 ἔτ.*

Ἁγιογραφικά κείμενα

τό νέο
γένος

Στή χριστιανική περίοδο ἀναφαίνεται νέο ἀφηγηματικό εἶδος, ἡ ἀγιογραφία, πού κατακτᾷ τό μεγάλο κοινό στό Μεσαίωνα. Γιά τό σημερινό ἱστορικό ἀποτελεῖ ἰδιαίτερα σημαντική πηγή γιά τή γνώση τοῦ λαϊκοῦ βίου, τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τοῦ πολιτισμοῦ γενικότερα. Ὁρισμένοι βίοι ἁγίων, τόσο στό Βυζάντιο ὅσο καί στή Δύση,

* Ἱστορία τῆς Αὐτοβιογραφίας.

παρέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την κρατική οργάνωση, την αγροτική οικονομία, τις εμπορικές σχέσεις, τό κοινωνικό έργο της Έκκλησίας, τις πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Τά άγιογραφικά κείμενα διακρίνονται σε μαρτύρια, βίους άγιών καί έγκώμα. Τά μαρτύρια άναφέρονται κυρίως σε πρόσωπα πού μέ τή θαρραλέα στάση τους κατά τήν έποχή τών διωγμών στή ρωμαϊκή αυτοκρατορία έγιναν πρότυπα για τούς πιστούς. Τό ύπερβολικό καί τό θαυμαστό χαρακτηρίζουν τήν αφήγηση, όπως πολλές φορές τά ίδια μοτίβα ξαναγυρίζουν σε διάφορα μαρτύρια. Τό ιστορικό ενδιαφέρον στά περισσότερα είναι περιορισμένο ή μηδαμινό. Έξαιρέση αποτελούν όρισμένα προβυζαντινά, άπαλλαγμένα από ύπερβολές καί παραποιήσεις καί στηριζόμενα σε αυθεντικά στοιχεία, ιδίως για τή διεξαγωγή τής δίκης του μάρτυρα, στά πρακτικά τής δίκης ή σε αφήγηση άξιόπιστη ανθρώπων πού τήν παρακολούθησαν. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τά μαρτύρια του Πολύκαρπου Σμύρνης († 156), τών μαρτύρων τής Λυών (πιθανή χρονολογία του μαρτυρίου τους τό έτος 177), του Άπολλώνιου († 183-185) καί άλλα. Ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν κείμενα μεταγενέστερων προσώπων πού υπέστησαν διωγμούς για τήν πίστη τους είτε από έξωτερικούς έχθρους, (Πέρσες, Άραβες), όπως είναι ό «Βίος τών εν Άμοριώ 42 μαρτύρων», είτε κατά τήν περίοδο τής εικονομαχίας, όπως είναι ό «Βίος Στεφάνου του νέου» († 764). Περίληψη του βίου μάρτυρα ή άγίου, πού συνήθως άπαγγέλλεται στήν πανηγυρική λειτουργία τής μνήμης του, αποτελούν τά έγκώμα, κενά περιεχομένου καί σε ύφος ρητορικό, γι αυτό καί δέν παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τόν ιστορικό.

Ίδιαίτερα στή βυζαντινή αυτοκρατορία αποτελούν πολύτιμη πηγή οι βίοι έκκλησιαστικών προσωπικοτήτων (πατριαρχών, έπισκόπων, ήγουμένων, όνομαστών άσκητών) καί μάλιστα σε έποχές πού οι σχέσεις Έκκλησίας καί Πολιτείας βρισκόνταν σε ένταση, όπως κατά τήν εικονομαχία, τό σχίσμα του Φωτίου, τήν τετραγαμία του αυτοκράτορα Λεόντα ζ', τό κίνημα τών ήσυχαστών, τήν πάλη ένωτικών-άνθενωτικών. Η ιστορική άξία του βίου έξαρτάται από τήν προσωπικότητα καί τήν παιδεία του συντάκτη, τήν ψυχική του διάθεση, άνάλογη μέ τήν τοποθέτηση βιογράφου καί βιογραφούμενου στά επίμαχα θέματα τής έποχής καί τήν μεταξύ τους χρονική άπόσταση. Άλλά οι είδήσεις πού άναφέρονται στο λαϊκό βίο καί τόν πολιτισμό

τά είδη του

*ή ιστορική
σημασία
τής άγιογραφίας*

του Βυζαντίου γενικά είναι πάντοτε άκριβείς και άξιόπιστες.

Ἐνάλογες μορφές και προβλήματα παρουσιάζουν και τὰ άγιογραφικά κείμενα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, πηγή έξίσου σημαντική για τὴν ιστορία και τὸν πολιτισμὸ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης κατά τὸ Μεσαίωνα.

[Σίγουρος οδηγὸς για τὰ άγιογραφικά κείμενα, άνέκδοτα και δημοσιευμένα είναι για ὅσα ἔχουν συνταχθεῖ στὴν ἑλληνική ἢ Bibliotheca hagiographica graeca (= BHG) τ. I-III³ από τὸν Fr. H a l - k i n, Bruxelles 1957, με συμπλήρωμα τὸ 1961· για ὅσα ἔχουν συνταχθεῖ στὴ λατινική ἢ Bibliotheca Hagiographica latina (= BHL), ἔκδοση τῶν βολλανδιστῶν μοναχῶν τ. I-II, Bruxelles 1898-1901, και για ὅσα σώζονται σὲ άνστολικές γλώσσες ἢ Bibliotheca hagiographica orientalis (=BHO), από τὸν P. P e e t e r s, Bruxelles 1910. Βλ. ἔκδομη R. A i g r a i n: L' hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire, Poitiers 1953 S. P e z z e l l a: Gli atti dei martiri. Introduzione a una storia dell' antica agiografia, Roma 1965]

Λογοτεχνικά ἔργα

ἡ λογοτεχνία
ὡς ἔκφραση
του κοινωνι-
κού κλίματος

Στὶς ἔμμεσες ιστορικές πηγές ανήκουν λογοτεχνικά ἔργα διαφόρων ἐποχῶν, πού χάρη στο περιεχόμενό τους, εἴτε στο σύνολό τους εἴτε σὲ ὀρισμένα μέρη, παρέχουν καιρίες πληροφορίες για πολιτικά γεγονότα ἢ θεσμούς μᾶς ἐποχῆς. Για τοὺς νεώτερους χρόνους, ὅπου οἱ ἄμεσες πηγές είναι πλούσιες, ποικίλες και πολύμορφες, ἢ συμβολὴ τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων περιορίζεται κυρίως στὴν ἀνάπλαση τοῦ κοινωνικοῦ πλαισίου, τὴν προβολὴ τῶν πνευματικῶν ροπῶν, τὴν ἔξακριβωση τοῦ ψυχισμοῦ ἑνός λαοῦ. Ἐτσι τὴν καλύτερη ἀνασύνθεση τῆς κοινωνίας τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ ΙΘ' αἰώνα στὴ Γαλλία θά συναντήσουμε στὴν ἄφραστη μπαλζακική Ἀνθρώπινη Κωμωδία (Comédie Humaine) και τῶν ἐπόμενων δεκαετιῶν, ἴσως με λιγότερη τέχνη δοσμένη, στα μυθιστορήματα τοῦ Emile Zola. Οἱ μεγάλοι ρῶσοι κλασικοὶ με ἐπικεφαλῆς τοὺς Νικολάι Γκόγκολ, Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι και Λέοντα Τολστόη, παρἄλληλα με τὴν ἀνάλυση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, μᾶς δίνουν ἕνα ἐκπληκτικό φρέσκο τῆς ρωσικῆς κοινωνίας σ' ὄλες τῆς τῆς βαθμίδες.

ἱστορική
ἀξιοποίηση

Ἐλλά για τῆς παλαιότερες ἐποχές, ὅπου τὸ κάθε ιστορικό ψίχουλο ἔχει ἀξία, ὑπάρχουν λογοτεχνικά ἔργα στα ὁποία βρίσκουμε ἄ-

κριβείς και σπουδαίες πληροφορίες για τη λειτουργία των θεσμών, την κοινωνική οργάνωση, τις διακρατικές σχέσεις ή μεμονωμένα σημαντικά γεγονότα. Την πρώτη θέση κατέχουν τα όμηρικά έπη, χάρη στα όποια γνωρίζουμε τρόπο ζωής, κρατική οργάνωση, κοινωνική σύνθεση, θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής. Ή τύχη βοήθησε ώστε πολλά από αυτά τα στοιχεία να επιβεβαιωθούν από τα ανασκαφικά ευρήματα. Στην πρώτη γραμμή βρίσκονται επίσης τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, κείμενα θρησκευτικά που αποτελούν την κυριότερη πηγή για την ιστορία του έβραϊκού λαού. Τη λειτουργία των θεσμών και την πολιτική ατμόσφαιρα στην αθηναϊκή δημοκρατία τίποτα δέ δίνει πιο παραστατικά από τις Κωμωδίες του Άριστοφάνη.

*λογοτεχνικών
κειμένων
διαφόρων
εποχών*

Στό Βυζάντιο θά ξεχωρίσουμε ανάμεσα στα έργα της δημόδους λογοτεχνίας εκείνα που έχουν έπικό χαρακτήρα και τονίζουν την ήρωική πλευρά, όπως είναι τό έπος του Διγενή Άκρίτα (τό άτεχνο Χρονικό του Μωρέως έχει ιστορικό χαρακτήρα και δέ φιλοδοξει λογοτεχνικές δάφνες) και τά σατυρικά που δίνουν την εικόνα της καθημερινής ζωής στη γειτονία της Πόλης ή στό πλούσιο μοναστήρι (Πτωχοπρόδρομος), ή σατυρίζουν θεσμούς και κοινωνικές τάξεις των Παλαιολογείων χρόνων (Πωρικολόγος, Μάζαρις). Τόσο ό ίδιος ό ποιητής Γεώργιος Πισίδης, όσο και οί βυζαντινοί λόγιοι κατατάσσουν στην έντεχνη λογοτεχνία τά μακρά ποιήματα στα όποια περιέγραψε τούς πολέμους του Ήρακλείου έναντίον των Περσών.

Ή νεώτερη λογοτεχνία έχει πλουτιστεί μέ μυθιστορήματα αναφερόμενα στα πολεμικά γεγονότα του είκοστου αιώνα, που χάρη στα προσωπικά διώματα των συγγραφέων αποτελούν συγκλονιστικές μαρτυρίες για τη φρίκη του πολέμου, την κόλαση των χαρακωμάτων, τη λαχτάρα για έλευθερία και ειρήνη, τις έλπίδες για καλύτερους καιρούς. Σημειώνω μερικά όνόματα συγγραφέων για τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο: Roland Dorgelès, Henri Barbusse, Erich Maria Remarque· για τόν έμφύλιο που άκολούθησε την Ήπανάσταση του 1917 στη Ρωσία: Μιχαήλ Σολόχωφ και Μπόρις Παστερνάκ, όπως και για τόν έμφύλιο στην Ήσπανία τούς André Malraux και Ernst Hemingway. Οί άγώνες στό μακεδονικό μέτωπο ξαναζούν στα βιβλία του Στρατή Μυριβήλη, ή μικρασιατική καταστροφή στού Ήλία Βενέζη και τό έπος της Άλβανίας στούς Πανθέους του Τάσου Άθανασιάδη.

Μέ τό σατυρικό του χαρακτήρα ό Ρωμηός, τό εβδομαδιαίο φύλλο πού επί δεκαετίες (Άπρίλης 1883 - Νοέμβρης 1918) εξέδιδε ό Γεώργιος Σουρής καυτηριάζοντας πολιτικά ήθη και κοινωνικά συμβάντα του καιρού του; άποτελεί τόν καλύτερο καθρέφτη της έλληνικής πολιτικής ζωής και της άθηναικής κοινωνίας.

Προφορικές πηγές

Ή προφορική παράδοση διακρίνεται σέ δύο μεγάλες κατηγορίες. Στήν πρώτη υπόκειται προφορική έκθεση πού ανάγεται σέ όρισμένο πρόσωπο είτε αυτό κατονομάζεται είτε όχι. Στή δευτερη δέν μπορεί νά διαπιστωθεί πλέον προσωπική προέλευση της προφορικής παράδοσης. Τουτο παρατηρείται στό μύθο, τό θρύλο, της φήμης, τό ανέκδοτο, τήν παροιμία, τό δημοτικό τραγούδι, τό σατυρικό στιχούργημα.

Προφορική έκθεση

Οί προφορικές μαρτυρίες, οί όποιες καταγράφονται ύστερα άπό κάποιο διάστημα είτε άπό προσωπικό ένδιαφέρον είτε για ύπηρεσιακούς σκοπούς, αναφέρονται σέ προσωπικότητα ή γεγονός συνήθως σημαντικό. Σώζονται είτε όπως ειπώθηκαν είτε σέ έπεξεργασμένη μορφή. Ό Ήρόδοτος, ό Θουκυδίδης, οί βυζαντινοί ιστορικοί, θέλοντας νά έξιτορήσουν τίς πολεμικές επιχειρήσεις, άπευθύνθηκαν σέ ανθρώπους πού είχαν μετάσχει σ' αυτές και ζήτησαν πληροφορίες. Άρχαίοι και βυζαντινοί ιστορικοί έχουν περιλάβει στά έργα τους άφηγήσεις για ξένους λαούς, οί όποιες στηρίζονται και σέ προφορικές πληροφορίες. Τή διδασκαλία του Σωκράτη, ό όποιος προσωπικά δέν έγγραψε τίποτα, γνωρίζουμε άπό τά κείμενα του Ξενοφώντα και του Πλάτωνα. Τά Ευάγγελια και τό Κοράνιο στηρίζονται κατά ένα μέρος τους στην προφορική παράδοση.

Άπό τή νεώτερη εποχή έχουμε ανάλογα παραδείγματα, όπως είναι «Οί κουβέντες στό τραπέζι» (Tischreden) του Λουθηρου (1483-1546) και «Οί συνομιλίες στό τραπέζι» του Hitler (δλ. άνωτ. σελ. 102). Οί «κουβέντες» του Λουθηρου περιλαμβάνουν άποβιογραφικές πληροφορίες, θεολογικές άποψεις, ήθικες κρίσεις και παρατηρήσεις, πικρόχολα σχόλια για τόν πάπα και τούς μοναχούς, χαριτωμένα ανέκδοτα, έκδηλώσεις τρυφερότητας για τή γυναίκα και

τά παιδιά του. Όλα αυτά συγκεντρωμένα από πρόσωπα του στενού του περιβάλλοντος συνιστούν μαρτυρία σπουδαία για την έγγυτερη γνώση του ανθρώπου. Από τις μαρτυρίες άλλοδαπών για τό Στάλιν ξεχωριστή θέση κατέχει τό πολυμεταφρασμένο βιβλίο του Μίλοβαν Τζίλιας: “Συνομιλίες μέ τό Στάλιν”. Ο γιουγκοσλάβος κομμουνιστής δίνει πολύ ζωντανή την ατμόσφαιρα του Κρεμλίνου, όπως τή γνώρισε σίς άλλοπαλληλες αποστολές του στή Μόσχα στά κρίσιμα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια καί παραθέτει τίς συνομιλίες του μέ τό Στάλιν.

Άκόμη καί για άλλες νεότερες προσωπικότητες έχουμε, από άτομα πού είχαν κάποια έξοικείωση μαζί τους, καταγραφή συνομιλιών, όπως π.χ. έκανε στό βιβλίο της «Προσωπικότητες πού γνώρισα» ή Λιλίκα Νάκου για τόν Albert Einstein, Romain Roland, Henri Barbusse, Celine καί άλλους. Σέ προφορικές μαρτυρίες πολιτικών προσωπικοτήτων στηρίζεται κατά ένα μέρος για τήν ιστορία του μεσοπολέμου ό Γρ. Δαφνής στό βιβλίο του: “Η Έλλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940”, τ. Α΄-Β΄ [Αθήνα] 1955. Επίσης οί έφημερίδες έχουν ως βάση τήν προφορική είδηση καί πληροφορία.

Έρχεται τώρα τό ερώτημα: Ποιά είναι ή αξία όλων αυτών των μαρτυριών καί πώς πρέπει νά χρησιμοποιηθούν; Όφείλει νά γίνει κριτική έπεξεργασία καί νά δοθει απάντηση στά ακόλουθα. Αυτός πού παρέχει τήν είδηση υπήρξε αυτόπτης καί αυτόκοος αυτού πού λέει; Πόσο χρονικό διάστημα μεσολάβησε μεταξύ του γεγονότος καί τής μαρτυρίας; Είναι φανερό ότι όσο μεγαλύτερο είναι τό διάστημα πού πέρασε, τόσο ευκολότερη είναι ή άλλοίωση του γεγονότος. Πρόκειται για προσωπική παρατήρηση ή έχει στηριχθεί σέ άλλους; Υπάρχουν άλλοι αυτόπτες πού επιβεβαιώνουν ότι όσα εκθέτει αποδίδουν πράγματι τήν άρχική έντύπωση; ή μήπως αυτή διαμορφώθηκε εκ των ύστερων;

Για τή σωστή κριτική έπεξεργασία τής προφορικής παράδοσης βασικό στοιχείο είναι γνώση των γεγονότων καί πείρα των ανθρώπων, ιδιαίτερα των διαφόρων κοινωνικών τάξεων, επαγγελμάτων, όπως επίσης τής προσωπικής σχέσης αυτού πού φέρνει τήν είδηση μέ αυτό πού μεταδίδει. Κατά τή μετάδοση τής πληροφορίας δυνατό νά μεταβληθούν καί στοιχεία του περιεχομένου της. Ο άνθρωπος έπηρεάζεται από συμπάθειες ή αντιπάθειες καί από τήν ψυχολογική διάθεση τής στιγμής. Οί συγκινησιακές παρορμήσεις επηρεάζουν τήν

άτομική συνείδηση και όσο πιο χαμηλό είναι το πνευματικό υπόβαθρο ενός ατόμου, τόσο πιο αλλοιωμένα συνήθως βλέπει και παρουσιάζει τα γεγονότα. 'Ακόμη και η τάση για ήρωοποίηση, ή φαντασία, ή έλπιδα παίζουν ρόλο, έτσι που η ορθότητα της κρίσης επηρεάζεται και τα γεγονότα δραματοποιούνται.

Μύθοι, θρύλοι, ιστορικά δημοτικά τραγούδια, φήμες, ανέκδοτα, σατιρικά στιχουργήματα

Στις περιπτώσεις αυτές η προφορική μετάδοση ειδήσεων ή συμπλέγματος πληροφοριών ή προσωπικού διώματος συνεχίζεται χωρίς να υπόκειται σε έλεγχο. Λείπει η έσωτερική συνοχή και το περιεχόμενο είναι άοριστο και μεταβλητό. Οί μεταβολές ανταποκρίνονται σε φαινόμενα της άτομικής αλλά και της ομαδικής ψυχολογίας, όπου το άτομο, μέλος του πλήθους, τελει υπό την επίδραση παρορμήσεων και δεν έχει τη διάθεση να αντιμετωπίσει κριτικά μία πληροφορία. Προέχει το γενικό αίσθημα, η προσδοκία, η συγκίνηση, ο ένθουσιασμός, άπογοήτευση, ήρωοποίηση, έκβαση κατά τις έπιθυμίες επηρεάζουν το άτομο. Προστίθενται λάθη σε ό,τι ακούει ή βλέπει, άθέλτητα λάθη της μνήμης, άκόμη έλαττωμένη ικανότητα αντίληψης, αλλά και φαντασία, χωρίς να έχει πάντοτε ο ίδιος έπίγνωση της επίδρασης της. Μερικές φορές τα γεγονότα είναι μάλλον άσημαντα και χωρίς δραματικό ενδιαφέρον, όποτε ο άφηγητής παρεμβάλλει προσθήκες είτε για δική του ευχαρίστηση είτε για ν' ανταποκριθεί στη διάθεση του άκροατηρίου του. 'Ετσι ο μεσαιωνικός άφηγητής καταφεύγει στο θαύμα, ενώ ο σύγχρονος άνεκδοτολόγος μπορεί να άφηγηθεί ότιδήποτε, ανάλογα με τις διαθέσεις του άκροατηρίου του, προσδίδοντάς του τη μορφή του ευστράπελου.

Ο θρύλος είναι ο πρόδρομος της ιστορικής διαπραγμάτευσης και άνθίζει στην αυγή νέων πολιτισμών. Ο μύθος (άθλοι του 'Ηρακλή) δέ συνδέεται με ιστορικά συμβάντα· ενώ ο θρύλος (Τρωικός πόλεμος) έχει πάντα μακρινή σχέση με ιστορικό γεγονός. Δέν είναι εύκολο να βρεθεί ο δρόμος από το θρύλο στο ιστορικό γεγονός. Στη Γένεση υπάρχει η άφήγηση για τον κατακλυσμό· το ίδιο στο βαβυλωνιακό έπος Gilgamesch, στην έλληνική μυθολογία με το Δευκαλίωνα και την Πύρρα, σε ίνδικές άφηγήσεις έπίσης. 'Η έπιστήμη τείνει πώρα να δεχθεί την ιστορικότητα του κατακλυσμού κατά την τέταρτη

χιλιετηρίδα π.Χ. Γύρω στο 3700 π.Χ. έγιναν φαίνεται κατακλυσιμαίες βροχές στη Μεσοποταμία και ή ανάμνησή τους διατηρήθηκε στις παραδόσεις των λαών που ανέφερα προηγουμένως.

Πολλά θέματα ανάγονται στην Παλαιά Διαθήκη, άλλα εμφανίζονται από την αρχαία μυθολογία και σε βίους αγίων. Έτσι παράλληλο θέμα με τον Άγιο Γεώργιο που σκοτώνει το θηρίο για ν' απελευθερώσει τη βασιλοπούλα, υπάρχει στην αρχαία μυθολογία του Περσέα που απελευθερώνει την Άνδρομέδα. Στο βίο της όσιας Πελαγίας βρίσκονται στοιχεία από παραδόσεις για την Άφροδίτη Πελαγία. Στην εικονογραφία των πρώτων χριστιανικών αιώνων ο Χριστός εικονίζεται ως ο Όρφέας ή ο Δαυίδ μελωδών.

Άλλα θέματα επανέρχονται σε διάφορους θρύλους, όπως για τό απόρρητο κάστρο, τον εξισλαμισμένο χριστιανό προδότη και την ώραία κόρη, που τελικά άθελά της βοήθησε στην άλωση του όχυρού. Άλλάζουν διάφορα στοιχεία και λεπτομέρειες, αλλά τό βασικό θέμα παραμένει: ο θρύλος συνδέθηκε με την άλωση του Άμορίου και τους Άραβες τό 838, που είναι ιστορικό γεγονός. Η άποδοχή του θρύλου προϋποθέτει κατάλληλη διάθεση και άνάγκη ψυχική: τότο φαίνεται στους θρύλους που γεννήθηκαν για την άλωση της Πόλης και έτειναν νά διατηρήσουν άσθηση την έλπίδα του Γένους ότι *πάλι με χρόνους μέ καιρούς πάλι δικά μας θά 'ναι*.

Τά δημοτικά τραγούδια, αρχικά στιχορρηγήματα ενός ανθρώπου, άνταποκρίνονται στο λαϊκό αίσθημα, γι' αυτό και ο λαός τά ένστερνίζετα. Άπό αυτά, τά ιστορικά συνδέονται πάντοτε μ' ένα ιστορικό γεγονός, συνήθως πολύ σημαντικό (πόλεμο, άλωση πόλεων, Κωνσταντινούπολης, Άδριανούπολης, του κάστρου της Ωριάς), ή μέ ήρωες αυτών των γεγονότων (π.χ. άκριτικά τραγούδια, τραγούδια των Κολοκοτρωνάϊων, της Δέσπως Μπότσαρη, των κλεφτών, άρματολών κτλ.). Δέν έκθέτουν τά γεγονότα, που τά προϋποθέτουν γνωστά, αλλά στόχο τους έχουν νά έξάρουν τίς άρετές του λαού ή του ήρωα, νά συγκινήσουν, νά διατηρήσουν τον ένθουσιασμό και την έλπίδα. Άποδίδουν έτσι τό λαϊκό αίσθημα στην πρωτόγονη, αρχική του έκδηλωση, γι' αυτό είναι πηγές έξαιρετες στο σημείο αυτό. Ιστορικά δημοτικά τραγούδια γεννιούνται και στίς μέρες μας. Άπερίγραπτο πόνο έκδηλώνουν μανιάτικα μοιρολόγια για νέους άντρες που χάθηκαν στην μικρασιατική έκστρατεία του 1919-1922. Τά άκριτικά τραγού-

δια, πού έχουν τήν ἀρχή τους στή βυζαντινή αυτοκρατορία, διατηρήθηκαν σ' ὅλο τόν ἑλληνικό χῶρο, αὐθεντικότερα ὅμως στά περιφερειακά κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Πόντο, Καππαδοκία, Κύπρο, προσαρμοσμένα στή γλῶσσα τῆς περιοχῆς καί τά τοπικά ἰδιώματα.

Φήμες, πολιτικά ἀνέκδοτα, σατιρικά στιχογραφήματα εὐδοκιμοῦν σέ ἐποχές ἀναταραχῆς, δικτατορίας, ξένης κατοχῆς, λογοκρισίας. Περισσότερο ἀπό ὅλα οἱ φήμες εἶναι λογαριασμένες γιά τό ἄμεσο παρόν. Ὅταν τό καθεστῶς εἶναι φιλελεύθερο καί ὑπάρχει ἐλευθεροτυπία, δέν ἔχει κανείς νά φοβηθεῖ καί νά ἀποκρύπτει τά γεγονότα· ἔτσι οἱ διαδόσεις εἶναι λιγότερες. Κάθε νέα φήμη διαφέρει σέ δύο τρία σημεῖα ἀπό τήν προηγούμενη, ἰδίως σέ ὀνόματα, ἀριθμούς, χρονολογίες.

Τό πολιτικό ἀνέκδοτο εἶναι ἕνας τρόπος γιά τήν ἄσκηση κριτικῆς καί γιά ψυχική ἐκτόνωση σέ καιρούς πού τό ἄτομο ὑφίσταται ἔντονη πολιτική καταπίεση. Μέ τή σάτιρα ὁ ἄνθρωπος ἐκφράζει τήν ἀντίθεσή του, γι' αὐτό καί τό πολιτικό ἀνέκδοτο ἀνθίζει σέ καιρούς χαλεπούς, ὅπως στή χιτλερική Γερμανία, ἰδιαίτερα στήν ἐποχή τοῦ πολέμου, ἢ στήν Ἑλλάδα τόν καιρό τῆς δικτατορίας. Ἡ πολιτική σάτιρα ἀνθίζει καί σέ παλιότερες ἐποχές. Στήν παπική Ρώμη ὑπῆρχε ἡ συνήθεια νά ἀναρτοῦν σατιρικά ποιήματα σέ τρία ἀγάλματα τῆς Ἀρχαιότητος (τά δύο ὑπάρχουν καί σήμερα στήν ἴδια θέση σέ κεντρικό σημεῖο τῆς παλιᾶς πόλης), γνωστά μέ τά ὀνόματα Pasquino, Marforio καί Donna Lucrezia· γι' αὐτό καί τά σατιρικά αὐτά στιχογραφήματα εἶναι γνωστά ὡς Pasquinades. Ἐπίσης στή Γαλλία κυκλοφοροῦσαν κατά τοῦ καρδινάλιου Μαζαρίνου ὡς πρωθυπουργοῦ (ἀπό τό 1643-1661), καί ἰδιαίτερα στήν ἐποχή τῆς Fronde (1648), οἱ λεγόμενες Mazarinades, λίβελοι ἢ σατιρικά τραγουδάκια (τά χαριέστερα καί πιό χαρακτηριστικά ἔχουν περιληφθεῖ καί στή σειρά δίσκων *Histoire de France par les chansons*), πού ἀποδίδουν τήν πολιτική ἀτμόσφαιρα καί μάλιστα τήν ἀντίθεση τῶν εὐγενῶν πρὸς τόν ξενοφερμένο πρωθυπουργό. Πολιτικά δίστιχα, ἐνθουσιώδη ἢ σατιρικά καί ρυθμικά πολιτικά συνθήματα εἶναι κάτι πολύ συνηθισμένο στούς σημερινούς καιρούς.

Ἡ εἶδηση καὶ τὰ νεώτερα μέσα ἐνημερώσεως

Στούς νεώτερους χρόνους, χάρις σέ τεχνικές προόδους, φάνηκαν νέα μέσα ἐνημερώσεως κι ἔτσι ἀνέκυψαν νέες πηγές γιὰ τὸν ἱστορικό: ὁ τύπος, τὰ κινηματογραφικά ἐπικάικρα, οἱ δίσκοι, οἱ μαγνητοταινίες, οἱ τηλεοπτικές ταινίες, πού παρουσιάζουν τίς καθημερινές εἰδήσεις καὶ τὴν ἐπικαιρότητα γενικότερα.

Παλαιότερος τρόπος διαβίβασης τῶν εἰδήσεων ἦταν τὰ ὀπτικά σήματα, καπνὸς τὴν ἡμέρα, λάμψη τῆς φωτιᾶς τὴ νύχτα. Γιὰ τὸ Βυζάντιο ἔχουμε ἀκριβή γνώση τῶν θέσεων - πάνω σέ βουνοκορφές - πού ἦταν τοποθετημένες σκοπιές ἀκριβῶς γιὰ τὴ μετάδοση αὐτῶν τῶν ὀπτικῶν σημάτων ἀπὸ τὰ σύνορα μέχρι τὴν Κωνσταντινούπολη, ὥστε νά εἰδοποιεῖται ἀμέσως τὸ κέντρο γιὰ τὴν εἰσβολὴ ἐχθρῶν.

Ἐπίσης ὁ ὀρθολογικὸς τρόπος χρησιμοποίησης τοῦ ἀλόγου μὲ τούς ὀργανωμένους κρατικούς σταθμούς (relais), ὅπου οἱ ἐπίσημοι ταχυδρόμοι ἄλλαζαν τὸ κουρασμένο ἄλογο μὲ ξεκούραστο γιὰ νά συνεχίσουν τὸ ταξίδι, συνέβαλαν στὴ γοργή μετάδοση τῆς εἰδήσης. Τὰ παλαιὰ μεγάλα βασίλεια (Κίνα, Ἰνδίες, Αἴγυπτος, Περσία, Ρώμη), ἢ παπικὴ Curia ἀπὸ τὸ ἸΔ' αἰῶνα καὶ ἡ ἀριστοκρατικὴ Βενετία εἶχαν καλὰ ὀργανωμένη κρατικὴ ὑπηρεσία. Καὶ στὸ Βυζάντιο λειτουργοῦσε ἄριστα ὀργανωμένη ὑπηρεσία τοῦ *ὀξέος δρόμου* καὶ στὴ μέση περίοδο ὁ *λογοθέτης τοῦ δρόμου*, στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ὑπάγονταν οἱ δημόσιες συγκοινωνίες καὶ τὸ ταχυδρομεῖο, ἦταν ἕνας ἀπὸ τούς σπουδαιότερους κρατικούς λειτουργούς.

Στὴν πρόοδο τῆς ταχυδρομικῆς ἐπικοινωνίας βοήθησε ἡ ἐμπορικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἡ ἀνάγκη συνεννόησης μὲ τίς συναλλαγές. Εἰδικὰ στίς ἰταλικές ἐμπορικές πόλεις μὲ τὰ μεγάλα οἰκονομικά συμφέροντα ὀργανώθηκε ὑπηρεσία μεταφορᾶς ἐπιστολῶν καὶ μετάδοσης εἰδήσεων γιὰ τὴν εὐδὼση τῶν ἐμπορικῶν συμφερόντων τῶν ἐνδιαφερομένων, ἢ ὁποία θελιώθηκε ἀκόμη περισσότερο τὸ ἸΔ' αἰῶνα μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς συναλλαγματικῆς ὡς μέσου ἐμπορικῆς συναλλαγῆς, γιατί ἡ διαπίστωση τῆς φερεγγυότητος τῶν συναλλασσομένων ἔγινε πιὸ ἀναγκαία. Ἐμποροὶ καὶ συντέχνιες ἄρχισαν νά δείχνουν ἐνδιαφέρον γιὰ τίς εἰδήσεις πού ἐπηρέαζαν τίς συναλλαγές: ἔτσι ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες ἐντυπες γνωστοποιήσεις (avvisi) — μνημονεύονται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15' αἰῶνα — βασισμένες σέ ἰδιωτικές πληροφορίες καὶ μ' ἀρχικὰ περιορισμένο στόχο, τὴν πληροφοροφύση ἰδιωτῶν. Στὸ δεύ-

τερο μισό του Ις' αιώνα τυπώνονται στη Νυρεμβέργη σε άκανόνιστα χρονικά διαστήματα, ανάλογα με την άφιξη ταχυδρομείου, οι *Zeitungen**, για να έξυπηρετήσουν έμπορικές ανάγκες και σκοπούς. Οί ειδήσεις για στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα ενδιαφέρουν όλο και μεγαλύτερο κύκλο ιδιωτών.

Οί έφημερίδες

ή ιστορία
τους

Γιά πρώτη φορά έκδίδεται τό 1631 στη Γαλλία από τό γιατρό και βασιλικό ιστοριογράφο Théophraste Renaudot (1586-1653) έφημερίδα με τόν τίτλο *Gazette de France*, φύλλο έβδομαδιαίο. Καθημερινές έφημερίδες έχουμε στην Άγγλία πρώτη φορά τό 1702 και στη Γαλλία τό 1771. Στη διάδοση του τύπου συνέβαλαν πολύ τά νέα τεχνικά μέσα τόσο κατά την εκτύπωση (άπό τά 1814 μπαίνουν σε χρήση άτμοκίνητα πιεστήρια πού θά αντικατασταθούν άργότερα άπό τά ηλεκτροκίνητα, διαρκώς τελειοποιούμενα), όσο και κατά τή μετάδοση τών ειδήσεων. Ο σιδηρόδρομος με τήν άδιάκοπη κίνηση νύχτα μέρα, ό ηλεκτρικός τηλεγραφος (ή πρώτη χρήση σε έφημερίδες χρονολογείται άπό τό 1845), ό ασύρματος, ή τηλεφωνική έπικοινωνία σε διεθνή κλίμακα και σήμερα τά *Telex* έχουν συντομεύσει διαδοχικά τό χρόνο, πού κατά τό προηγούμενο στάδιο ήταν άναγκαίος για τή μετάδοση μιās ειδήσης. Η όργάνωση ειδησεογραφικών πρακτορείων, με παλαιότερο τό *Havas* (1835), ήταν άλλος ένας συντελεστής.

δημοσιογρα-
φική
δοντολογία

Η άκρίβεια, ή αλήθεια, ή πληρότητα και ή ταχεία μετάδοση τών ειδήσεων είναι τά ουσιώδη στοιχεία πού πρέπει νά χαρακτηρίζουν αυτά πού αναγράφει ή έφημερίδα, ή όποία άποκτά μεγαλύτερο κύρος όσο περισσότερο οί ειδήσεις της διακρίνονται γι αυτές τίς ιδιότητες. Σήμερα μερικές έφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας έχουν μιá τάση νά παρουσιάζουν όχι τά γεγονότα πού έγιναν, αλλά όπως κατά τή γνώμη τους έχουν πιθανότητα στό έγγύς μέλλον νά έξελιχθούν, όποτε βέβαια δέν πρόκειται περι ειδησεογραφίας αλλά περι μελλοντολογίας. Μερικές έφημερίδες έφθασαν σε τέτοιες ύπερβολές, ώστε άναμενόμενη έκβαση γεγονότος άνέγραψαν ως συμβάν, πού όμως διαψεύστηκε άπό τά πράγματα. Άπό τά πιό κτυπητά παραδείγματα είναι ή περιγραφή τής άφιξης στό άεροδρόμιο τής Νέας

* Έφημερίδες.



Ἐπὶ τὴν πρώτη σελίδα τῆς σατυρικῆς ἑφημερίδας τοῦ Γ. Σουρή
Ο ΡΩΜΗΟΣ.

Ἰόρκης τοῦ ἀεροπλάνου τῶν Nungesser καὶ Coli, πού στό μεταξύ εἶχε
χαθεῖ στόν Ἀτλαντικό. Στίς προεδρικές ἐκλογές τῶν Ἡνωμένων
Πολιτειῶν τοῦ 1948 ἡ Tribune τοῦ Σικάγου, πεπεισμένη γιά τὴ νίκη
τοῦ ρεπουμπλικανικοῦ κόμματος, παρουσίασε στό φύλλο τῆς 3 Νοεμ-
βρίου 1948 μέ μεγάλα στοιχεῖα τὴν εἰδηση: Dewey (ὁ ὑποψήφιος τῶν
ρεπουμπλικάνων) defeats Truman, ἐνῶ νικητῆς τῶν ἐκλογῶν ἀναδεί-
χτηκε ὁ Harry Truman τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος.

Στίς παλαιότερες ἑφημερίδες τὸ κύριο βάρος κρατοῦσαν οἱ πολι-
τικές εἰδήσεις. Ἡ ἀνάμιξη τῶν ἑφημερίδων στήν πολιτική χρονολο-
γεῖται στήν Ἀγγλία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, κατὰ τὴ διαμάχη
μεταξύ Συντηρητικῶν (Tories) καὶ Φιλελεύθερων (Whigs). Κατὰ τὴ
γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὀρισμένα φύλλα, ὅπως L'ami du peuple τοῦ
Jean-Paul Marat, Le vieux Cordelier τοῦ Camille Desmoulines, ἄσκησαν
σημαντικὴ ἐπίρροσὴ στὴ διαμόρφωση τοῦ φρονήματος τῶν πολιτῶν.
Ἡ ἀνάπτυξη καὶ οἰκονομικὴ ἀνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης προσέγγισε
εὐρύτερα στρώματα τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου μέ τὴν πολιτικὴ καὶ
συνέβαλε στήν εὐρύτερη κυκλοφορία τῶν ἑφημερίδων. Ὁ Ναπο-
λέοντας προσπάθησε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν τύπο, γιά νὰ ἐπηρεάσει

περιεχόμενα
τῆς
ἑφημερίδας

τήν κοινή γνώμη. Έτσι οι έφημερίδες απόκτησαν πολιτικό χαρακτήρα και ξεφυγαν από τόν άρχικό τους σκοπό, τήν άπλή αναγραφή ειδήσεων.

κύριο άρθρο
και σχόλια

Κύριο άρθρο και σχόλια εκφράζουν τήν πολιτική γραμμή του έκδοτη τής έφημερίδας, εϋθυγραμμισμένη συνήθως με όρισμένο πολιτικό κόμμα. Υπάρχουν βέβαια και ήμερήσια φύλλα πού ακολουθούν άνεξάρτητη πολιτική ως προς τά συγκεκριμένα κόμματα, αλλά πού έμπνέονται από μιá γενικότερη ιδεολογική τοποθέτηση. Π.χ. οι Times του Λονδίνου έμμένουν σε συντηρητική ιδεολογική γραμμή, αλλά χωρίς νά έπηρεάζεται ή άνεξαρησία τής γνώμης τους σε πολλά θέματα. Στή γαλλική Monde πάλι είναι προφανής ή φιλελεύθερη ιδεολογική τοποθέτηση, χωρίς καμιά ιδιαίτερη κομματική σύνδεση.

[Ή διάδοση τής παιδείας και ή καλλιέργεια του κοινού έστρεψαν τό ενδιαφέρον του και σε θέματα πολιτιστικά. Ή διεύρυνση των οικονομικών συναλλαγών και ή άπήχησή τους στη δημόσια ζωή του τόπου και στο διεθνή χώρο, καθώς και στην άτομική των πολιτών κέντρισαν τό ενδιαφέρον όλο και μεγαλύτερου αριθμού προσώπων τόσο μεταξύ των οικονομικών κύκλων, όσο και του μορφωμένου κοινού.

Έτσι σήμερα οι έφημερίδες περιλαμβάνουν κύριο άρθρο, ειδήσεις για τήν έξωτερική και έσωτερική πολιτική, σχόλια πάνω στα γεγονότα τής επικαιρότητας, τήν κίνηση του χρηματιστηρίου, οικονομικές σελίδες (στis σοδαρότερες έφημερίδες δημοσιεύονται έπισκοπήσεις για τά οικονομικά προβλήματα από ειδικούς έπιστήμονες) και άλλες πού αναφέρονται στην καλλιτεχνική ζωή τόσο με τή μορφή ειδήσεων, όσο και με τήν άσκηση κριτικής στα έργα πού παίζονται στο θέατρο, κινηματογράφο, λυρική σκηνή και σε μικρότερη έκταση στα τηλεοπτικά προγράμματα. Στήλες είναι αφιερωμένες στis εκθέσεις και στα νέα βιβλία (στα τελευταία με άυστηρή έπιλογή). Μερικές ξένες έφημερίδες (π.χ. οι άγγλικοί Times και ή γαλλική Figaro) παρουσιάζουν περιοδική έκδοση ειδικού φιλολογικού παραρτήματος.

Σήμερα οι κοινωνικές άγγελίες τείνουν νά περιοριστούν. Ή κοσμική στήλη, ή όποία παλαιότερα για όρισμένους κύκλους ήταν τό θέλημα μερικών έφημερίδων, όπως του γαλλικού Figaro ή του έλληνικού Έλευθερου Βήματος, τά τελευταία χρόνια άρχισε άλλοι νά περιορίζεται κι άλλου νά καταργείται έντελώς. Αντίθετα, πολλο-

πλασιάζονται οί συνεντεύξεις, συζητήσεις, έρευνες πάνω σέ φλέγοντα κοινωνικά προβλήματα (π.χ. γιά τήν προστασία του περιβάλλοντος, τό κυκλοφοριακό, τή νεότητα, τά ναρκωτικά, τή νομιμοποίηση τής άμβλώσης, τό διασμό, τήν τύχη των ήλικιωμένων προσώπων και όμοια), γραμμένες πολλές φορές μέ τή βοήθεια ειδικών έπιστημόνων, διαφωτιστικές και χρήσιμες γιά τό κοινό, στό όποιο μεταφέρουν τίς νέες άπόψεις και ιδέες. Άθλητικές στήλες και κατά διάστήματα ειδικό άφιέρωμα στό αυτοκίνητο (πληροφοριακό γιά νέα μοντέλα, άγώνες, όδήγηση) δείχνουν τούς νέους προσανατολισμούς τής κοινωνίας.

Σέ όλες τίς χώρες ή ποιότητα των έφημερίδων ποικίλλει. Άλλες προορίζονται γιά άνεπτυγμένο, καλλιεργημένο κοινό, κι άλλες γιά ευρύτερα στρώματα. Στίς πρώτες ή κυκλοφορία φθάνει σέ πολύ μικρότερο άριθμό φύλλων σέ σύγκριση μ' εκείνον των λαϊκότερων. Υπάρχει και μιά ένδιάμεση κατηγορία πού τείνει νά ίκανοποιήσει τίς αξιώσεις και του ύψηλης στάθμης άναγνωστικού κοινού αλλά πού στρέφει τήν προσοχή της και σέ γεγονότα χαριέστερα ή συγκλονιστικά, τά όποια παρουσιάζονται μέ πολλή ζωντάνια και συνήθως πλούσια είκονογράφηση. Στήν τελευταία αυτή κατηγορία άνήκουν γερμανικές και ίταλικές έφημερίδες. Άπό τίς διεθνούς κύρους σημερινές έφημερίδες μνημονεύω: Times, Guardian, Le Monde, Züricher Zeitung, Frankfurter Allgemeine, Die Welt, New York Times, Corriere della sera, Πράβντα, Ίσθόστια. Η έγκυρη Le Temps έπαψε νά εκδίδεται μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Μιά άλλη όψη τής πολιτικής επικαιρότητας, του ιδεολογικού κλίματος και τής έλευθερίας τής σκέψης δίνουν τά σατυρικά φύλλα, από τά όποια παγκόσμια φήμη έχουν τό άγγλικό Punch, τό γαλλικό Canard enchainé και τό γερμανικό Simplicissimus.

Η πρώτη έφημερίδα στήν έλευθερη Έλλάδα κυκλοφόρησε στήν Καλαμάτα τό 1821 μέ τίτλο Έλληνική Σάλπιγξ. Τήν εποχή του Καποδίστρια εκδίδονται ό Φίλος του νόμου, ό Απόλλων. Στίς ελληνικές παροικίες τής διασποράς από τό τέλος του ΙΗ' αιώνα άρχισε ή έκδοση έφημερίδων, όπως στή Βιέννη από τό 1791 τής Έφημερίδος πού επιμελούνται οί άδελφοί Μαρκίδες Πούλλιοι. Γιά τόν τύπο τής Έπανάστασης βλ. Αικατερίνης Κοιμιανού: Ό τύπος στον άγώνα (1821-1827) τ. 1-3, Άθήνα 1971 και γιά τόν ελληνικό τύπο

γενικότερα Κ. Μάγερ: 'Ιστορία του ἑλληνικοῦ τύπου τ. 1-3, 'Αθήνα 1957-1960]

κριτήρια
ἀξιολόγησης
ἀπό τὸν
ιστορικό

Ὁ τύπος εἶναι ἑξαιρετικά σημαντικὴ πηγή ἀπὸ πολλὰ σκοπιεῖς. Αὐτόνομη εἶναι ἡ ἰδιαίτερη προσοχὴ πού πρέπει ὁ ἱστορικός νὰ καταβάλλει ἐπεξεργαζόμενος τὸ ὑλικὸ τῶν ἐφημερίδων, γιὰ ν' ἀποφύγει λάθη στὴν παρουσίαση τῶν γεγονότων καὶ νὰ ἐκτιμῆσει σωστά τὸν ἀντίκτυπο στὴν κοινὴ γνώμη κατὰ τὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων. Πρέπει ἀκόμη νὰ μὴν ξεχνᾷ τὴν κατὰ καιροῦς πολιτικὴ τοποθέτηση τῆς ἐφημερίδας καὶ ὡς ποιοῦ σημεῖο μπορεῖ νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ αὐτὴν ἡ εἰδησεογραφία καὶ ἡ ἀρθρογραφία της.

Γιὰ παράδειγμα φέρνω τὸν ἑλληνικὸ τύπο κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὁ ὁποῖος, ἀνάλογα μὲ τὴν πολιτικὴ μερίδα πού εὐνοοῦσε, παρουσίαζε καὶ τὰ γεγονότα. Τῆς ἐποχῆς τοῦ διχασμοῦ καθὼς καὶ τῶν χρόνων τοῦ φανατικοῦ Βενιζελισμοῦ καὶ Ἀντιβενιζελισμοῦ οἱ ἐφημερίδες εἶναι ὁ καλύτερος καθρέφτης τῶν συγκινησιακῶν ροπῶν πού σκότιζαν τὸ νοῦ καὶ ὑποδαύιζαν τὰ πάθη. Σημαντικὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν πρόοδο τῆς φιλελληνικῆς κίνησης στὴ Γαλλία προσφέρει ὁ γαλλικὸς τύπος, παρισινὸς καὶ ἐπαρχιακὸς τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων (Μασσαλίας, Τουλούζης, Λυών, Στρασβούργου κτλ.), στὸν ὁποῖο δημοσιεύονταν εἰδήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, συνήθως ἀκριβεῖς, κάποτε ὅμως καὶ ἀνακριβεῖς εἴτε σκόπιμα εἴτε ἀπὸ κακὴ ἐνημέρωση. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς φιλελληνικὲς ἐκδηλώσεις σέ κάθε πόλη, τὴ συχνότητα, τὴν ἐπιτυχία, τὴ συμμετοχὴ τοῦ Κοινοῦ ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε ὀλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὸ ξεκίνημα, τὸ ριζῶμα καὶ τὴν ἀνθηση τοῦ γαλλικοῦ Φιλελληνισμοῦ.

περιορισμοὶ
ἐλευθεροτυ-
πίας

Ὁ τύπος δὲν κυκλοφορεῖ πάντοτε ὑπὸ καθεστῶς ἐλευθερίας. Κατὰ καιροῦς καὶ κατὰ χώρες ἐπιβάλλονται φραγμοί, μεγαλύτεροι ἢ μικρότεροι, τῆς ἐλευθεροτυπίας καὶ ἡ λογοκρισία εἴτε σέ εἰρήνη εἴτε σέ πόλεμο δημιουργεῖ ἓνα ἀσφυκτικὸ κλοιὸ στὴν ἔκφραση τῆς ἐλευθερῆς γνώμης. Ἔτσι συχνά ὁ τύπος, ἰδίως στὰ δικτατορικὰ καθεστῶτα, οὔτε τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ ἐκφράζει οὔτε ὅλες τὶς εἰδήσεις παρουσιάζει ὅπως αὐτὲς πραγματικὰ ἔχουν. Καὶ ἂν καμιά φορὰ ξεφύγει ἀπὸ τὶς κυβερνητικὲς ἐντολές, ὑποβάλλεται σέ σοβαρὰς κυρώσεις. Ὅταν μιά χώρα βρίσκεται σέ ἐμπόλεμη κατάσταση, ὁ τύπος ὑπάγεται σέ κρατικὸ ἔλεγχο, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὸ σχολιασμὸ τῶν εἰδήσεων ἀλλὰ καὶ στὸ τί θὰ ἀναγραφεῖ καὶ πῶς θὰ παρουσια-

στεί. Στόν τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο τό Γερμανικό στρατιωτικό έπιτελείο-καί κατά συνέπεια ό γερμανικός τύπος-άπέκρυσαν σχεδόν ένα μήνα τήν έπανάσταση τής Βαρσοβίας τό 1944 καί τήν άνακοίνωσαν μόνο μετά τήν καταστολή της. 'Ο γερμανικός τύπος, σχολιάζοντας τήν άπόδραση τών Συμμάχων στή Νορμανδία (6 'Ιουνίου 1944) καί τήν άργή σχετικά στήν άρχή έπέκταση του προγεφυρώματος, ύποστήριζε σύμφωνα μέ τίς έντολές πού είχε πάρει από τό 'Υπουργείο Προπαγάνδας ότι οί γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις περίμεναν νά συγκεντρωθοῦν περισσότεροι έχθροί, γιά νά τούς πετάξουν όλους μαζί στή θάλασσα.

"Όλα αυτά πρέπει νά τά έχει στό νοῦ του ό ιστορικός, όταν χρησιμοποιεῖ τόν τύπο ως ιστορική πηγή, ιδίως γιά τά στρατιωτικοπολιτικά γεγονότα, γιατί ή άπόκρυψη ειδήσεων σέ άλλους τομείς δέ φαίνεται από τήν άρχή άν βοηθάει στήν προστασία τών κρατικών συμφερόντων, ώστε νά διαταχθεῖ εὐθύς ή άποσιώπησή τους. 'Εκ τών ύστερων μπορεί διακριτικά νά μή δοθεῖ συνέχεια.

'Ο ύψηλότερης στάθμης τύπος εἶναι σπουδαίο βοήθημα γιά ν' άποκτήσει ό ιστορικός σαφή εικόνα τών πολιτικών ροπών τής έποχῆς καί νά συλλάβει τήν άπήχησή τους στήν κοινή γνώμη. Καθρεφτίζει άκόμη τά γενικότερα διαφέροντα, είτε ως δέκτης είτε ως καθοδηγητής του Κοινοῦ, όπως δείχνουν άλλωστε οί στήλες πού χάνονται (π.χ. ή κοσμική στήλη· τό μυθιστόρημα σέ συνέχειες, αντίστοιχο μέ τό όλο ύφος τής έφημερίδας, μέ λογοτεχνική ποιότητα στίς σοβαρές, περιπετειώδες καί χωρίς άξιώσεις στίς λαϊκότερες) ή οί νέες πού δημιουργούνται, όπως π.χ. όδηγός του άγοραστή (χρησιμοποιεῖται μάλιστα ή ξένη λέξη Marketing), όδηγός δίσκων, παρακολούθηση του ράλλυ αυτοκινήτων, εισβολή τών άφηγήσεων σέ σκίτσα (comics) στά λαϊκότερα έντυπα, πληροφορίες καί άρθρα γιά έπιτεύγματα τής ιατρικής, ιδιαίτερα στήν προληπτική ιατρική καί τή θεραπευτική άγωγή.

Οί άξιολογες εφημερίδες διατηροῦν άρχεῖα, τά όποια ό μελετητής μπορεί νά συμβουλευθεῖ, ιδίως όσον άφορά τίς πολιτικές αναλύσεις πού κατά καιρούς έχουν δημοσιευθεῖ άνυπόγραφες. 'Αλλ' από τά άρχεῖα τών εφημερίδων φαίνεται ποιοί ήταν οί συντάκτες τών άρθρων ή τών έπισκοπήσεων, πολιτικών, στρατιωτικών, οικονομικών κι έτσι ό ιστορικός πού θά τίς χρησιμοποιήσει δέν έχει ένα άνώνυμο γραπτό αλλά ένα έπώνυμο κείμενο.

ή αξία τής δημοσιογραφίας

άρχεῖα εφημερίδων

έφημερίδα
του τοίχου

Στή σύγχρονη Κίνα, για τήν όποία ή πληροφορόρησή μας εΐναι πενιχρή, άφοϋ οί κρατικές άρχές φέρνουν στή δημοσιότητα μόνον ό,τι κρίνουν καί στήν έκταση πού κρίνουν σκόπιμο, ένα μέσο δημοσιότητας εΐναι καί οί λεγόμενες έφημερίδες τοίχου πού κι αυτές έχουν έπίσημη προέλευση. Καλύπτουν τήν έξωτερική έπιφάνεια οίκοδομημάτων καί έχουν προορισμό τήν πληροφορόρηση του Κοινού για σπουδαίο έπίκαιρο θέμα. Στους ταραγμένους καιρούς τής λεγόμενης πολιτιστικής επανάστασης, οί έφημερίδες του τοίχου, ήταν τό πιό άθθεντικό μέσο πληροφορόρησης του Κοινού καί συνάμα τών ξένων διπλωματών, άνταποκριτών.

“κίτρινος
τύπος”

Κατά καιρούς καί κατά χώρες κυκλοφορούν διάφορα έντυπα (ήμερησια, εβδομαδιαία ή σέ άκανόνιστα χρονικά διαστήματα) πού χαρακτηρίζονται ως «κίτρινος τύπος». Ό όρος αυτός δηλώνει τίς έφημερίδες εκείνες πού δέν επιδιώκουν τήν όρθή πληροφορόρηση τής κοινής γνώμης, αλλά ζητούν νά εκμεταλλευθούν πολιτικές, προσωπικές, οικονομικές, κοινωνικές καταστάσεις καί άλλοτε νά προκαλέσουν φανατισμούς καί έξαψη τών πολιτικών παθών, άλλοτε πάλι νά σπιλώσουν έξέχουσες προσωπικότητες, παίρνοντας άφορμή συνήθως από συμβάντα τής προσωπικής καί οίκογενειακής τους ζωής. Στήν πρώτη περίπτωση πέφτει τό βάρος στήν έξαψη του πολιτικού πάθους καί τήν ένδεχόμενη ένίσχυση του κόμματος πού τό έντυπο ύποστηρίζει. Τέτοια φαινόμενα παρατηρήθηκαν στήν Έλλάδα σέ περιόδους πολιτικών παθών, όπως ήταν ή έποχή του διχασμού καί ή μεγάλη διαμάχη βενιζελικών-άντιβενιζελικών, μέ τελευταίο ξέσπασμα τήν περίοδο πού άκολούθησε τό επαναστατικό κίνημα του 1935.

“κίτρινα
σωματεΐα”

Ό όρος «κίτρινος τύπος» όφείλεται στό γεγονός ότι κάτω από τήν έξαλλη αυτή πολιτική πολλές φορές κρύβεται ή άφειδώλευτη παροχή στήν έφημερίδα άνταλλαγμάτων, βασικά χρήματος, πού στήν πιό έντυπωσιακή του μορφή εΐναι τό χρυσάφι. Έτσι τό κίτρινο χρώμα του χρυσού έδωκε τήν όνομασία «Κίτρινος τύπος». Παράλληλο φαινόμενο άπαντά καί σέ άλλον κοινωνικό τομέα: στό εργατικό κίνημα, όπου έπίσης είχαμε τά λεγόμενα «κίτρινα σωματεΐα». Τήν έποχή πού τό εργατικό κίνημα ήταν στά πρώτα του δήματα καί ή εργατική τάξη δέν είχε συνείδηση τής δύναμής της, οί συνθήκες δουλειάς ήταν σκληρές, σχεδόν άπάνθρωπες, οί βιομηχανίες τών μεγάλων χωρών θέλησαν νά φέρουν έμπόδια στήν άνάπτυξη του



Σμύρνη, ή προκυμαία της. Άρχαιο M. Μεγαλοκονόμου.

εργατικού κινήματος, ιδρύοντας σωματεία πού χρηματοδοτούσαν οι ίδιες και μ' αυτό τόν τρόπο προσπαθούσαν νά δημιουργήσουν ένα πειθήνιο στους εργοδότες όργανο. Αυτά τά σωματεία ονομάστηκαν από τούς αντίπαλους «κίτρινα σωματεία».

Νεώτερα όπτικά και άκουστικά μέσα ενημέρωσης. Ή χρησιμοποίησή τους ως ιστορικων πηγών

Ό ιστορικός τής σύγχρονης εποχής έχει στή διάθεσή του για πρώτη φορά αυθεντικό υλικό για τά πολιτικά και πολεμικά γεγονότα τήν ώρα πού συμβαίνουν χάρη στά κινηματογραφικά έπικάιρα και κατά τίς τελευταίες δεκαετίες και στά μαγνητοσκοπημένα τηλεοπτικά προγράμματα. Οί ταινίες έπικαίρων, είτε όφείλονται στόν κινηματογράφο, είτε στήν τηλεόραση, μέ τή συγκλονιστική άμεσότητα πού παρουσιάζουν καθιστούν έγγύτερη τήν έπικοινωνία του ιστορικού μέ τήν πραγματικότητα, όταν μάλιστα πρόκειται για κοσμοϊστορικά γεγονότα σάν αυτά πού γνώρισε ή εποχή μας, μέ δύο παγκόσμιους πολέμους, έπαναστάσεις και ταραχές σ' όλη σχεδόν τήν οίκουμένη,

άνοδο καί συντριβή τού φασισμού καί έθνικοσοσιαλισμοῦ στήν Εὐρώπη, ἀποτίναξη τῆς ἀποικιοκρατίας κτλ. Ἄλλά τά ἐπίκαιρα καί ἰδιαίτερα τῶν πολεμικῶν περιόδων, ἐκτός ἀπό τόν ἀποσπασματικό τους χαρακτήρα, εἶναι φυσικό νά παρουσιάζουν τήν καλύτερη ὄψη ἐκείνου πού τά ἀποτύπωσε καί τή χειρότερη τοῦ ἀντιπάλου· ἐπομένως, κατά τή χρησιμοποίησή τους πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη τό ὑποκειμενικό στοιχείο καί ἡ τυχόν μονομέρεια τῆς ἐξεικόνισης.

Χάρη στήν τεχνική τῆς μαγνητοφώνησης ἀποτυπώνονται σέ δίσκους καί μαγνητοταινίες οἱ λόγοι ἐπίσημων προσώπων, οἱ ἀγορεύσεις στή βουλή ἤ σέ διεθνεῖς διασκέψεις καί γενικά ἐπίσημες συνομιλίες. Ἄλλά, ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ μαγνητοταινίες ἔχουν τό μειονέκτημα νά μποροῦν εὐκόλα νά ὑποστοῦν ἀλλοιώσεις εἴτε μέ τήν περικοπή λέξεων καί φράσεων εἴτε μέ τή συγκόλληση τμημάτων, ὅποτε τό ἀρχικό κείμενο δυνατόν νά ἀλλοιωθεῖ τελείως. Γι' αὐτό τό περιεχόμενο τῶν μαγνητοταινιῶν πρέπει νά ἐλέγχεται μέ ἄλλες σύγχρονες ἀσφαλεῖς πηγές.

Βιβλιογραφία

Ἡ βιβλιογραφία πού ἀκολουθεῖ περιορίζεται σέ μερικά καίρια ἔργα.

Στά παλαιότερα, κλασικά στό εἶδος τους συγγράμματα τῆς θετικιστικῆς Σχολῆς προέχει ἡ παροχή ὁδηγιῶν γιά τήν ἀναζήτηση τῶν πηγῶν καί τήν ἱστορική μέθοδο.

J. G. D r o y s e n: Historik, Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte, 1η ἔκδ. 1858, 3η ἔκδ. /ἀνατύπωση München 1958.

E. B e r n h e i m: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, 1η ἔκδ. 1889, 6η ἔκδ. Leipzig 1914, μέ φιλοσοφική ἐπέκταση, ὅπως τονίζεται καί στόν τίτλο.

Γενεές ἐπιστημόνων διδάχτηκαν τήν ἐρευνητική μέθοδο ἀπό τό ἔγχειρίδιο C. V. L a n g l o i s - C. S e i g n o b o s: Introduction aux études historiques, Paris 1897, ἐξελληνισμένο ἀπό τόν ἀκάματο Σπ. Λάμπρο: Εἰσαγωγή εἰς τάς ἱστορικές μελέτας, Ἀθήναι 1902.

W. B a u e r: Einführung in das Studium der Geschichte, 2η ἔκδ. Tubingen 1928, καί ἀνατύπωση Frankfurt 1961.

Ἀντίθετα, σέ πολλά νεώτερα ἔργα τό κέντρο τοῦ βάρους πέφτει στά προβλήματα τῆς ἱστορικής γνώσης (ἐκταση καί ἀσφάλεια) καί μεθόδου.

N. Βλάχος: Θεωρητικά καί μεθοδολογικά προβλήματα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, Ἀθήναι 1925.

R. A r o n: Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique, Paris 1948.

M. B l o c h: Apologie pour l'histoire ou métier d'historien, Paris 1949.

G. R e n i e r: History, its Purpose and Method, London 1950.

H. I. M a r r o u: De la connaissance historique, Paris 1954, 6η ἀναθεωρημένη ἔκδοση, Paris 1974.

W. E c k e r m a n n: Einführung in das Studium der Geschichte, Berlin 1969.

P. V e y n e: Comment on écrit l'histoire, Essai d'épistémologie, Paris 1971.

Ὑπό τή διεύθυνση τοῦ Ch. S a m a r a n ἔχει ἐκδοθεῖ στή σειρά Encyclopédie de la Pléiade μέ τόν τίτλο L'histoire et ses méthodes, Paris

1961 ογκώδης τόμος, αφιερωμένος στην επιστήμη της Ιστορίας και γραμμένος από ομάδα ειδικών. Εκτός από την κατατοπιστική εισαγωγή και τα κεφάλαια για τους παλαιούς, αναγνωρισμένους βοηθητικούς κλάδους, καταχωρισμένους στη γενική υποδιαίρεση «Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών», έχουν προστεθεί κεφάλαια σχετικά με νεότερους προσανατολισμούς της έρευνας στην αναζήτηση μαρτυριών, όπως σύγχρονα τεχνικά μέσα οπτικο-άκουστικά, γλωσσολογία, μελέτη οικονομιών και κοινωνιών, δημογραφία, στατιστική, ιστορία των ιδεών. Ίδιαίτερη έμφαση δίνεται στα τεχνικά θέματα της διατήρησης και παρουσίασης των μαρτυριών, τα όποια εξετάζονται στα κεφάλαια για την προστασία των μνημείων, αρχαιολογικών χώρων και ανασκαφών, την οργάνωση των μουσείων και έκθεση των αντικειμένων, την οργάνωση βιβλιοθηκών και αρχείων και συντήρηση βιβλίων, εγγράφων και του ευαίσθητου υλικού των ταινιών, την κατάρτιση ταινιοθηκών, δισκοθηκών, αρχείων φωτογραφιών.

Στις βοηθητικές επιστήμες αναφέρεται και τό βιβλίο του R. D e l o r t: Introduction aux sciences auxiliaires de l'histoire, Paris 1969.

Στις μεγάλες χώρες υπάρχουν εύσυνοπτοι οδηγοί για τον κατατοπισμό των σπουδαστών. Ήξιόλογη είναι ή ακόλουθη γαλλική σειρά, στην όποια παρέχονται μεθοδολογικές οδηγίες και προπάντων βασική βιβλιογραφική ενημέρωση. Ή βιβλιογραφία έχει καταταχτεί μεθοδικά κατά χώρες, εποχές, κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις (π.χ. οικονομία, εκκλησιαστική ιστορία, τέχνη, ιστορία ιδεών) και επιμέρους προβλήματα, π.χ. συσχέτιση θρησκευτικού και οικονομικού βίου, δημογραφικά προβλήματα κτλ.

P. P e t i t: Guide de l'étudiant en histoire ancienne, Paris.

M. P a c a u t: Guide de l'étudiant en histoire médiévale, Paris.

P. G u i r a l - R. P i l l o r g e t - M. A g u l h o n: Guide de l'étudiant en histoire moderne et contemporaine, Paris 1971.

G. K i t s o n K l a r k: Guide for research students on historical subjects, Cambridge 1958.

Εύρετήριο προσώπων

- Ἄδριανός 60
 Aetheria μοναχή 41
 Αἰσχίνης 86
 Ἀλέξανδρος βασιλιάς τῆς Μακεδονίας 44, 58, 59, 65
 Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός 76, 78
 Alfieri D. 101
 Ἀμμιανός Μαρκελλίνος 95
 Ἀνδοκίδης 86
 Ἄννα Κομνηνή 95
 Ἀντώνιος 86
 Ἀριστοφάνης 105
 Ἀριστοτέλης 69
 Ἀρκάδιος αὐτοκράτορας 42
 Ἀθανασιάδης T. 105
 Αὔγουστινός 6
 Αὔγουστος 15, 65
 Aulard A. 98

 Balzac H. de 16, 86
 Barbusse H. 105, 107
 Barras P. 100
 Βασίλειος ἕπατος 35
 Bellini G. 89
 Benesch Ed. 77
 Βενέζης Ἡλ. 105
 Bertrand de la Brocquière 41
 Bismarck O. v. 76, 98, 100
 Bloch M. 12
 Bossuet J.-B. 6
 Brüning H. 99
 Buchanan G. 100
 Bülow B. v. 100

 Γάιος 69
 Gaulle Ch. de 98, 101
 Gaxotte P. 98
 Γεώργιος Παχυμέρης 95
 Γεώργιος Πισίδης 105

 Γερμανός ἐπίσκοπος Παλαιῶν Πατρῶν 102
 Gibbon Ed. 13
 Γκόγκολ N. 104
 Glotz G. 46
 Canaletto 89
 Casanova G. 101
 Celine 107
 Cellini B. 100
 Chamberlain H. St. 30, 31
 Champollion J. Fr. 51
 Charlotte - Elisabeth πριγκίπισσα Παλατινάτου 85
 Chateaubriand 87, 88, 101
 Churchill W. 44, 101
 Ciano G. 101
 Compté A. 5
 Conquet A. 102
 Courier P. L. 88
 Gobineau J.A. 30, 31
 Goethe W. 86
 Γουλιέλμος Α΄ αὐτοκράτορας 76
 Γρηγόριος ΙΓ΄ πάπας 36, 75
 Guicciardini Fr. 96, 100
 Guirvitch G. 27

 Δραγούμης N. 102
 Δράμαλης πασάς 38
 Δαφνής Γρ. 107
 David L. ζωγράφος 16
 Δημοσθένης 86
 Desmoulins C. 113
 Dewey Th. 113
 Διοκλητιανός 16, 17, 42, 65
 Δίων Κάσσιος 93
 Dorgelès R. 105

 Einstein Al. 107
 Eisenhower D. 99

- Engels Fr. 87
Εὐριπίδης 8
- Ζαβιτσιάνος 102
Zola E. 104
Ζορμπάς Ν. 102
Ζούκωφ Β. 101
- Ἡράκλειος αὐτοκράτορας 16,
25, 61, 105
Ἡρόδοτος 10, 11, 62, 93, 94 106
Ἡρώνδας 69
- Θουκυδίδης 11, 93, 94, 95, 106
Θεμιστιος 86
Θεοδώρα αὐτοκράτειρα 90
Θεοδόσιος Α' αὐτοκράτορας 42
Θεοφάνης 93
- Ἰγνάτιος ἀπὸ τὸ Σμολένσκ 41
Ἰμπν Καλντούν 5
Ἰμπν Μπατούτα 41
Ἰωάννης 5' Καντακουζηνός
αὐτοκράτορας 99
Ἰωάννης Α' Τζιμισκῆς αὐτοκρά-
τορας 73
Ἰουστινιανός Α' 11, 35, 43, 59,
90, 95
Ἰουστινιανός Β' αὐτοκράτο-
ρας 61
Ἰσοκράτης 86
- Καίσαρ Ἰούλιος 14, 36, 59 99
Καποδίστριας Ἰω. 81
Καρακάλλας 70
Κάρολος Η' βασιλιάς τῆς Γαλ-
λίας 96
Κασομούλης Ν. 102
Κικέρων 8, 84, 86
Κολοκοτρώνης Θ. 102
Κολόμβος Χρ. 14, 43
Κωνσταντίνος Α' αὐτοκράτορας
16, 42, 58, 61, 93
- Κωνσταντίνος Ε' αὐτοκράτορας 17
Κωνσταντίνος Ζ' αὐτοκράτορας 73
Κοραῆς Ἄδ. 86, 88
- Λάμπρος Σπ. 25
Las Cases E. 102
Lebon G. 24
Λέων Γ' αὐτοκράτορας 17, 60
Λέων Δ' αὐτοκράτορας 60
Λέων ΣΤ' αὐτοκράτορας 61, 101
Λιβάνιος 86
Λικίνιος 42
Λιουτπράνδος ἐπίσκοπος 79
Λουδοβίκος ΙΑ' βασιλιάς τῆς
Γαλλίας 93
Λουδοβίκος ΙΔ' βασιλιάς τῆς
Γαλλίας 85, 100
Λουδοβίκος ΙΕ' βασιλιάς τῆς
Γαλλίας 85
Λουδοβίκος - Φίλιππος βασιλιάς
τῆς Γαλλίας 62
Λούθηρος 8, 43, 87, 106
Ludendorff E. v. 99
Λυκούργος ῥήτορας 86
Λυσίας 86
- Mabillon J. 77
Machiavelli N. 96
Μακρυγιάννης Γ. 102
Malraux A. 105
Marat J. P. 113
Μαρία - Ἀντουανέττα βασί-
λισσα 85
Μαρία - Θηρεσία αὐτοκράτειρα
85
Μαρκίδες Πούλλιοι 114
Marx K. 27, 86, 87
Mathiez A. 98
Μαχ πρίγκηπας τῆς Βάδης
101
Μαζαράκης Ἄλ. 102

- Μαζαρίνος 100, 110
 Μελισσηνός Μακάριος 52
 Μένανδρος 69
 Mercy d' Argenteau Fr. 85
 Μεταξᾶς Ἰω. 102
 Μιχαήλ Ἄγγελος 16
 Μιχαήλ Ἀτταλειάτης 95
 Μιχαήλ Ψελλός 95, 99
 Michelet J. 98
 Μιλτιάδης 90
 Μωάμεθ 33
 Montesquieu Ch. 28
 Montgomery B. στρατάρχης 44
 Μυριβήλης Στρ.: 105
 Matteo 95
- Νάκου Λιλίκα 107
 Ναπολέοντας 14, 29, 34, 44,
 102, 113
 Νέρων 65
 Νικηφόρος Β΄ Φωκᾶς αὐτοκρά-
 τορας 79
 Νικηφόρος Γρηγορᾶς 96
 Νικήτας Χωνιάτης 8, 96
 Ντοστογιέφσκι Φ. 104
- Ξενοφῶν 94, 98, 99, 106
- Ὀνώριος αὐτοκράτορας 42
 Ὄθων Α΄ αὐτοκράτορας 79
 Otto von Freising 95
- Πάγκαλος Θ. 101
 Paléologue M. 101
 Papen Fr. v. 101
 Papenbroeck D. v. 77
 Παρασκευόπουλος Λ. 102
 Παστερνάκ Μπ. 105
 Retain Ph. 102
 Πλάτων 106
 Πλούταρχος 94
 Poincaré R. 101
 Πολύβιος 11, 94
- Προκόπιος ἱστορικός 11, 95
 Proust M. 100
 Πτωχοπροδόδρομος 105
 Πτολεμαῖος γεωγράφος 41
- Ραγκαβῆς Ἄλ. Ρίζος 102
 Ranke L. v. 12
 Ραφαήλ 16
 Ratzel Fr. 30
 Ρήγας Φεραῖος 81
 Remarque Er. M. 105
 Rémusat Claire 100
 Renaudot Th. 112
 Retz P. de Gondι καρδινάλιος 100
 Robert Jeanne 48
 Ροβεσπιέρος 34
 Roland Manon 100
 Roland Romain 107
 Robert L. 48
 Robert de Clari 95
 Ροβέρτος κόμης Φλάνδρας 76
- Sainte Beuve Ch. A. 86
 Saint-Simon Cl. H. 27
 Saint Simon L. 100
 Schiltberger J. 41
 Seeck O. v. 32
 Sevigné Μαρία de 85
 Sieyès ἀββᾶς 87
 Σωκράτης 97, 106
 Σολόχωφ Μ. 105
 Σόλων 55
 Σοφοκλῆς 69
 Sorokin P. 27
 Σουρῆς Γ. 106
 Speer A. 101
 Σπηλιάδης Ν. 102
 Στάλιν 75, 107
 Stendhal 81, 87
 Στράβων 41
- Taine H. 29
 Τάκιτος 92

- Talleyrand Ch. - M. 15, 100
 Τερτσέτης Γ. 102
 Thibaudeau A. 100
 Thiers A. 98
 Τολστόι Λ. 104
 Τουχατσέφκι Μ. 75
 Τρότσκι Λ. 101
 Truman H. 113
 Τζίλας Μ. 107
- Joffre J. -J.C. 101
 Joinville J. de 95
- Ύπερείδης 86
- Valla L. 76
 Vicó C. 5
 Villani αδελφοί Giovanni και
 Villehardouin G. de 95
- Voltaire 86
 Weber M. 27
- Froissart J. 95
 Febvre L. 12, 30
 Φερδινάνδος Ε΄ βασιλιάς της
 Ίσπανίας 96
 Flaubert G. 87
 Φειδίας 90
 Φίλιππος Β΄ βασιλιάς της Μακε-
 δονίας 58, 59
 Φωτάκος 102
 Φώτιος πατριάρχης 103
- Hamourabi (Χαμουραμπί) 55
 Hgel G. W. Fr. 5, 29
 Hemingway E. 105
 Hindenburg P. v. 101
 Hitler A. 31, 74, 77, 99, 102

Περιεχόμενα

Πρόλογος	5
Τί είναι Ίστορία	7
Γεγονός. Ίστορικό γεγονός	8
Τί θεωρήθηκε ιστορικό γεγονός και ιστορία σέ διάφορες εποχές	10
Στόχοι τής ιστορικής έπιστήμης	12
Ή αιτιότητα στήν ιστορία	13
Ίστορική αιτιότητα και ιδεολογικά ρεύματα	16
Ή ιστορική αιτιότητα και ή σημασία τής προσωπικότητας στήν ιστορία	18
Ήθνος, κράτος, λαός, όχλος, κοινωνική τάξη	19
Ή φύση και τό κλίμα ως παράγοντες τής ιστορικής ζωής	27
Φυλετική ανθρωπολογία	30
Χρονολογία	32
Ίστορική γεωγραφία	36
Κατανομή τής ιστορικής ύλης και διαίρεση τής ιστορίας σέ χρονικές περιόδους	41

Παγκόσμιες Ίστορίες και βιβλιογραφική ἐνημέρωση	45
Πηγές τῆς Ίστορίας: 1. Γενικά 2. Προϋποθέσεις γιά τὴ χρησιμοποίηση τῶν πηγῶν	50
Ἄμεσες καὶ ἔμμεσες πηγές	52
Α΄ ΑΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ	
Οἱ ἐπιμέρους κατηγορίες τῶν ἄμεσων πηγῶν.	
Νομοθεσία	54
Διεθνεῖς συμβάσεις	55
Πρακτικά τῶν κρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων	56
Νομίσματα	57
Σφραγίδες	62
Ἐπιγραφές	63
Πάπυροι	68
Ἐγγραφα	70
Ἡ γνησιότητα τῶν ἐγγράφων	75
Οἱ σπουδαιότερες κατηγορίες ἐπισήμων ἐγγράφων	78
Ἀρχεῖα διαφύλαξη τῶν ἐγγράφων· ὀργάνωση εἰδικῶν ὑπηρεσιῶν	82
Ἀλληλογραφία	85
Πολιτικά κείμενα. Πολιτικοὶ λόγοι	86
Πολιτικά φυλλάδια - Λιβελλογραφήματα	87
Μνημεῖα, ἔργα τέχνης καὶ λοιπὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικό	88
Β΄ ΕΜΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ	
Ίστοριογραφία	93
Ἀπομνημονεύματα	98
Ἀγιογραφικά κείμενα	102
Λογοτεχνικά ἔργα	104
Προφορικές πηγές	106
Προφορική ἔκθεση	106
Μύθοι, θρύλοι, ἱστορικά δημοτικά, τραγούδια, φήμες, ἀνέκδοτα, σατιρικά στιχουργήματα	108
Ἡ εἶδηση καὶ τὰ νεώτερα μέσα ἐνημέρωσης	111
Οἱ ἐφημερίδες	112
Νεώτερα ὀπτικά καὶ ἀκουστικά μέσα ἐνημέρωσης. Ἡ χρησιμοποίησή τους ὡς ἱστορικῶν πηγῶν	119
Βιβλιογραφία	121
Εὐρετήριο προσώπων	123



024000025295

ΕΚΔΟΣΗ Γ', 1980 (IV) – ΑΝΤΙΤΥΠΑ 60.000 – ΣΥΜΒΑΣΗ: 3397/16.4.80
ΕΚΤΥΠΩΣΗ – ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Ν. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - Γ. ΚΕΦΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Ο.Ε.

